

**AZERBAJCAN'DA MODERNLEŞME VE SOSYO-
POLİTİK DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE BİR AYDIN
PROFİLİ: ÜZEYİR BEY HACİBEYLİ (1885-1948)**

**2022
YÜKSEK LİSANS TEZİ
BÖLGE ÇALIŞMALARI**

Murad HAJIBAYOV

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**AZERBAYCAN'DA MODERNLEŞME VE SOSYO-POLİTİK DÖNÜŞÜM
SÜRECİNDE BİR AYDIN PROFİLİ: ÜZEYİR BEY HACİBEYLİ (1885-1948)**

Murad HAJIBAYOV

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

**KARABÜK
Kasım 2022**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	11
ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ.....	11
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	11
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	12
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	12
BİRİNCİ BÖLÜM	14
1. AZERBAIJAN TÜRKLERİNDE AYDINLANMA SÜRECİNİN GELİŞİM EVRELERİ.....	14
1.1. Azerbaycan Ülkesi: Ana Çizgileriyle Tarihi Gelişim ve Kimlik.....	14
1.2. Kimlik ve Kültür Bütünlüğünün Bozulması: Parçalanmış Toplum	17
1.2.1. Rus-Kaçar Çatışmaları: Temel Antlaşmalar ve Güney-Kuzey Ayrışması	17
1.2.2. Sömürge Yönetimi ve Reformlar.....	24
1.3. Kuzey Azerbaycan Türklerinde Kimlik Şuurunun Gelişmesinde Etkili Olan Faktörler.....	25
1.3.1. Azerbaycan'da Aydınlanma (Maarifcilik)	25
1.3.2. Milli Basının Doğuşu ve Faaliyetleri	32

1.3.3. Kapitalizmin Gelişimi ve Milli Kültürel Aydınlanma Üzerinde Etkisi 37	
1.3.4. Demografik Baskı Siyasetinin Kimlik Şuuru Üzerindeki Etkisi	43
1.3.5. Siyasi Partiler	46
1.4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti.....	51
İKİNCİ BÖLÜM.....	53
2. AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN SOSYO-POLİTİK VE KÜLTÜREL HAYATINDA ÜZEYİR BEY HACİBEYLİ	53
2.1. Yaşamı ve Muhiti	53
2.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Üzeyir Bey Hacıbeyli.....	63
2.3. Gazetecilik Faaliyetleri.....	68
2.3.1. Genel Olarak	68
2.3.2. Gazetecilik Faaliyetlerinin Ana Temaları	71
2.4. Kültür ve Sanat Faaliyetleri.....	85
SONUÇ	97
KAYNAKÇA.....	101
EKLER	111
EK 1: ÜZEYİR HACİBEYLİ'NİN HAYAT VE FAALİYETLERİNİN KISA KRONOLOJİSİ	111
EK 2: ÜZEYİR BEY HACİBEYLİ'NİN BESTELEĞİĞİ BAZI ESERLERİN GÜFTELERİ.....	115
EK 3: FOTOĞRAFLAR	118
EK 4: AFİŞLER VE TİYATRO SAHNELERİNDEN ÖRNEKLER.....	122
EK 5: ÜZEYİR HACİBEYLİ'NİN EV MÜZESİ.....	126
ÖZGEÇMİŞ	127

TEZ ONAY SAYFASI

Murad HAJIBAYOV tarafından hazırlanan “AZERBAYCAN’DA MODERNLEŞME VE SOSYO-POLİTİK DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE BİR AYDIN PROFİLİ: ÜZEYİR BEY HACİBEYLİ (1885-1948)” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER .....

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 15/11/2022

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇAKÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Doç. Dr. Müslüm KUZU

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum, bu çalışmayı, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dűşecek bir yol ve yardıma başvurmaksızın yazdığımı, yararlandığım eserlerin kaynakçada gűsterilenlerden oluştuğunu ve bu eserleri her kullanımında alıntı yaparak yararlandığımı belirtir; bunu onurumla doğrularım.

Enstitű tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tűm ahlaki ve hukuki sonuçlara katlanacağımı bildiririm.

Adı Soyadı : Murad HAJIBAYOV

İmza :

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Azerbaycan Türklerinde modernleşme sürecinde büyük hizmetleri olan, gazeteci, yazar, besteci ve düşünce insanı Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin yaşadığı dönem ve muhit, aynı zamanda düşünce ve faaliyetleri ele alınmıştır. Tez çalışmasının her aşamasında bana destek olan, şahsımı akademik düzlemde doğru yönlendiren, eğitimim boyunca ilminden faydalandığım tez danışmanım, kıymetli Prof. Dr. Ali ASKER hocama emekleri, sabrı ve hoşgörüsünden dolayı teşekkür ediyorum. Ayrıca tez jürisinde yer alan, yapıcı öneri ve eleştirileniyle çalışmadaki eksiklerin giderilmesine büyük katkı sağlayan saygıdeğer Doç.Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU ve Turgay DÜGEN hocalarımıza teşekkürü borç biliyorum. Tez çalışmam süresince yanımda olan aileme, özellikle de bir sanat insanı olan sevgili anneme ne kadar teşekkür etsem azdır. Zengin teknik beceri ve yeteneklerini takdir ettiğim arkadaşım İhsan Haşim Kutluk'a çalışmam sırasında sağladığı yardım ve desteklerinden dolayı teşekkür ediyorum

Murad HAJIBAYOV

ÖZ

Tarihi anlamda Azerbaycan ülkesi, bir bütün olarak, günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran'ın kuzeyinde yer alan ve Güney Azerbaycan olarak bilinen toprakları kapsar. 19. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu ve İran Kaçar devleti arasında yaşanan güç mücadeleleri ve savaşlar sonucunda Rusya, Kafkasların tamamına hâkim olurken, Aras Nehri'nin güneyinde topraklar İran'ın sınırları içinde kalmıştır. Böylelikle Azerbaycan'ın ülke bütünlüğü ihlal edilmiş ve kültürel ayrışmanın temeli atılmıştır. Çarlık Rusyası'nın sömürgesi altında kalan Kuzey Azerbaycan topraklarına yönelik siyaset bununla sınırlı kalmamış, işgal altındaki ülke toprakları farklı bölgelere ayrılarak idari bütünlüğünün devam etmesi engellenmiştir. Böylelikle, gelişen olaylar sonucunda Azerbaycan'ın güney toprakları İran devletinin sınırları içinde kalırken, Kuzey Azerbaycan ülkesi Rusya'nın sömürgesi olarak varlığını sürdürmüştür. Bu gelişme Kuzey Azerbaycan'ı Rusya'da gelişen olayların içine çekerek, siyasi, ekonomik ve kültürel süreçlerden etkilenmesine neden olmuştur. Rusya İmparatorluğu'nda yaşanan modernleşme, ayrıca Avrupa değerlerinin Rus aydınlanması üzerindeki tesiri Azerbaycan Türklerini yakından etkilemiştir. Özellikle, 19. yüzyılın ortalarında Azerbaycan aydınlanması, yeni eğitim sisteminin meydana gelmesi, realist edebiyatın gelişimi, Bakü'nün petrol ve endüstri merkezi haline gelmesi; bu gelişmelere yeni ivme kazandırmıştır. Niteliği, etki ve sonuçları bakımından farklılık arz eden aydın kuşaklarına mensup olan seçkinler modernleşme, kimlik ve ulus inşası süreçlerinde önemli rol oynamıştır. Bu aydınlardan birisi de Üzeyir Bey Hacıbeyli'dir. Tez çalışmasında bir düşünür, gazeteci, yazar ve besteci olarak Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin aydın profili Azerbaycan toplumunun geçtiği değişik dönemler ekseninde ele alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan; Modernleşme; Aydınlanma, Düşünce Tarihi; Üzeyir Bey Hacıbeyli

ABSTRACT

Historically speaking, the country of Azerbaijan as a whole encompasses today's Republic of Azerbaijan and the territory known as South Azerbaijan located in the north of Iran. In the aftermath of the power struggles and wars between the Russian Empire and the Iranian Qajar state, Russia was able to gain complete dominance over the Caucasus, while the lands south of the Aras River remained within Iran's borders. The territorial integrity of Azerbaijan was thus violated and the basis for cultural divergence was formed. The politics over the territories of North Azerbaijan during the colonial rule of Czarist Russia was not confined to this; the territories of the country under occupation were separated into different regions and the continuity of the country's administrative integrity was thus disrupted. Due to these developments, the southern lands of Azerbaijan remained within the borders of the Iranian state, while the country of North Azerbaijan continued its existence as a colony of Russia. This development pulled North Azerbaijan into the developments taking place in Russia and caused it to be affected by the related political, economic, and cultural processes there. The modernization experienced in the Russian Empire and the effects of European values on Russian enlightenment in turn deeply affected the Azerbaijani Turks. In particular, the Azerbaijani enlightenment in the middle of the 19th century, the creation of the new education system, the development of the realist literature, and the transformation of Baku into a petroleum and industry center accelerated these developments. The elites belonging to the enlightened generations (who differed from each other in terms of their quality, effects, and consequences) played an important role in modernization and identity and nation building processes. One such elite was Üzeyir Bey Hacıbəyli. This dissertation study analyzes the elite profile of the thinker, journalist, and composer Üzeyir Bey Hacıbəyli in terms of the various periods experienced by Azerbaijani society.

Keywords: Azerbaijan; Modernization; Enlightenment; Intellectual History; Üzeyir Bey Hacıbəyli

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Azerbaycan'da Modernleşme ve Sosyo-Politik Dönüşüm Sürecinde Bir Aydın Profili: Üzeyir Bey Hacıbeyli (1885-1948)
Tezin Yazarı	Murad HAJIBAYOV
Tezin Danışmanı	Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	15/11/2022
Tezin Alanı	Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	127
Anahtar Kelimeler	Azerbaycan; Modernleşme; Aydınlanma, Düşünce Tarihi; Üzeyir Bey Hacıbeyli

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	An Intellectual Profile in the Process of Modernization and Sociopolitical Transformation in Azerbaijan: Uzeyir Hajibayli (1885-1948)
Author of the Thesis	Murad HAJIBAYOV
Advisor of the Thesis	Ali ASKER
Status of the Thesis	Master Thesis
Date of the Thesis	15/11/2022
Field of the Thesis	Regional Studies
Place of the Thesis	KBÜ-LEE
Total Page Number	127
Keywords	Azerbaijan; Modernization; Enlightenment; Intellectual History; Üzeyir Bey Hacıbəyli

KISALTMALAR

AHC	: Azərbaycan Halk Cumhuriyeti
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
ss.	: sayfadan sayfaya
s.	: sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tez çalışmasında Azerbaycan Türklerinin modernleşme ve aydınlanma süreçleri, aynı zamanda sosyo-ekonomik değişim süreçlerinde önemli rol oynamış aydınlardan, yazar, gazeteci, içtimaî hâdim ve besteci Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin hayat ve faaliyetleri, ayrıca fikriyatın ele alınmaktadır. Her bir aydın ve tarihi şahsiyet yaşadığı dönemin yetirmesi olup, içinde bulunduğu sosyal, siyasi ve kültürel muhitten etkilenir. Bu anlamda, Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin düşünce dünyasını öğrenmek, edebî mirasını incelemek ve fikri önceliklerini tespit etmek için yaşadığı dönemi de ele almak gerekir. Bu yüzden, tez çalışmasında öncelikli olarak Azerbaycan'ın modernleşme ve aydınlanma süreçlerini, sosyo-politik dönüşümleri ve düşünce hayatının gelişim evrelerini ele almak gerekir. Zira bu gelişmeler Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin düşünce yapısını şekillendirirken, mücadele yolunun çizilmesinde etkili olmuştur.

ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ

Sovyetler Birliği döneminde “Doğu'nun ilk opera yazarı, müzik ve tiyatro hâdimi, gazeteci yazar” olarak tanıtılan Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Azerbaycan aydınlanmasından oynadığı rol gerçek şekilde sunulmamış, aydın kimliğinin bu yönüne pek değinilmemiştir. Oysa Üzeyir Bey Hacıbeyli Çar usul-i idaresinin sömürge politikasını, ayrımcılığı, Müslüman/Türk toplumları üzerinde uyguladığı baskıyı, ayrıca gericiliği ve cehaleti sert ve çoğu zaman mizahi bir dille tenkit etmiştir. Onun Sovyetler Birliği'nin sonlarına doğru yayınlanan eserlerinde bile, bazı parçalar sansürlenerek ve tahrif edilerek sunulmuştur. Aynı yayın, ne yazık ki bağımsızlık döneminde de bahsi geçen kusurlar giderilmeden tekrar basılmıştır. Son yıllarda neşredilen yeni bir yayımla bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin bir düşünce insanı olarak edebî mirasının sahih neşri ve yorumlanmasına büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden tez çalışması, alanla ilgili literatüre katkı yönünden önem taşımaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada tarama-inceleme yöntemi tercih edilerek alanla ilgili kitap, makale, tez çalışmaları, ansiklopedi ve bilimsel tebliğler kaynak olarak kullanılmıştır. Araştırma sırasında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Bakü'de bulun Ev-Müzesinin Tasvir Kitabı, ayrıca

müzedede bulunan belge ve bilgilere erişilmiştir. Azerbaycan'ın içtimaî-siyasi tarihi, dönemin sosyal ve kültür hayatıyla ilgili yayınlar incelenerek ilgili bölümlerde kullanılmıştır. Yazarın düşünce hayatından bahseden bölümün malzeme yapısını yakın dönemde neşredilen, ayrıca yazarın eserlerinin bir arada yer aldığı neşirler tezin ilgili bölümünün temel malzemesini teşkil etmektedir.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Düşünce insanların fikir dünyasını ele alan çalışmalarda onların yaşadığı dönemin içtimaî, siyasi ve kültürel yapısının etkileri öncelikli olarak ele alınmaktadır. Zira, düşünce dünyası bahsi geçen faktörlerin etkisi altında şekillenmektedir. Bir düşünce insanı olarak Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin aydın profilini ve fikriyatını ele alan bu çalışma birkaç hipotez ekseninde araştırılarak tamamlanmıştır. Bunlardan birincisi, 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan ülkesi ve toplumuyla parçalanmaya maruz bırakılırken, Kuzey Azerbaycan Türkleri soydaşlarının diğer kısmından farklı olarak Avrupa ve Rusya'da gelişen olayların ve öncü düşüncenin etkisiyle modernleşme ve aydınlanma yörüngesine girmiştir. Bir başka hipotez, Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin yaratıcılığı halk edebiyatından, halk kültüründen ve folklorik değerlerden beslenmiştir. Üzeyir Bey, Avrupa kültürünü benimserken bahsi geçen değerleri terk etmemiş, onları harmanlayarak bir arada tutabilmiştir. Bundan dolayı Hacıbeyli Batı ve Doğu kültür değerlerinin organik sentezini milli kültür ekseninde ve yaratıcı bir şekilde geliştirebilmiştir. Üç rejimde (Çarlık Rusya, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Sovyet dönemi) kendini örnek bir aydın olarak kabul ettirebilen Üzeyir Bey'in bu rejimlerde değişmeyen özelliği, sanat ve yazarlığını her zaman halk yaratıcılığına dayanarak geliştirmiş olmasıdır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Tez çalışmasının tarihi sınırları 19. yüzyılın ortalarından başlamış olup Sovyet dönemine kadar devam etmektedir. Zira Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin düşünce yapısını ortaya koyan eserler ve gazetecilik faaliyetleri bu dönemle sınırlıdır. Sovyet hakimiyeti döneminde Üzeyir Bey sanat ve pedagojik faaliyetlere iştirak etmiştir; Sovyet rejimi özgür düşünsel faaliyete müsaade etmediği için hayatı boyunca halkın sorunlarını dile

getiren ve yönetimi eleştiren birisi olarak, Üzeyir Bey'in aynı çizgiyi devam ettirmesi imkansızdı. Bu yüzden tez çalışmasında Sovyet döneminde sadece müzik eserlerinin takdimi ile sınırlandırılmıştır.

Küresel pandemiden dolayı uluslararası seyahat olanaklarının kısıtlanması tez çalışması sırasında karşılaşılan en ciddi sorundu. Ayrıca, tezin ana malzemesini teşkil eden gazete yazılarının Çarlık dönemi ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde yayınladığını, dolayısıyla eski alfabeye (Arap alfabesi) neşredildiğini dikkate alırsak birincil kaynakların orijinalden okunması, tez çalışması sırasında karşılaşılan bir başka zorluktur. Bu yüzden Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin makalelerinin transliterasyonu ile neşredilerek toplu şekilde yayınlaması, tez çalışmasını kolaylaştıran bir faktör olarak değerlendirilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AZERBAJYAN TÜRKLERİNDE AYDINLANMA SÜRECİNİN GELİŞİM EVRELERİ

1.1. Azerbaycan Ülkesi: Ana Çizgileriyle Tarihi Gelişim ve Kimlik

Ülke tarihinin anlatılması, çalışmamızın ana konusunu teşkil etmese de ilerleyen bölümlerde geçen olaylara ışık tutmak, bilhassa Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin hayat ve faaliyetlerini yakından anlamak bakımından Azerbaycan tarihiyle ilgili önemli hususlara değinmekte yarar vardır. Oğuz grubuna mensup olan Azerbaycan Türkleri "Azerbaycan" adlı ülkenin sakinleridir. Azerbaycan ülke olarak kuzey taraftan Dağıstan, batı taraftan Gürcistan, güneybatı taraftan Ermeniye¹, doğu taraftan Hazar Denizi, güneyde ise İran'la sınır olmuştur. Toplamda 221.600 km² yüz ölçümüne sahip olsa da 1828'de Rus-İran savaşını sonlandıran Türkmençay Anlaşması doğrultusunda toprakları, Aras Nehri sınır olmak kaydıyla ikiye bölünmüştür. Böylelikle, Araz'dan kuzeyde kalan toprakları 86.800 km² iken, güneydeki topraklar 135.000 km olarak taksim edilmiştir.²

Tarihçiler "Azerbaycan" adının kökenine dair değişik tezler ileri sürmektedir. Genel kanaate göre bu adın, Azerbaycan'ın Araz Nehri'nden güneyde kalan toprakları ve İran'ın batı kısmında varlığını sürdürmüş olan Atropatena adlı devletten geldiği ihtimal edilmektedir.³ Azerbaycan tarihçisi Mahmud İsmailov'a göre ise Azerbaycan adı, çok kadim bir soy olan Asların vatanı; Azer- as + er şeklinde oluşurken, bay- pat (yüce), can (kaan, gan, han - saygın) anlamına gelmektedir.⁴ Kuşkusuz bu ve benzeri iddia ve tezler bundan sonraki süreçte sürüp gidecektir. Bu yaklaşım, tartışmanın doğasına uygundur, keza adlandırmayla ilgili bugüne kadar kesin diyebileceğimiz herhangi tarihi belge ve bulguya rastlanmamıştır. Azerbaycan, önemli bir coğrafi

---

¹ Arapça kaynaklarda geçen "Ermeniye" isminin bugünkü Ermenistan'la bağlamak son derece yanlıştır. Bu iki kavram arasında bir bağlantı söz konusu değildir.

² Ramin Sadıgov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", İçinde: *Çağdaş Türk Dünyası* (Editör: Muhammed Bilal Çelik), Nobel Yayınları, Ankara, 2020, (ss. 1-42), s. 1

³ Saadettin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, *Çağdaş Türk Dünyası Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2022, s. 2.

⁴ Mahmud İsmailov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi* (Türkçeye aktaran: Vefa Kurban), IQ Yayınları, Ankara, 2014, s. 17-18.

konuma sahiptir ve Türk dünyasının birliği bakımından bir köprü işlevi görmektedir. Kendisi de bir Azerbaycan Türkü olan rahmetli Ahmet Caferoğu'na göre “günün birinde doğudaki Türk illeri ile batıda Türk ülkelerinin tarihi seyrinde muayyen bir yakınlık ve birlik istikameti belirecek olursa, bu birliğin özünü ve bel kemiğini mutlaka Azerbaycan teşkil edecektir.” Gerçekten de Azerbaycan Doğu Türklüğü ve Batı Türklüğü arasında köprü işlevi görmektedir.⁵ 19. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan'ın kuzey toprakları Rusya'nın, güney toprakları da İran'ın sınırları içinde kalarak farklı gelişim yörüngelerinde yer almışlardır. Güney Azerbaycan'dan farklı olarak Kuzey Azerbaycan modernleşme ve aydınlanma sürecini İslam/Türk kimliği üzerinden geliştirerek, ümmet ve millet bilincinin birbirinden ayrıştığı evreye varmıştır.⁶ Bilindiği üzere, toplumların uluslaşma süreçleri ve ulusunun karakteristik özelliği tek bir teori üzerinden tanımlanmaz. Azerbaycan Türk ulusu, bu bağlamda “küçük, ama modern bir toplum” olarak karakterize edilmektedir.⁷ 1850'lerden başlayarak Mirza Feth Ali Ahundzade'nin başlattığı edebi yenilenme hareketi Azerbaycan'da fikrî aydınlanmanın önünü açmıştır. Fakat bu sürecin aniden ortaya çıkmadığını, kendisinden önce var olan edebi mirastan beslendiği özellikle vurgulanmalıdır. 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu süreçte Azerbaycan Türklerinden çok sayıda şair, yazar, düşünce insanı ve siyasetçi çıkmıştır.⁸ Edebiyat alanında yaşanan bu yenilenme ve yükseliş sadece içtimaî düşünce değil, aynı zamanda imparatorluk politikasına karşı başkaldırı açısından da son derece önemli olmuştur. Zira

“19. yüzyıldan itibaren Rus edebiyatında Kafkas imgesine yüklenen olumsuz anlamlar ve Rus idareciliğin bölgeyi iyi tanıyan, nitelikli kadrolara sahip olmayışı, hegemonyanın tesisini etnik, dini ve kültürel basmakalıpları önleyen hınç referanslı milliyetçiliğin ellerine bırakmıştır. Rus tahakkümü altında eski prestijli konumunu kaybeden Azerbaycanlı seçkinlerin, zaman içerisinde merkezle olan zihinsel bağlarını tamamen kopardıkları söylenebilir. Yerel seçkinler, içine düştükleri statü tutarsızlığının ve toplumsal bunalımın üstesinden gelebilmek için kendi içlerine yönelmiş ve halkı milli kimlik çatısı altında yükseltecek kültürel bir kurguyu hayata geçirmişlerdir. Bu kurgunun ise motivasyonunu

---

⁵ Saadettin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, s.3.

⁶Bkz: Ali Asker, “Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları- 20. Yüzyılın Başları)”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, (Editör: Ali Asker), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara, 2021 (ss. 1-42)

⁷ Bu konuda bkz: Orkhan Valiyev, “Sekülerleşme ve Milliyetçilik Teorileri Işığında I. ve II. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Karşılaştırmalı Tahlili”, *Türk Dünyasında Ulus İnşası* (Editörler: Musa Yavuz Alptekin, Zeki Çevik), Nobel Yayınları, Ankara, 2022, (ss.55-70).

⁸ Bu süreçle ilgili kapsamlı biri çalışma için bkz: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*

yüzlerce yıllık özgün bir edebi mirastan aldığı söylenebilir. Azerbaycan Türk edebiyatının erken dönemine ait pek çok lirik ve epik örnekte izlerine rastlanabilecek vatan sevgisi, adalet, isyan ve kahramanlık gibi kavramlar, Rus boyunduruğu ile alevlenen ötekilik vurgusuyla birleşerek romantik milliyetçi bir bilinç meydana getirmiştir. Seçkinler eliyle hazırlanan, olgunlaştırılan ve halka aşılana bu bilinç, Rusların ‘efendiliğine’ ve Azerbaycan Türklerinin ‘köleliğine’ son verecek olan istiklal mücadelesini itici gücü olmuştur.”⁹

Rusya İmparatorluğu’nda yaşanan gelişmelerin etkisiyle Azerbaycan Türkleri uluslaşma sürecine girmiş ve 1918’de Müslüman Şark’ta ilk cumhuriyeti kurmuştur. Ne yazık ki bölgede yaşanan gelişmeler ve 1917’de gerçekleşen Bolşevik Devrimi’nin ardından Rusya’nın yayılmacılık politikası sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti sadece 23 yaşayabilmiş, 27-28 Nisan 1920’de yıkılmıştır. Bağımsızlığın kesintiye uğraması Azerbaycan Türkleri açısından bir ulusal felaket olarak değerlendirilebilir. Keza son derece baskıcı bir totaliter rejimle yönetilen Sovyetler Birliği diğer milletlerde olduğu gibi Azerbaycan Türklerinde ulusal bilinci yok etmeye çalışmış, bunun için baskı, şiddet, sindirme ve imha politikaları uygulamıştır. Azerbaycan’ın çok sayıda aydını Sovyet rejiminin kurbanı olmuştur. Bu noktada şunu vurgulamak isabetli olacaktır: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmasaydı, Sovyetler Birliği bünyesinde birlik üyesi (müttefik cumhuriyet) statüsüne sahip bir Azerbaycan da olmayacaktı. 1918-1920 yıllarında var olan Azerbaycan devleti, bugünkü bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin selefidir. Sovyetler Birliği, 1985’ten itibaren uygulanan *perestroyka* ve *glasnost* politikaları sonucunda yıkılma sürecine girdiği sırada SSCB’yi oluşturan cumhuriyetlerin demokrasi ve bağımsızlık mücadelesinde en aktif rol alan 4-5 cumhuriyetten biri de Azerbaycan olmuştur. Ayrıca, bağımsızlık Azerbaycan’a pahalıya mal olmuş, toraklarının yüzde 20’si Ermenistan tarafından işgal edilirken, ülkedeki zorunlu göçmen sayısı sekiz yüz bin ila bir milyon dolaylarında seyretmiştir. Bu noktada “Ermeni meselesi” devreye girmektedir; bu mesele yapay bir şekilde üretilmiş olup, iki yüz yıldır Türklere karşı bir baskı aracı olarak kullanılmaktadır. Azerbaycan topraklarının Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edildiği 19. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık yönetiminin bir “Ermeni Vilayeti” tesis etmesi, bölgenin demografik yapısını bozması, Güney Kafkasya’da yapay bir Ermeni oluşumu tesis etmesi o tarihten günümüze kadar devam eden çok sayıda etnik çatışma ve kanlı savaşa yol açmıştır. 20. yüzyılın başlarında örgütlenen Ermeni çeteleri tarafından 1905-1906 yıllarında

---

⁹ Tefvik Orkun Develi, *Azerbaycan’ın Psikososyal Yakın Tarihi: Milliyetçilik, Modernite ve Hınç*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2021, s.171-171.

Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde Müslümanlara karşı kıyım uygulanmıştır.¹⁰ 1918 yılı başlarında yine Bolşevik-Taşnak birlikteliğinde tertip edilen Müslüman kıyımlar Azerbaycan'ın pek çok bölgesinde gerçekleşmiştir. En kanlı saldırı ve kıyım Bakü'de 31 Mart 1918'de yapılmıştır.¹¹ O gün Azerbaycan tarihine "31 Mart Azerbaycanlıların Soykırım Günü" olarak geçmiştir. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu sonucunda Azerbaycan Türkleri bu imha politikasından kurtulmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varoluş süreci zorlu mücadelelere sahne olmuştur. Osmanlı Devleti'nin sağladığı destek sayesinde Bakü 15 Eylül 1918'de düşman işgalinden kurtarılmıştır. 27-28 Nisan 1920'de Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesiyle yetmiş senelik bir Sovyet esareti dönemi başlamıştır. 1980'lerin sonunda Sovyetler Birliği'nde yaşanan çalkantılı olaylar, kaos ve anarşi ortamında Azerbaycan Türkleri kendi varoluşlarını sadece istiklale kavuşmakla koruyacaklarını düşünmüştür. Nihayet, 1991'de Azerbaycan ikinci kez bağımsızlığına kavuşarak egemen bir devlet gibi yeniden dünya sahnesine çıkmıştır. Halihazırda, "Azerbaycan Cumhuriyeti takip ettiği ulusal, bölgesel ve küresel ölçekli politikalarla Hazar Denizi Karadeniz havzalarıyla Güney Kafkasya bölgesinde elverişli jeopolitik ortamın şekillenmesi ve istikrarın sağlanması sürecinde" bu bölgede yaşanan jeopolitik gelişmelere yakından katılmakta ve ulusal çıkarlarını korumaya çalışmaktadır.¹²

1.2. Kimlik ve Kültür Bütünlüğünün Bozulması: Parçalanmış Toplum

1.2.1. Rus-Kaçar Çatışmaları: Temel Antlaşmalar ve Güney-Kuzey Ayrışması

Rus-Türk (Azerbaycan Türkleri) tarihi, genel olarak yeni çağ tarihinin konuları arasında zikredilse de kroniklerde bu tarihin daha eskilere dayandığı belirtilmektedir. Tarihi kaynaklar bu seferlerin 9. yüzyılın sonlarına tesadüf ettiğini yazmaktadır. O dönemde kuzeyden akın eden Rus birlikleri Volga Nehri ve Hazar Denizi üzerinden

---

¹⁰ Bu konuda bkz: Ali Asker, Esmе Özdaşlı, "Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve 'Kanlı Seneler'in Bitmeyen Öyküsü, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 59, Ankara, 2018 (ss. 37-64).

¹¹ Bu konudaki tarihi değerlendirmeler için bkz: Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, "Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918), *OAKA*, Cilt:5, Sayı: 9 (ss. 82-100), s. 84.

¹² Metin Erendor, *Azerbaycan Türkleri*, Kamer Yayınları, İstanbul 2019, s. 54-55.

geçerek on altı gemi ile Azerbaycan'a ulaşmış, buradan çeşitli şehirlere baskın düzenleyerek yağmalamışlardır.¹³ Sonraki dönemde, yukarıda bahsi geçen tarihsel süreçlerin seyri Rusların tarih sahnesinde güç olarak boy göstermelerini uzun süre ertelemiştir. 18. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun ortaya çıkışı Kafkasya ve Azerbaycan'ı, imparatorluğun yayılma stratejisinin odağı haline getirmiştir. Bölgenin zenginliklerine göz diken Çarlık yönetimi, Hazar'ı bir "Rus Gölü" haline getirmeyi hedeflemiştir. Keza, bölgenin sahip olduğu zengin kaynaklar, doğal varlıklar ve özellikle maden yatakları Rus yöneticileri için bir yolsuzluk ve yağma kapısı, Rus kapitalizmi için bir hammadde deposu işlevini görecektir. Rus ordusu İran'a bağlı olan bu bölgeleri peş peşe işgal ederek (23 Ağustos 1722'de Derbent, Aralık 1722'de Reşt ve 1723 Temmuz ayında Bakü) ardından antlaşma yoluyla Hazar boyu bölgesi kendisine ilhak etmiş, karşılığında Safevi yönetimine Afganlarla savaşta yardım etme sözünü vermiştir.¹⁴ Bu gelişme, Osmanlı ve İran tarafından Kafkasya uğruna yüzyıllardır süre gelen rekabet düzlemine üçüncü bir aktörün, yani Rusya'nın da eklenmesi açısından dikkate değerdir. Afgan işgallerini başarılı bir şekilde bertaraf eden ve her geçen gün siyasi ve askeri etkinliğini artıran Nadir Şah'ın yükselişi, Kafkasya'ya yönelik İran politikalarında somut başarıların elde edilmesini sağlamış, daha önce Ruslar tarafından işgal edilen birçok bölgenin iadesiyle sonuçlanmıştır. 1736'da İran tahtına oturan Nadir Şah'ın¹⁵ baskıcı politikaları merkezin yerel üzerindeki etkisini güçlendirse de 1747'de bir suikasta kurban gitmesi Azerbaycan tarihinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Tarih literatüründe "Hanlıklar Dönemi" olarak bilinen bu dönem, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yönelik işgal siyasetini hızlandırması bakımından son derece önemli olmuştur. Bir başka önemli gelişme ise Kartli-Kahetya Çarlığı tarafından Rusya eğilimli bir siyaset izlenmesi ve 1783'te Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanması olmuştur. Bu antlaşma, Rusya İmparatorluğu tarafından Güney Kafkasya'nın işgal sürecine ön ayak olmuştur. Ardından, 1801 manifestolarına göre Doğu Gürcistan Rusya İmparatorluğu'na

---

¹³ Məhərrəm Zülfüqarlı, *Azərbaycan tarixinə yeni baxış*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2007, s.31.

¹⁴ İradə Nuriyeva, *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI. əsrin əvvəllərinədək)*, "Mütərcim", Bakı, 2015, s.148.

¹⁵ Yaqub M. Mahmudov, Kərim K. Şükürov, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi, dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları 1639-1828*, Dörd cildə Birinci cild, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı, 2009, s.19; Nadir Şah hakkında bkz: Ədalət Tahirzadə, *Nadir Şah Afşar. (Tərcümeyi-hal oçerki)*, "Kür" nəşriyyatı. Bakı, 2002.

ilhak edilirken Azerbaycan topraklarının işgal süreci başlatılmıştır.¹⁶ Üçüncü önemli gelişme ise İran hegemonyasından kopmaya çalışan ve kendilerini birer bağımsız devlet ilan eden hanlıkların Rusya-İran rekabetinin ana konusu haline gelmesiydi. Nadir Şah'ın ölümünün ardından İran tahtından bağımsız kalmaya çalışan hanlıklar, kendilerine koruma altına alma arayışına girmişlerdir. Bu durum, Rusya İmparatorluğu açısından bir önemli bir fırsattı. Azerbaycan'ın önemli düşünce insanlarından olan Mirza Bala Mehmetzade'nin de belirttiği gibi “Çarlık Rusyası 19. asrın başında Azerbaycan'ı istilaya giriştiği zaman karşısında, sözün asrî manasında milli birliğini anlamış bütün halinde bir Azerbaycan değil, birbirinin mukadderatına lakayt hanlıklardan ibaret zayıf bir memleket bulmuştur.”¹⁷ Hanlıklar, Azerbaycan'ın Araz nehrinden hem kuzey hem de güneyde yer alan bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'ın kuzey topraklarında Revan, Derbent, Gence, Bakü, Cevat, Talış, Karabağ, Şamahı, Şeki, Nahçıvan, Kuba hanlıkları, Güney Azerbaycan'da Tebriz, Meraga, Serap, Maku, Karadağ, Erdebil, Halhal, Hoy, Urmiye, ve Zencan hanlıkları ortaya çıkmıştır. Bunun dışında yarı bağımsız feodalite yönetimleri olarak bilinen sultanlık ve meliklikler de bu karmaşık yapı içinde yerlerini almıştır. Ayrıca önceki yüzyıllarda kurulmuş olan ve kendine özgü yönetim sistemine sahip Car-Balaken Cemaatliği de mevcudiyetini devam ettirmiştir. 19. yüzyılın başlarından aynı yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden süre zarfında yaşanan bölgesel gelişmeler kuzeydeki hanlıkların Rusya İmparatorluğu tarafından ilhak ve işgaliyle sonuçlanmıştır. Bu süreç Azerbaycan tarihinin siyasi ve sosyal tarihi açısından son derece önemli kırılma noktasıdır. Rusya İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'ya yönelik ilk işgal hedefi Karabağ Hanlığı olmuştur. Karabağ Hanlığı, Nadir Şah'ın hizmetinde bulunan Penah Ali Han sarayla yaşanan sorunların, şahsı açısından hayati bir tehlike olduğunu düşünerek Karabağ bölgesine kaçmış, burada kendine taraftar toplayarak bir müddet kendini korumayı başarmıştır. 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesinin hemen ardından Karabağ Hanlığı'nı kurarak yönetmeye başlamıştır. O sırada hanlık toprakların yaşayan Ermenilerin “melik” olarak adlandırılan siyasi-idari ve dini nitelikli oluşumlarını kendine tabi kılarak yönetimi altına almıştır. Burada, üzerinde durulması gereken hususlardan biri de Karabağ Ermeni melikliklerinin durumudur.

“Keza mutlak çoğunluğu Türklere ait Karabağ Hanlığı'na bağlı beş Hristiyan meliklik

¹⁶ *Azərbaycan tarixi XIX. əsr*, Yeddi cildə, IV. cild, Bakı, 2007, s.12.

¹⁷ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azərbaycan Hareketi*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991, s. 9

sadece buldukları bölgenin Ermeni toplumu üzerinde yetkiliydi ve bu oluşumlarla ilgili herhangi bir bağımsızlık olgusu mevzubahis değildi. Bu yüzden Rusya ve Karabağ Hanlığı arasında imzalanmış Kürekçay Antlaşması'nda mezkûr yönetimlerden kesinlikle bahsedilmemiştir. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın öldürülmesinden sonra oğlu Mehdi Kulu Ağa'nın Karabağ hâkimi görevine atanmasına dair Çar I. Aleksandr'ın 10 Eylül 1806 tarihli fermanında da Ermeni meliklikleriyle ilgili herhangi bir hüküm yer almamıştır. Ayrıca, beş meliklikten sadece birinin Karabağ'ın yerli halkı olduğuna, diğer dördünün ise farklı bölgelerden gelerek Karabağ'a göç ettiklerine dair bilgiler tarihi kayıtlarda yer almaktadır. Dolayısıyla Ermeni yazarların şiddetle vurgu yaptıkları "Ermeni devleti" iddiasının bir düzmece olduğunu eminlikle söyleyebiliriz."¹⁸

Georgiyevski Antlaşmasının imzalanmasından sonra Çar I. Aleksandr'ın hedefinde Güney Kafkasya'nın tamamını ele geçirmek vardı. Bu yüzden değişik yöntemlerle bölgedeki hanlıklar üzerinde etki kurmaya çalışan Rus yönetimi, muhtemel bir savaş durumu için de harekât hazırlıklarını sürdürmekteydi. Bu bağlamda 1802'de Gürcü kökenli P.D. Sisianov, Kafkasya'daki Rus askeri birliklerinin başkomutanı olarak göreve atanmıştır. Gürcistan'ın ilhak edilmesinin ardından Rus yönetimi Kuba, Lenkeran ve Bakü hanlıkları üzerinde baskı kurarak antlaşmaya zorlanmıştır. Rusya'nın baskısına karşı koymak isteyen Gence Hanı Cevat Han'ın bu tepkisi Rus ordusunu harekete geçirmiştir. Sayıca üstün olan Sisianov'un birliklerinin saldırısı sonucunda Gence Hanlığı işgal edilmiş, Cevat Han şehit edilmiştir.¹⁹

Karabağ Hanlığı, İran yönetiminin tehdidiyle karşı karşıya kalarak, Rusya'nın himayesine girmeye karar vermiştir. Sonuçta, "*Rusya-Osmanlı-İran rekabeti ekseninde gelişen siyasi olaylar Rusya'nın bölgeye yönelik işgal politikasında başarılı sonuçlar elde etmesine zemin hazırlıyordu.*"²⁰ 14 Mayıs 1905 tarihinde imzalanmış olan Kürekçay Antlaşması kısa giriş ve 11 maddeden ibarettir. Antlaşma Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ve Antlaşmanın "*Giriş kısmında Şuşa ve Karabağ'ın hanı olarak İbrahim Halil Han'ın Rus İmparatorluğunun himayesini kabul ettiği, tüm Rusya taht tacına sadakatle ve can-ı gönülden kulluk edeceği hükme bağlanmıştır. Antlaşma gereği İbrahim Halil Han ve varisleri hanlık tahtının tek sahibi olarak kabul edilmiş, hanlığın toprak bütünlüğünün korunmasına güvence verilmişti.*" Antlaşma gereği, Rusya İmparatorluğu Karabağ Hanlığını dış saldırılardan koruyacak, İbrahim Han ise İmparatorun Tiflis'te bulunan hazinesine her sene 8000 Çervon ödeyecektir. Ayrıca Rus

---

¹⁸ Bkz: Ali Askeri, Sedanur Şeyban, "Kürekçay Antlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, 7(1), (ss. 34-50), s.35-36.

¹⁹Mahmud İsmailov, s. 276-277.

²⁰ Ali Asker, Sedanur Şeyban, s. 45.

birliklerinin Şuşa kalesine ve hanlık topraklarına yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bunların yanı sıra çarlık birliklerinin korgeneral rütbesi verilen İbrahim Halil Han, doğrudan doğruya çarlık başkomutanına bağlanmıştır. Rus hükümeti, hanın ve haleflerinin iç yönetim haklarını etkilememeyi de taahhüt etmiştir.²¹ İran tarafı gerek baskı gerekse telkin yoluyla Karabağ'ı Rusya'nın etkisinden kurtarma politikasını izlemeye devam etmiştir. Rusya ve İran arasında sıkışıp kalan İbrahim Han, iktidarını korumak adına siyasi manevralarla süreci idare etmeye çalışmıştır. Bu tutum, Rus yönetiminde ciddi kuşklar uyandırmış, sonuçta Karabağ'daki Rus askeri üssünde, Lisaneviç komutasındaki müfreze İbrahim Han'a saldırarak, yakınları ve ailesiyle birlikte katletmiştir. Bu gelişmenin ardında Çarlık yönetimi Karabağ Hanlığı konusunda yeni tasarrufla bulunarak, 10 Eylül 1806'da hanın oğlu Mehdi Kulu Han'ı imparatorlun fermanıyla Karabağ hâkimi görevine atamıştır.²²

İbrahim Halil Han'ın öldürülmesi konusu bugün de döneme ilişkin tarih araştırmalarında tartışılmaktadır. Tarihçi Qasım Hacıyev, bu olayı şu şekilde değerlendirmektedir:

“Karabağ kroniklerinde İbrahim Halil Han'ın öldürülmesinin nedenlerinden birinin 1805'te Petersburg'da hazırlanan bir plana dayandığı, diğerinin ise Ermenilerin Han'a ihanet ettiğini haber vermeleri sonucu gerçekleştiği belirtilmektedir. Mirza Cavanşir Karabağî bu konuda şöyle yazar: ‘1806 baharında Kızılbaş ordusu (Karabağ Kızılbaş dediği zaman İran ordusu anlamına gelmektedir) Karabağ topraklarına yeniden saldırmaya başladı. Bunu engellemek için Karabağ'da Binbaşı Lisanoviç'in Yeger müfrezesinden başka birlik bulunmadığından ve hasat zamanı geldiğinden İbrahim Han, Karabağ'ın halkının ayak altında kalmaması için Kızılbaşlarla iyi davranmaya başladı. Ermeniler bunu Binbaşı Lisanoviç'e ihanet olarak yorumladı. İbrahim Halil Han bu yüzden öldürüldü.’ İbrahim Halil Han'ı öldürdükten sonra Binbaşı Lisanoviç'in askeri rütbesindeki yükseltme, burada her iki faktörün de dikkate alınabileceğini göstermektedir. Karabağ Han'ın akıbetine bakın, bir yanda İran ona Ruslara yaptığı hizmetlerden dolayı “düzenbaz ve hain” olarak görmüş, diğer yanda Rusya bu hizmetlerinden dolayı onu “cezalandırmış” ve öldürmüştür. Buradan İran ve Rusya'nın sömürge politikasının iç yüzü görülebilir.”²³

Böylelikle Azerbaycan, hanlıklar döneminden başlayan parçalanma ve ayrışma sürecinin ilk evresine girilmiştir. Kürekçay Antlaşması sonrası bölgede gelişen süreç iki antlaşmasının imzalanmasıyla daha da derinleşmiştir. Bunlardan birinci 1813 Gülistan Antlaşması, diğeri ise 1828 Türkmençay Antlaşması'dır. Bu antlaşmalar, Azerbaycan Türklerinin ülke ve toplum ayrışmasını (veya parçalanmışlığını) kalıcı hale getirmiştir.

²¹ Qasım Hacıyev, “Kürəkçay müqaviləsi və Qarabağın sonrakı tarixi taleyi”, http://www.anl.az/el/q/qarabag_4/q-25.htm [Erişim tarihi: 26.10.2022].

²² Ali Asker, Sedanur Şeyban, s. 47.

²³ Qasım Hacıyev, http://www.anl.az/el/q/qarabag_4/q-25.htm [Erişim tarihi: 26.10.2022].

Güney Kafkasya'daki kayıpları kabullenmek istemeyen Kaçarlar, bölgeye tekrar hâkim olmak uğruna askeri mücadeleye karar vermiştir. Buna karşılık Çar yönetimi, kazanımlarını kalıcı hale getirmek, dahası bölgedeki etkinliğini daha fazla güçlendirmek amacıyla askeri harekete başlamıştır. 1804-1813 yılları arasında gerçekleşen savaş, Çar ordusunun üstünlüğünü açık şekilde ortaya koymuştur. Ekim 1812'de Aslandüz'de aldığı ağır yenilgi, savaşın kaderini belirlerken, Kaçar yönetimi Rusya ile barış antlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. Böylelikle, 12 Ekim 1813 tarihinde Karabağ'ın Gülistan köyündeki Rus ordugâhında Çar ordusu başkomutanı Nikolay Rtişçev ve İran Şahının vekili Mirza Ebdül Hasan Han tarafından barış antlaşması imzalanmıştır.²⁴ Antlaşma gereği, Araz Nehri'nden kuzeyde yer alan Lenkeran, Şirvan, Kuba, Bakü, Gence, Karabağ, Şeki hanlıklarının toprakları Rusya'ya geçerken, savaşı kaybeden Kaçar hanedanı Kafkasya'daki nüfuzundan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Antlaşma gereği; Rus ticari gemilerine Hazar Denizi'nde serbest seyrüsefer ve Rus askeri filosunu konuşlandırma yetkisi tanınmış, taraflar arasında yapılacak ticaret faaliyetlerinin yasal çerçevesi belirlenmiş, iki ülke arasındaki sınırlar kesinleşmiş, esirler karşılıklı olarak serbest bırakılmış, iki devlet arasındaki diplomatik yetkililerin statüleri belirlenmiştir.²⁵ Antlaşma hükümleri İran açısından son derece ağır, hatta aşağılayıcı nitelikteydi. Kafkasya'daki kayıplarını kabullenmek istemeyen Kaçar yönetimi İngiltere ve Fransa'nın da desteğine²⁶ güvenerek 16 Temmuz 1826'da Rusya'ya karşı yeni bir savaş başlatmışsa da nihai anlamda yenilmiştir.²⁷ Türkmençay Antlaşması olarak tarihe geçen bu antlaşma Azerbaycan'ın ülke topraklarını taksim eden, onun beşerî ve kültürel bütünlüğünü kalıcı olarak parçalayan bir belge olarak tanımlanmaktadır. İşgalin ardından bir süre sonra hanlıkların ilga eden Rus yönetimi bölgenin ebedi sahibi olma isteğinin bir göstergesiydi.²⁸ 1826-1828 Savaşı'nın önemli olaylarından biri İran ordusunun Şuşa kalesini kuşatması olmuştur. Kuşatma devam ederken, diğer cephelerde

---

²⁴ *Сборник архивных документов*, “Русская Книга”, Москва, 1992, с. 314.

²⁵ Mehman Süleymanov, *Gülistan müqaviləsi*, II hissə, Bakı, 2014, s. 574-585.

²⁶ Bkz: Kərim Şükürov, “Gülistan müqaviləsi və onun ətrafında diplomatik çəkişmələr”, *Respublika* qəzeti, 10 fevral, 2012, № 32, s. 6-7.

²⁷ Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Say:36, 2008 (ss. 187-199), s.188

²⁸ Azad Rzayev, “Azərbaycan Tarixi XIX-XX əsirlərin əvvəli”, Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2010, s. 60.

Rus ordusu önemli kazanımlar elde etmiştir. Araz Nehri'nin güney yakasında harekâta devam eden Rus ordusunun ilerlemesi Kaçar tahtını doğrudan tehdit etmiştir. Bu durumda bir barış anlaşması imzalamak, Kaçarlar açısından tek kurtuluştu. Böylelikle, İkinci Rus-İran Savaşı 10 Şubat 1828 yılında Türkmençay Antlaşmasının imzalanmasıyla son bulmuştur.²⁹ Antlaşmadaki en önemli hükümlerden birisi Revan ve Nahçıvan hanlıklarının Rusya'ya bırakılması olmuştur (md. 3).³⁰ İran ve Rusya arasındaki sınırlar kesinleşmiş, sınırların kuzeyinde kalan, Kafkas sıra dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların, aynı zamanda bu topraklarda yaşayan tüm halkların Rusya İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edilmiştir (md. 5). Yenilen taraf olarak İran, Rusya'ya tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Hazar Denizi'nde her iki devletin ticari gemileri yüzebilecektir; fakat savaş gemilerinin seyrüsefer hakkı sadece Rus ordusuna tanınmıştır. Esir düşenlerin tamamı dört ay içinde karşı tarafa iade edilecektir. Güney Azerbaycan'da yaşayan ahalinin (özellikle Ermenilerin) istedikleri takdirde Rusya'ya göç edebilecekleri ve bunlara uygun olanaklar sağlanacağı hükme bağlanmıştır (md. 15).³¹

Türkmençay Antlaşması Rusya için neredeyse Gürcistan'ın tamamı ve Kuzey Azerbaycan'ın ele geçirilmesi ile sonuçlanmıştır. Transkafkasya bölgesinin Rusya tarafından işgal edilmesi, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan halklarının kaderinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu anlaşmanın en ağır sonucu Azerbaycan topraklarının ikiye bölünmesiydi. Güney Azerbaycan, Kaçar yönetiminde kalmış, Kuzey Azerbaycan toprakları ise Rusya'ya ilhak edilmiştir. Bu savaş sonucunda Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına toplu yerleşimi başlamıştır. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesinden sonra bazı tarihçiler Ermenileri "Türkmençay çocukları" olarak adlandırılmıştır.³²

---

²⁹Okan Yeşilot, s.187

³⁰ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 5.

³¹ Bkz: *Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər)*, (Redaktor Süleyman Əliyərli), Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1996, s. 618-624.

³²Владимир Дегоев, *Большая игра на Кавказе: история и современность*, "Русская Панорама", Москва, 2001, с. 54; Вəхтияр Qaraca, "Türkmençay və Ermənilər", *Azərbaycan qəzeti*, 23.01.2020, <https://1905.az/turkm%C9%99ncay-v%C9%99-erm%C9%99nil%C9%99r/>, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

1.2.2. Sömürge Yönetimi ve Reformlar

Rusya Kafkasları işgal ettikten sonra eski idari yapı bir müddet devam etmiş, Bakü ve Gence hanlıkları ortadan kaldırılmış, onun dışında neredeyse ciddi bir idari değişikliğe gidilmemiştir. Bu hanlıkların statüsünün ortadan kaldırılmasının nedeni, onların Rus işgaline karşı silahlı direniş göstermeleri olmuştur. Diğer hanlıklar – Karabağ, Şeki, Şirvan ve Lenkeran ise silah kullanılmadan ilhak edildikleri için Rusya ile aralarındaki ilişki iki taraflı anlaşmalarla belirlenerek birer bağımlı idari bölge şeklinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.³³ Fakat zamanla bölgede iktidarını pekiştiren Rus yönetimi hanlıkların idari statüsüne son vermiş, Türk hanlıklarını İran'daki Kaçar hükümdarının gizli taraftarı olarak gördüğü gerekçesiyle ortadan kaldırarak arazi ve mülklerini devlet hazinesine devretmiştir.³⁴ İşgalden sonraki ilk dönemlerde Çar yönetimi bölgeyi başında Rus subayların bulunduğu “komendant usul-i idaresi” ile yönetiyordu. Askeri yönetim tarzındaki idari yapılanma devletin sırtında ağır bir yük idi. Keza son derece verimsiz olan bu sistemin uygulanması sırasında Rus idaresine bağlı memurlar toplanan vergilerin önemli bir kısmını zimmetlerine geçirirken hazine topraklarını ve kaynaklarını da keyfi bir şekilde kullanmışlardır.³⁵ Güney Kafkasya'nın istila edilmesinden sonraki ilk on yıl içinde bölgede Rus bürokrasisine özgün yolsuzluk ve keyfilik doruğa çıkmış, rüşvet ve vazifeyi kötüye kullanma bölge yönetimi memurları açısından sıradan bir uygulamaya dönüşmüştür. Yerlilere, yani Müslümanlara karşı uygulanan vergi ve diğer mali mükellefiyetler keyfi bir şekilde belirlenmiştir.³⁶ 1829-1830'lu yıllarda Güney Kafkasya'daki duruma ilişkin teftiş raporu hazırlamış senatörler Kutaysov ve Mecnikov Müslüman bölgelerde vergilerin çoğu zaman iki-üç kat toplandığını yazmıştır.³⁷ Bu negatif olgular sömürge yönetimine karşı itirazların artmasına neden olmuştur. Ayrıca Kuzey Kafkasya dağlılarının Çar hükümetine karşı

---

³³ Ə.C.Sumbatzadə, M.Ə.İsmayılov vd., “XIX əsrin birinci yarısında – Azərbaycan iqtisadiyyatı və sosial münasibətlər”, İçində: *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı, 2000, (ss. 54-126), s. 95.

³⁴ Hanlıqlarla ilgili bkz: İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azərbaycan Tarihi*, Ötüken, İstanbul, 2009, s. 490.

³⁵ Sumbatzadə, İsmayılov vd., s. 111.

³⁶ Эльдар Исмаилов, *Очерки по истории Азербайджана*, Издательство “Флинтго”, Москва, 2010, s. 167.

³⁷ Bkz: Məmmədəli Babəşov, “XIX əsrdə Cər Rusiyasının Azərbaycanında yeritdiyi milli və dini ayrışçılıq siyasətinin mahiyyəti”, *Journal of Qafqaz University*, 2002, Number 10, (ss. 39-51), s. 43-44.

savaşmaları bölge halkının başkaldırısını tetikleyici bir diğer etkendi. 1830’larda birkaç kez sömürge siyasetine karşı büyük ayaklanmalar yaşanmışsa da Çar yönetimi tarafından bastırılmıştı. 1830’lardan hazırlanmaya başlayan idari reform tasarısı 10 Nisan 1840 tarihinde kabul edilmiştir. Bu düzenlemeyle eskiden beri uygulanan “komentant sistemi” kaldırılmıştır. Yeni düzenleme gereği mahkeme sisteminde de önemli değişiklikler yapılmıştır. 1846-1847 yıllarında Müslüman ağalarının toprak mülkiyeti hakkı iade edilmiştir. İdari reformların amacı Türklerin yaşadığı bölgeleri parçalı hale getirmek ve ülkesel bütünlüğü bozmak idi. Özetlemek gerekirse, 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türk topluluğu İran ve Rusya tarafından parçalanmış, sosyo-kültürel birliği ve dil bütünlüğü ihlal edilmiş ve birbirinden ayrıştırılmıştır. Bu durumun ortaya çıkardığı önemli hususlardan biri Kuzey Azerbaycan Türklerinin sömürge yönetiminde buldukları sürede Rus ve Batı aydınlarının düşüncelerini benimseme olanağına sahip olmalarıdır. Avrupa’nın gerisinden gelmesine rağmen, sömürge döneminde Çarlık yönetiminin uyguladığı reformlar bölgenin ekonomik yönden gelişmesini tetiklemiş, paralelinde ticaretin gelişmesi, yeni üretim sahalarının ortaya çıkması, iletişim ve ulaşım yollarının çoğalması ve bu bağlamda sosyo-kültürel yaşamın canlanmasına yol açmıştır.

1.3. Kuzey Azerbaycan Türklerinde Kimlik Şuurunun Gelişmesinde Etkili Olan Faktörler

1.3.1. Azerbaycan’da Aydınlanma (Maarifçilik)

Azerbaycan milliyetçiliği Rusya Müslümanları arasında özgün bir yere sahiptir. Rus yönetimi egemenliği altında gelişen kültürel ve sosyal değişimler Azerbaycan’da milliyetçiliğin arka planını hazırlamıştır.³⁸ Kuşkusuz milliyetçilik ve millet inşası sürecine giden yol, uzun soluklu bir süreç olup değişik etkenlerin eşliğinde gelişmiştir. Maarifçilik Hareketi olarak adlandırılan bu dönüşüm 19. yüzyılın ortalarından başlamış olup, 20. yüzyılın başlarında yükselişe geçmiştir. Bu süre zarfında Azerbaycan’da üç aydın kuşağının varlığından bahsedilmektedir. Azerbaycan’ın 19. yüzyıl milliyetçi aydınlarından biri olan Kazım Bey Zakir’i (1784-1857) Rus sömürge sistemine karşı edebi başkaldırısıyla karakterize edebiliriz. Azerbaycan Türklerinin geri kalmışlığına

---

³⁸Cengiz Çağla, *Azerbaycan’da Milliyetçilik ve Politika*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 47.

neden olan ve “skolistik İslam düşüncesini temsil eden en seyit, molla, ahund gibi kimseler” Zâkir’in tenkidinden nasibini almıştır:

“Ulemalar yüz döndürüp Hüda’dan,

Usanmaz bir lahza cevru cefadan.

Başu imameli seyit molladan

İtaatte evladır o katma kuşak

(...)

Vaiz bize okur şerh-i Mustafa,

Harama mürtekib olmayın asla!

Kendi lom-lom götürür içerde amma,

Dışarıda dediği manaya bir bak!”³⁹

Kasım Bey Zakir 19. yüzyılın birinci yarısında Azerbaycan Rönesans’ını temsil eden en önemli isimlerdendir. Aynı dönemde toplumu modernite yolunda milliyetçiliğe taşıyan aydınlardan bir diğeri de Mirza Şefi Vazeh’tir. Vazeh, 1840 yılında Tiflis’teki Rus mektebinde Azerbaycan Türkçesi ve Farsça dersleri vermiş, 1846 yılında Gence’de faaliyete başlayan Rus okuluna öğretmen olarak atanmış ve dört yıl görev yaptıktan sonra Tiflis’e geri dönmüştür; bundan sonraki hayatını (1852’dek) Rus Aristokratlar Mektebi’nde çalışarak geçirmiştir. Gence’de bulunduğu sırada usûl-i cedid tarzında eğitim veren bir okul açmış ve “*Kitâb-ı Türki*” (1851) çalışmasını tamamlamıştır. İçinde çeşitli eserlerden tercümelerin de yer aldığı bu kitap 1856 senesinde İvan Grigoryev tarafından Rusçaya çevrilse de hükümet sansürüne takıldığı için okullarda okutulmamıştır. Vazeh’in düşünceleri Mirza Fetali Ahundzade’yi yakından etkilemiş, onun pozitivist ve materyalist düşüncesinin şekillenmesine yol açmıştır.⁴⁰

Azerbaycan Türklerinin aydınlanmasında önemli yere sahip aydınlardan biri de Abbas kulu Ağa Bakühanov olmuştur. Bakü hanlarının neslinden olan Bakühanov (1794-1846) Kafkasya’nın değişik bölgelerinin tarihini yakından öğrenerek seyahat ettiği bölgelerdeki devlet adamları, yöneticiler, ünlü bilim adamlarıyla tanışmış ve onlardan faydalanmaya çalışmıştır. Ona göre “eğer siyasi istikrar ve zaruri terbiye

---

³⁹ Tefvik Orkun Develi, s. 194-210.

⁴⁰ Tefvik Orkun Develi, s. 194-213.

Kafkas ahalisinin tabii yeteneğinin gelişimine imkân verseydi onlar maarifçilikte yüksek seviyeye ulaşabilirdi."⁴¹ Bakühanov'un 1843'te tamamladığı "Gülistan-i İrem" adlı eseri Azerbaycan Türklerinin tarihine hasredilmiş ilk kapsamlı çalışma olmuştur.⁴²

Azerbaycan aydınlanmasının birinci kuşağını temsil edenlerden biri de Muhammed Ali Mirza Kâzım Bey olmuştur. Onun doğup büyüdüğü muhit, ayrıca, genliğinde yaşanan olaylar, Derbent'in işgalinden sonra ailesiyle birlikte Astrahan'a sürülmesi, burada İskoç misyonerlerin etkisinde kalması, Hıristiyanlığı kabul etmesi, onun hayatının önemli dönüm noktalarıdır. Fakat dinini değişmesi, onu, "*Müslüman olan aydınlara Rus devlet teşkilatında vazife verilmesini yasaklayan Çarlık kanununu*" uygulaması dışında tutmuş, bu sayede Kazan ve Petersburg Üniversiteleri'nde yirmi yıldan fazla görev yapmasına kapı açmıştır. Kâzım Bey'in Azerbaycan Türk lehçesini temel alarak hazırladığı karşılaştırmalı *Umumî Türk-Tatar Grameri* kitabı o tarihe kadar benzeri alanda ilk örnek eser olmuştur.⁴³

Bahsi geçen aydın kuşağının önemli temsilcilerinden biri de İsmail Bey Kutgaşınlı olmuştur. İyi eğitim alan Kutkaşınlı, ordu mensubu olmuş, sonradan kendi isteği görevden ayrılmıştır. Batı ve Doğu kültürüne yakından vakıf olan İsmail Bey'in Varşova'da Fransızca olarak yayınlanan "Reşit Bey ve Saadet Hanım" eseri, yazarın düşünce yapısının çözümlenmesi bakımından önemlidir.⁴⁴

19. yüzyılda Azerbaycan'ın düşünce hayatında önemli rol icra eden şahsiyetlerden biri olarak Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878) olmuştur. Ahundzade Azerbaycan'da drama türünün banisi, mütefekkir, edip, yazar ve maarifçi olarak bilinmektedir. Ahundzade, aynı zamanda İslam dünyasındaki ilk tiyatro yazarıdır. O aynı zamanda 1857'de Türk fikir hayatında en büyük sorun olarak gördüğü "alfabe" meselesini gündeme taşımış ilk aydındır. Mirza Fethali Ahundzade'nin *Temsilat*'ında⁴⁵ - *Hikayet-i Molla İbrahimhalil Kimyager* (1850), *Hikâyet-i Mösyö Jordan Hekim-i*

---

⁴¹ Heydər Hüseynov, *Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən*, "Şərq-Qərb", Bakı, 2007, s. 71.

⁴² Hüseynov, s. 72.

⁴³ Təvfik Orkun Develi, s. 194-196.

⁴⁴ Təvfik Orkun Develi, s. 212-214.

⁴⁵ Ahundzade'nin tüm eserlerinin yer aldığı kaynak için bkz: Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, Üç cildə, "Şərq-Qərb", Bakı, 2005.

Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Câdikün-ü Meşhur (1850), *Sergüzeşt-i Vezîr-i Han-ı Lenkeran* (1850-1851), *Hikâyet-i Hırsi Guldurbasan* (1852), *Sergüzeşt-i Merd-i Hasis [Hacı Kara]* (1852), *Mürâfîe Vekillerinin Hekâyeti* (Miladi: 1855) komedilerinde yazarın yaşadığı dönemin gerçekçi manzarası tasvir edilmiştir. Ahundzade'nin şuurlu bir millet anlayışından bahsetmek tabii ki doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Nitekim Azerbaycan'da milli şuur ve ideolojinin şekillenmesi 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında, yani Ahundzade'nin hayatta olmadığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Fakat her şeye rağmen onun öncülüğünde Azerbaycan maarifçilerinin faaliyetleri milli kimlik bilincinin teşekkülünde eşsiz rol oynamıştır.⁴⁶

Azerbaycan'da içtimaî şuurun dönüşümünde etkili olan ediplerden biri de Seyid Azim Şirvanî olmuştur. Esaslı din eğitimi alan Şirvanî, beklenenin aksine, skolastik düşünceye karşı bayrak açmış, gericiliği, mezhepler arasındaki tefrikayı ciddi şekilde eleştirmiştir.⁴⁷

“Her vilayette var beş on kasaba,
Elli bin seyyid, ahund, talebe,
Elli derviş, elli mersiyehan,
Hepsinin sözleri büsbütün yalan;
Elli bin suhte, elli bin sail,
Elli bin hokkabaz-ı nakabil,
Hepsinin fikri halkı soymaktır,
Kuru yerde halkı koymaktır.
Halka bunlar hep kurmuşlar dam,
Bir bunu anlamaz bu kavm-i avam.
Şii'miz Sünni'ye eder töhmet,
Sünni'miz Şii'den eder gıybet.”

Gelenekten kopuş sürecindeki Azerbaycan toplumunun aydın din adamlarının taassuba karşı aldığı tavırların bir örneği olan bu dizeler skolastik İslâm düşüncesini

---

⁴⁶ Mirza Feth Ali Ahundzade'nin düşünceleri konusunda bkz: Yavuz Akpınar, “Azerbaycan Düşünce Tarihinde Mirza Fethali Ahundzade (Ahundov). (1812-1878)”, *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar...* (ss. 1-28).

⁴⁷ Tefvik Orkun Develi, s. 240-241.

temsil eden ruhanileri oldukça sert bir dille eleştirmiştir. Şirvani bu gibi dizelerden sonra adının kafire çıkması sonucu din adamlığı yapmayı bırakmış ve muallimliğe soyunarak, Azerbaycan'da ilk defa *usül-i cedid* tarzında eğitim veren bir mektep kurmuştur.

Azerbaycan'ın düşünce tarihinde çok özel yeri olan şahsiyetlerden biri de Hasan Bey Melikov (Zerdabi) olmuştur. Zerdabi, 28 Haziran 1837 (bazı kaynaklarda 1842)'de eski Göyçay kazasının Zerdab köyünde doğmuştur.⁴⁸ İlk eğitimini mollahanede almış Hasan Bey Şamahı kaza mektebine devam etmiş, lise eğitimini Tiflis'te tamamlamıştır. 1861 yılında Moskova Üniversitesi Tabiat-Matematik Fakültesi'nden mezun olmuştur. Zerdabi'nin en büyük hizmetlerinden birisi *Ekinci* adlı Türkçe bir gazeteyi neşretmesidir. Uzun uğraşlar sonucunda Çar idaresinden izin almayı başaran Zerdabi, bu gazeteyi 22 Haziran 1875'te çıkarabilmiştir. Zerdabi "*Türkler dillerini kaybetmişler onların dilini bulup verin ki ayakta dursunlar*" derdi. Maalesef *Ekinci*'nin ömrü çok kısa olmuştur; gazetenin yaydığı düşünceleri zararlı bulan Çarlık yönetimi Osmanlı-Rus savaşı sırasında Osmanlıya destek verdiği gerekçesiyle 1877'de gazeteyi kapatmıştır. Halkı yolunda büyük fedakarlıklar yapan, ağır sıkıntı ve yokluklara rağmen mücadelesinden vazgeçmeyen Hasan Bey Zerdabi'nin keşmekeşli hayat yolu en iyi şekilde, cenazesi sırasında Ahmet Bey Ağaoğlu'nun yaptığı konuşma tasvir edilmiştir:

"Cemaat! Biz buraya, meşhur ve maruf Hasan Bey Melikov'un cenazesini teşyi etmek için toplandık. Bakınız! Gözleriniz önünde ne görüyorsunuz? Daha beş gün önce fail, muhtar, hareket, duygu, fiil sahibi olan bu zatın, şimdi cansız, hareketsiz, hiçbir işe, hiçbir şeye kabil olmayan vücudu duruyor. Ne oldu ne yaşandı? Bu bedene dirilik veren, bu bedeni harekete, duyguya, işe kabil eden ruh dediğimiz şey ondan ayrıldı! İnsanın insanlığı, insanın diriliği, insanın varlığı onun ruhundan ibarettir. Fakat ruhun kendisi nedir? Bu meseleyi ne akıl ne ilim ne de fen çözebildi. Hatta lisan-ı Allah olan Kuran-ı Şerif'imiz de bu konu hakkında buyurmuştur: 'Eğer sana ruh nedir diye sorulsa, bunun Allah yanında bir emir olduğu cevabını ver.' Fakat eğer ki ruh bize malum değilse, onun mahzarı, vücudu-i zahirisi, faydası bize malumdur. Güneşin varlığı, güneş ışımından aşikâr olduğu gibi, ruhun da varlığı faydalarından aşikârdır. Peki, bu faydalar nelerdir? İnsanı halet-i hayvaniyeden halas edip insan haletine yüceltmek, yani ilim ve fen, terakki ve taaliye, hemcinsi olduğu millete ve umum-insaniyete hizmet etmek. Yani, lisan-ı Allah olan Kur'an'ımız bugüne ruh-i tabiye malik olanlara asıl insan adını koymuş, kalanlarını da kelenam, yani dört ayaklı olarak adlandırmıştır. İşte bu noktayı nazardan, merhum Hasan Bey'in tercüme-yi haline, ömür ve yaşamına nazar edelim, bakalım ne derecede o merhumun ruhu, ruh-i evalimi insaniyeti seyretmiş ve kendisinden sonra ne gibi eserler bırakmıştır. Bundan tam 50 yıl önce, şöyle ki o zamanlar Kafkasya'da ilim ve fennin ne olduğuna dikkat edilmiyordu, merhum Hasan Bey Moskova'ya gidip orada darülfünunda tahsil etmeye bezl-i himmet etmiş, sonra darülfünunun ulum-i riyaziye şubesini bitirip, memleketi olan Bakü'ye müracaat etmiş, Bakü'ye dönüp de merhum neyle uğraşmıştır? Yerler gasp etmekle mi? Devlet kazanmakla mı? Şan, şöhrat ve para kazanmakla mı? Hayır! Hayır! Muallimlik edip kendi hemcinsi olan taifeyi, dışarı olduğu cehaletten, zulmetten halas etmekle! Şimdi Kafkasya'da çalışan birçok ziyalı, marifetli ilim ve irfan sahibi Müslümanlar var ki, bu merhumun şakirtleridir.

⁴⁸ Bkz: Okan Yeşilot, "Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri", *OAKA*, Cilt: 4, Sayı: 7, 2009 (ss. 97-121).

Onlardan bazılarının sakallarına ak düşmüş, çoluk çocuk sahibi olmuş zevat bu mecliste hazır dırlar! Lakin merhum bir muallimlikle iktifa etmemiş, milletine daha büyük bir dairede hizmet etmek niyetiyle 1875 yılında, Bakü’de ‘Ekinci’ adıyla bir gazete neşretmeye şürü etmiş. Bu gazetenin neşrinden merhumun maksadı neydi? Kendi milletini uyuduğu cehaletten, zulmetten ve vehim korkulu neticelerden haberdar etmekte! Bu gece işte o ‘Ekinci’ nin ilk sayılarından mütalaa ediyordum. Onların birinde merhum şöyle yazmış: ‘Ey Müslümanlar! Gerek zamane ile saziş etmek! Zamanenin taleplerine göre iş yapmak! Eğer görmezsek, zamane kendi kendine, bizsiz de işini yapar, ancak bizi de ezip geçer.’ Bu sözler, 1875 yılında yazılmıştır! Müslümanlar kısmen de olsa bu sözleri sem-i itibara almadılar. 1877 yılında Kafkasya’nın büyük kalesi elden gitti. 1882 yılında İran’ın Belucistan’ı İngilizlerin eline geçti; aynı yıl Frenkler, İngilizler Mısır’a girip işgal ettiler. Yine aynı yıllarda Tunus kaybedildi. Hülasa, İslam dünyası dağılmaya devam etti! Bakın, bugün kendi halimize: terakki ve teali, servet ve refah niyetinde oldukları zaman biz birbirimizin canına, malına, ırz-ı namusuna göz dikip birbirimizi dağıtıyoruz! Hasan Bey’i dinlemek yeterli değildir! Hasan Bey bize hak söz dedikçe öfkelenerek ağzına bile vurduk! En başta tan ettiğimiz ve serzenişte bulunduğumuz şey onun yoksulluğu, onun dürüstlüğü idi. Ağzını açıp konuştuğunda biz ona ‘sesini kes’ diyorduk! Konuşma! Sen fakirsin! Sen zavallısın! Yani zamanını para kazanmağa değil bir millete hizmet etmek için harcadığından dolayı kendisine tan eylerdik! Lakin bu mücahit, bu milletperest bizim cevri cefamızdan geri durmayarak inandığı yolda garip bir sebatla devam edip milleti uyandırmakla, taifesine hizmet etmek için elinden gelen cümle-sa’yi bezlederdi. Hazırda Bakü’de 11 Rus-Müslüman Okulu var! Bu okulların hepsi o çaresizin çabasının, zahmetinin neticesidir! Şimdi bu kadar büyük, bu kadar âli şahsın teşyine gelip de ne ona ne söyleyelim? Onunla nasıl vedalaşalım? Fikrimce, o temiz ruh-i pâka hitaben şöyle söyleyelim: ‘Ey âli ruh! Şimdi sen gidiyorsun ecdadımızın huzuruna! Onlara bizden selam yetirip, şu şikâyetimizi söyle: Ey ecdat, ey dedeler! Bizi ne halde bıraktınız? Bize nasıl bir miras bırakıp gittiniz? Yurtlarımız harabe, vilayetlerimiz virane! Cümle milletler arasında sernigün, hâr, makhur, mazlum, ahvalimiz bozuk! Günden güne tenezzül edip günden güne hiç ve zayi olmaktayız! Şimdi işimiz, mesleğimiz hırsızlık, eşkıyalık, birbirimizin canına, malına, ırz-ı namusuna kastetmekmiş! Keşke ne biz ne de böyle bir miras olaydı.’ Şimdi yüzümü genç mektep çocuklarına tutup şöyle diyorum: ‘İşte Hasan Bey’in bu bîhürmet, bîhiss, nâtüvân kalmış bedeni size ibret olsun! Dünyadan cümlemiz böyle gideceğiz! Hiçbir şey götürmeyeceğiz! Bizden kalan sadece o insanlık, o milletimiz, taifemiz ve umum-insaniyete kulluk ve hizmet kalacak ki şimdi Hasan Bey’in ruhunu bir kadar aziz ve muhterem kılıyor. Hasan Bey’i kendinize numune edin ve aleddevam o ustad-i bîhemtânın ruhuna rahmet okuyun.’⁴⁹

19.yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da meydana gelen fikrî gelişmeler, 20. yüzyılın Rusya üzerinden geçmekle Azerbaycan’da yerel unsurları içinde barındıran fikrî akımların ortaya çıkmasını etkilemiştir.⁵⁰ Mirza Fethali Ahundov ve Hasan Bey Zerdabi’nin bir zamanlar savundukları medeni maarifçilik idealleri üçüncü kuşak aydınları tarafından geliştirilirken, yüzyılların ümmet anlayışından yeni asrın millet düşüncesine geçme süreci yaşanmıştır. Bu aydınlara göre geleneksel Doğu medresesinden usul-i cedit sistemine geçiş bir milli kurtuluş yolu olarak görülmüştür.⁵¹

⁴⁹ *İrşad*, 02.12.1907.

⁵⁰ Ebülfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, ‘Ötüken’, İstanbul, 2006, s. 84-85.

⁵¹ Cəmil Həsənli, *Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan bəy Topçubaşov*, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Bakı, 2013, s. 6-7. Türkçe tercümesi için bkz: Cemil Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı. Dönemi ve Mücadelesi* (Çeviren: Ali Asker), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2022

20. yüzyılın başlarında Rusya'nın sosyal ve siyasi hayat açısından meydana gelen en önemli olaylardan birincisi 1905 Devrimi olmuştur. 1904 Şubat'ında patlak veren ve 1905 Eylül ayında son bulan Rus-Japon Savaşı devrimi tetikleyen nedenlerden biri olarak görülse de gerçek nedenler daha köklü ve derindi.⁵² Mehmet Emin Resulzade 1905 Devrimi'nin oluşturduğu içtimai-siyasi ortamı şöyle tasvir etmektedir:

“1905 senesi inkılâbından sonra çoğalan matbuat, bu gibi metâlibin tervici ile kuvvetli bir cereyan yaratmıştır. Bu metâlib yalnız gazete sütunlarında kalmayıp kısmen hayata tatbik edilmiş, kısmen dahi muhtelif zamanlarda hükûmete verilen istidallara ve içtimalar tarafından çıkarılan kararlara materyal teşkil eylemiştir. Bu maksadın tervici için alenî ve hafî olmak üzere muhtelif komiteler, cemiyetler ve firkalar teşekkül eylemişti. Bazen kuvvetli, bazen zayıf bir bünyeye mâlik olan bu siyasî uzviyetlerin başlıca talebini Çarizm usûl-i idaresinin değişmesi teşkil etmiştir. Bu cemiyetlerden ekseri birçok zaman Çarizm aleyhinde olan ihtilâl firkaları ile temasta ve bazen ittifakta bulunmuşlardı.”⁵³

Çar yönetimi yaşanan gelişmeler karşısında geri adım atarak, 17 Ekim 1905'te hak ve özgürlükleri kapsayan bir Manifesto imzalamıştır. Azerbaycan aydınları ve toplumun önde gelenleri yoğun şekilde seyreden olaylar karşısında mensup oldukları topluma bir yön çizme konusunda bir fikir arayışı içinde olmuşlardır. 15 Mart 1905'te Hacı Zeynelabidin Takîyev'in evinde toplanan Müslüman seçkinlerin katılımıyla, 17 maddelik “Müslümanların İhtiyaçları Hakkında Arz-ı Hal'in Petersburg'da Çar hükûmetine sunulmasına dair karar almıştır. Azerbaycan'ın adına Çar yönetimine takdim edilmiş ilk program nitelikli belge olarak karakterize edilen⁵⁴ bu tasarı Alimerdan Bey tarafından hazırlanmıştır. Dilekçede; Müslümanların şehir yönetimindeki rolünün artırılması, refah ve eğitim alanında iyileştirme yapılması vs. konular yer almıştır. Müslümanlara yönelik ayrımcılığın ortadan kaldırılması, mahkeme sisteminde onlara diğer halklarla eşit statüde hakların verilmesi, duruşmaların halkın anladığı dilde yürütülmesi, Müslümanlara toplanma, vicdan, ifade, basın, ana dilde eğitim haklarının tanınması, dinî ve medenî hakların tanınmasına ilişkin talepler yer almıştır.⁵⁵ Çar yönetiminin bu belgedeki taleplerin küçük bir kısmını (Müslümanlara yalnız müftü, kadı ve yerel düzeydeki din adamlarını seçme hakkı) karşılamasına

⁵² Bkz: Kezban Acar, “1905 Rus Devrimin Genel Bir Değerlendirmesi”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt 13 Sayı: 24 (2008/1), (ss. 79-98).

⁵³ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul, 1990, s. 23-24.

⁵⁴ Bkz: Д.Б.Сеидзаде, *Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России*, “Азернешр”, Баку, 1991, c.12

⁵⁵ Həsənli, s. 109.

rağmen, bu belgenin ortaya çıkması bile, Müslümanların teşkilatlanması bakımından önemli bir olaydır. Daha önce de belirtildiği gibi, Azerbaycan aydınlanmasının millet şuuruna ermesi asla kolay bir süreç değildir. Müslüman ve Türk kavramlarının ayrışması, millet şuurunun gelişmesi açısından kayda değerdir. Bu konuda, Azerbaycan basını son derece önemli rol oynamıştır. Azerbaycan aydınlarının basın faaliyetleri milli kimlik şuurunun gelişmesinde müstesna rol oynamıştır. Birinci Rus Devrimi Azerbaycan toplumunda, Alimerdan Bey Topçubaşov (1863-1934), Nesib Bey Yusifbeyli (1881-1920), Ahmet Bey Ağaoğlu (1869-1939), Ali Bey Hüseyinzade (1864-1940) gibi aydınlara mücadele yolunu açmıştır. Bu düşünürlerin mücadele ve faaliyetleri kültürel ve yazarlık düzleminden siyasi düzleme aktarılması bakımından dikkat çekmektedir. Üçüncü kuşak düşünürler arasında şüphesiz ki en önemli yeri Mehmet Emin Resulzade işgal etmektedir. *Resulzade'ye göre "Azerbaycanlılar milliyeti itibariyle Türk, dini itibariyle Müslüman, kültürü itibariyle Şarklılardır."*⁵⁶ Müslümanlar arasında tartışına "ittihat" ve "ittifak" kavramlarına değinen Resulzade, bu konuda önemli açıklamalarda bulunmuş, Müslüman toplumların ittihatla değil, ittifakta bir araya gelebileceklerini savunmuştur.⁵⁷

1.3.2. Milli Basının Doğuşu ve Faaliyetleri

Modernleşme süreçlerini yaşayan her bir toplumda basın yaşamsal önemi haiz bir araç olarak son derece önemli misyonlar üstlenmiştir. Azerbaycan'da, genel olarak Rusya'da Müslüman aydınlanması açısından bir gazetenin neşri konusunda büyük mücadele verilmiştir. Fakat Rus yönetimi, türlü bahanelerle bu girişimleri engellemiş ve özellikle Türkçe gazete çıkarılmasına müsaade etmemiştir. Rusya'nın Kafkasya'yı işgalinin ardından yerel haberleri içeren Rusça bazı yayınlar ve yerel dillerde ekleri yapılmışsa da bu yayınlar bir istisna teşkil etmekte olup, toplumsal aydınlanma açısından bir katkı sağlamamıştır.⁵⁸ 1828'de Tiflis'te yayınlanan *Tifliskiye Vedomosti* (Tiflis Haberleri)'nin Gürcüce, Ermenice ve Azerbaycan Türkçesinde ekleri de vardı.

---

⁵⁶Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 7.

⁵⁷ *Dirilik* jurnalı, No: 2, [http://www.resulzade.org/milli%20dirlik%20\(II\).html](http://www.resulzade.org/milli%20dirlik%20(II).html) [Erişim tarihi: 26.05.2021].

⁵⁸ Azerbaycan basın tarihine ilişkin Türkçe kapsamlı bir yayın için bkz: Nesrin Sarıahmetoğlu, "Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Basınının Oluşum ve Gelişimi", İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 71-109).

Ocak 1832'de *Tiflisskiye Vedomosti* gazetesine ek olarak Azərbaycan Türkçesinde *Tatarskiye Vedomosti* (Tatar Haberleri) neşredilmiştir. Bu gazetede Azərbaycan Türklerinin sözlü ve yazılı edebiyatları hakkında bilgi içeren yazılar da yayınlanmıştır.⁵⁹ 1841'de Tiflis'te *Zakavkazskiy Vestnik* gazetesinin bir eki olarak 1845'te Kafkasya'nın Bir Tarafının Haberi (*Qafqazın bir tərəfinin xəbəri*) Azərbaycan Türkçesinde yayınlanmıştır. Bu gazete Çarlık yönetimi tarafından çeşitli bahaneler ileri sürülerek kapatılmıştır.⁶⁰ Daha önce de belirtildiği üzere Azərbaycan Türklerinin basın tarihinin başlangıcı, Hasan Melikzade Zerdabi'nin (1837-1907) 22 Temmuz 1875 (1292) tarihinde Türkçe çıkardığı *Ekinci* gazetesiyse anılmaktadır. 1875-1877 yıllarında toplam 56 sayı çıkanı gazetede halkın problemlerine kayıtsız kalan aydınları eleştirilmiştir. Gazete, çevresine S. E. Şirvani, K. Mehmandarov, A. Adıgözelov ve A. Gorani gibi devrin aydınlarını toplamayı da başarmıştı.⁶¹ Başlangıçta, "iki haftalık gazete" olarak neşredilmesi öngörülse de Hasan Bey Zerdabi bir süre sonra gazeteyi haftada bir yayımlamaya başlamıştır. Gazetenin neşredilmesi sebebi Müslüman köylüsünün çalışma hayatıyla, tarımla, çiftçilikle ilgili aydınlatmak olduğu şeklinde açıklanmışsa da gerçek amaç bir Türkçe gazete çıkarmak yoluyla halkın içtimai şuuruna etki yapmak olmuştur. Görece kısa sürede 56 sayı olarak çıkmasına rağmen, *Ekinci* gazetesinin neşri iki açıdan fevkalade önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Çar yönetimi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında *Ekinci* gazetesini kapatmışsa da Azərbaycan aydınları, basın faaliyetlerini devam ettirmek yönündeki çalışmalarını kesintisiz şekilde sürdürmüşlerdir. 14 Ocak 1879'da Said Efendi Ünsizade'nin genel yayın müdürü olduğu *Ziya* adlı haftalık gazete Tiflis'te taş basma usulü ile çıkmaya başlamıştır.⁶² Bu gazete 76 sayı çıktıktan sonra Aralık 1880'de *Ziya-yı-Kafkasiye* başlığı ile neşrine devam etmiş, 107 sayı yayımlandıktan sonra 2 Temmuz 1884'te Sansür Komitesi tarafından kapatılmıştır. 1883'te Tiflis'te Celaleddin Ünsizade'nin editörlüğünü yaptığı *Keşkül*

---

⁵⁹ Bkz. A. B. Şahverdiyev, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2006, s. 5; Nəriman Zeynalov, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, ADU nəşriyyatı Bakı, 1973.

⁶⁰ Nazim Axundov, *Azərbaycan mətbuatının ilki: Əkinçi qəzetinin 100 illiyi münasibətilə*, Azərb. SSR "Bilik" Cəmiyyəti, Bakı, 1976, 3-4.; Şirməmməd Hüseynov, "Mətbuatımızın ilk addımları", *Azərbaycan Dövlət Universiteti elmi əsərləri, jurnalistika seriyası*, Sayı: 1, 1974,(ss. 41-48); A. B. Şahverdiyev, s. 6

⁶¹ Nazim Axundov, *Azərbaycan milli dövrü mətbuatının yaranması və Əkinçi qəzeti: sənədlərin dili ilə*, Bakı, 1980, s. 82-11.

⁶² Akif Aşırılı, *Azərbaycan mətbuatı tarixi 1875-1920*, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2009, 48-57; Ağarəfi Zeynalzadə, *Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası 1850-1905*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2006, s. 152-170.

adında bir dergi yayınlanmaya başlamış, 1891’de kapatılmıştır. Bundan sonra Çarlık yönetiminin baskısı altında Türkçe gazete yayımlaması olanaksız hale gelmiştir. 1880-1890 yıllarında Kafkasya’da Rusça *Kaspi*, *Kafkaz*, *Tiflisskiy vestnik*, *Tifliskoye obyavleniye* ve *Severnıy Kafkaz* idi. *Bakinskiye izvestiya* (Bakü Haberleri), *Baku* vb. gazete ve dergiler de yayımlanmıştır. Bu yayınlar arasında *Kaspi* gazetesi Azerbaycan Türklerinin içtimai ve siyasi aydınlanma sürecinde çok önemli rol oynamıştır. 1898’den sonra Hacı Zeynelabidin Takîyev tarafından satın alınmış, bundan sonra “Rusça neşredilen bir milli gazete” durumuna getirilmiştir. Alimerdan Bey Topçubaşov gazetenin editörü olarak atanmıştır. Bu görev kısa bir süre Ali Bey Hüseyinzade tarafından devam ettirilmiştir. 1907’den 1919’a kadar gazetenin redaktörlüğünü A. Veynberg yapmıştır.⁶³

Kaspi gazetesinin sahibi Hacı Zeynelabidin Takîyev yurt dışında okumuş gençleri ve millî düşünceli aydınları gazete etrafında bir araya getirebilmişti. Rusça yayımlanmasına rağmen, gazete 1890’lı yıllarının sonlarından itibaren Rusya Müslümanlarının millî çıkarlarıyla ilgili konuları gündeme taşımaktaydı. Alimerdan Bey sonradan, *Kaspi*’nin Azerbaycan Türkçesinde dilinde değil, Rus dilinde çıkmasının bir mecburiyet olduğunu yazacaktı: ‘Zira Kafkasya yönetimi o dönemde Müslümanlara ana dilinde gazete çıkarmaya, genel olarak herhangi bir neşriyat faaliyetinde bulunmaya müsaade etmiyordu. Hatta Rusça çıkan gazetelerin de sayısı fazla değildi. ‘*Kaspi*’ uzun süre Kafkasya’da çıkan tek günlük gazete idi.’... *Kaspi*’nin ana hedefi Rusya’nın “ikinci sınıf” vatandaşı olarak görülen Müslümanların haklarını İmparatorluğun “hâkim halkı” sayılan Ortodoks nüfusun haklarıyla eşit düzeye getirmektir. Bu yüzden gazete sayfalarında Müslümanların hayat tarzıyla Avrupa ve Rus halklarının yaşamları arasında karşılaştırma yapılırken, diğer halkların hayat ve geçimiyle ilgili okuyuculara düşündürücü bilgiler sunulmaktaydı.⁶⁴

Gazetenin Rusça yayınlanması, imparatorluk genelinde okuyucu ağının daha yaygın hale gelmesine fırsat vermektedir. Tercüman gazetesinin bu konudaki tespitleri son derece kayda değerdir. İsmail Bey Gaspıralı, *Kaspi* gazetesinin Rusça konuşan Müslümanlar açısından faydalı olduğunu anlatan makalesinde şöyle yazıyordu:

“Rusça yayımlanan bir Müslüman gazetesinin çok önceden yayınlanması çıkması gerekiyordu. Başkent ve vilayet gazeteleri zaman zaman Müslümanların işlerinden... bahsetseler de ahval-i İslam’la ilgili bir gazete daha iyi hizmet verecektir. Birkaç milyondan oluşan ahval-i İslam’ın böyle bir gazeteye ihtiyacı vardır... Tecrübeli ve çalışkan Alimerdan Bey biraderimiz bu işi yapacak bir muharriridir.”⁶⁵

30 Mart 1903’ten itibaren ise Tiflis’te Mehmedağa Şahtahtinski (Şahtahtlı)

⁶³ Xeyrulla Məmmədov, *Əkincidən Molla Nəsrəddinə qədər*, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1978, s. 97-98.

⁶⁴ Cemil Hasanlı, s.43-44.

⁶⁵ *Tercüman*, 1903, 17 noyabr. Naklen: Cemil Hasanlı, s. 56.

tarafından *Şark-i Rus* gazetesi⁶⁶ yayımlanmaya başlanmıştır. Gazetede özellikle kadın hakları, alfabe ıslahı meselesine önem verilmiş, eğitimin tebliği, yoksul köylülerin zor durumları, gerilik ve cehaletin tenkidi gibi konuları ele alınmıştır. Çeşitli konularda yaşanan çekişmeler sonucunda gazete 15 Ocak 1905'te kapatılmıştır.⁶⁷ Bu noktada, Azerbaycan basın tarihinde yaygın olarak vurgu yapılan olaylardan biri de *Kaspi* ve *Şark-i Rus* arasında yaşanan çatışmadır. Bu çatışma, sıradan bir uyuşmazlık olmadığı gibi dil, sadece naşirler arasında cereyan eden bir rekabet değil, toplum, içtimai şuur ve sosyal adalet konularında serdedilen farklı yaklaşımlardan kaynaklanan görüş ayrılığı olarak da değerlendirilebilir. Şahtantinski, Takîyev'e mektup yazarak *Şark-ı Rus*'un günlük gazeteye dönüştürülmesi konusundaki yardım talebi geri çevrilmiştir. Bu talebin geri çevrilmesinden sonra Şahtantinski, Takîyev'i sert bir dille eleştiren yazı yazmıştı. Buna Ahmet Bey Ağayev *Kaspi* gazetesinde Takîyev'i karşı bir yazı yazmıştır. Böylelikle, iki gazete arasında uzun süre devam edecek ve Müslüman aydınlar arasında düşünce birliği ve dayanışmaya zarar verecek bir süreç yaşanmıştır. Takîyev'le ilgili eleştiri Müslüman aydınların ciddi tepkisine neden olmuştu.⁶⁸

Azerbaycan aydınlanmasında büyük rol oynayan basın tarihinin önemli aşaması 1905 Devrimi sonrası dönemdir. O dönemde Rusya'da yaşanan siyasi kriz ve devrim ortamından yararlanan Azerbaycan aydınları basın faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bu anlamda ilk başarılı adım *Hayat* gazetesinin çıkarılması olmuştur. Gazete, günlük, siyasi, sosyal ve edebi bir yayın olarak neşredilmiştir. Bu da gazetenin geniş bir coğrafyada yaşayan Türk ve Müslümanların milli uyanışı ile paralel bir çizgide olmada ve bu sürecin devamlılığının sağlanması bakımından büyük rol oynamıştır. Gazete yayımlandığı ilk sayıdan itibaren kullandığı dil itibariyle tartışma gündemi yaratmıştır. *Hayat* gazetesi Türklerin tek millet olduğu için tek dile ve tek alfabe sistemine sahip olması gerektiğini savunmuştur.⁶⁹ 17 Aralık 1905'de Bakü'de Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan *İrşad* gazetesi *Hürriyet*, "Müsavat, Adalet" şiarı ile Haşım Bey Vezirov, Mehmed Emin Resulzade, Üzeyir Bey Hacıbeyli, Ali Abbas Müznib (Müttelibzade) vd.

---

⁶⁶ Bu konuda kapsamlı bir araştırma için bkz: Selçuk Türkyılmaz, *Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.

⁶⁷ Nesrin Sarıahmetoğlu, s. 77.

⁶⁸ Mezkûr gazeteler arasındaki ihtilaflar konusunda bkz: Cemil Hasanlı, s. 52-56.

⁶⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, s. 78-79.

aydınları etrafına toplayarak 25 Haziran 1908'e kadar yayınlanmıştır.⁷⁰ Neriman Nerimanov ve Sultan Mecid Efendiyev gibi Hümmeçiler, F. Köçerli, Abdullah Tevfik Sur, F. Ağazade, Üzeyir Bey Hacıbeyli gibi aydınlar da gazeteye yazılarıyla iştirak ediyordu. *İrşad* gazetesi ile Azerbaycan basın tarihinde İrşadçılar olarak adlandırılan bir nesil yetişmiştir. Bunlar arasında Ü. Hacıbeyli, M. E. Resulzade, F. Ağazade, Ö. F. Numanzade, S. M. Efendiyev, M. Hadi, N. Veziov ve M. E. Sabir vardı. *İrşad* gazetesi kapandıktan sonra Ağaoğlu Bakü'de 3 Temmuz 1908'de *Terakki* gazetesini neşretmiştir. Milliyetçi ve liberal görüşlere yer veren gazetede M. E. Resulzade, Ceyhun ve Üzeyir Bey Hacıbeyli kardeşler de vardı. Siyasi bir gazete olan *Terakki* Rus sansürünün baskısı neticesinde Kasım 1909'da kapanmıştır.⁷¹ 20. yüzyılın evvelerinde Azerbaycan'da edebi dil tartışmalarında farklı akımlar öne çıkmıştır. Bunlar, Ali Bey Hüseyinzade'nin başını çektiği *Füyuzât* (1906-1907) ve Celil Mehmetkuluzade, Ömer Faik Numanzade vd. öncülüğünü yaptıkları *Molla Nasreddin* dergisi (1906-1931) ekolü arasında dil konusunda keskin tartışmalar yaşanmıştır.⁷² *Füyuzât*'ın dili daha ziyade İstanbul Türkçesine yakın olmuş, sıradan okur yazar insanlar tarafından pek anlaşılmamıştır. *Molla Nasreddin* dergisinin dili ise halka yakın, sade ve anlaşılır bir üslupta olmuştur.⁷³ *Molla Nasreddin* dergisinin uzun ömürlü olması, ayrıca birçok açıdan içtimai ve siyasi fikriyatı etkilemesi açısından kendine özgü nitelikleri haizdi.⁷⁴ Molla Nasreddin ekolü Türklerin maarif ve basın hayatında önemli rol oynarken, kendine özgü bir çizgi takip etmiştir. Fakat, bu özgünlük, ekolün Müslüman-Türk aydınlanması muhitinden soyutlanması anlamına gelmez. Zira Rusya Müslümanlarının aydınlanma süreci birbirinden etkilenen farklı akım ve kolların yer aldığı bir bütün olarak görülebilir. Bu doğrultuda, araştırmacı Nazım Muradov'un *Molla Nasreddin ve Tercüman* (aynı zamanda düşünürleri) arasında yaptığı kıyaslama dikkat çekmektedir.

“Numanzade ve Memmedguluzade'nin faaliyeti ile Gaspıralı İsmail Bey'in eğitim faaliyeti

---

⁷⁰ Bahar Melis Beşikçioğlu, *İrşad Gazetesinin 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi*. II, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.

⁷¹ İrfan Murat Yıldırım, “Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:2 2013 (ss. 147-152), s. 155-156.

⁷² Kâmil Veli Nerimanoğlu, Ali Asker, “Milli Kimlik İnşasında Dil unsuru ve Dil Politikası”, *İçinde: Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 161-186), s. 171.

⁷³ Bu konuda bkz: Erdoğan Uygur, “Füyûzât ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı 4, Aralık 2007 (ss. 53-64).

⁷⁴ Əziz Mirəhmədov, *Azərbaycan Molla Nəsrəddini*, “Yazıcı” nəşriyyatı, Bakı, 1980, s. 186-187.

arasında ilginç benzerlikler bulunmakla birlikte Gaspıralı'nın usul-i cedit ve gazetecilik faaliyetinin onlarınkine göre daha planlı ve disiplinli, aynı zamanda senkronize olduğunu söylemeliyiz. Aralarında ciddi üslup farkı da olan bu aydınların, zamanı kullanma konusundaki yaklaşımları da farklıdır. *Molla Nasreddin* aydınlar, kara mizah yolunu seçip (hedef kitleyi kamçılıyıp) ona çağ atlatmak isterken, Gaspıralı daha sabırlı olup hedef kitleyi cehaletle suçlamak yerine maariflenmesi için ikna etmek yolunu seçmiş, aceleci davranmanın faydasız olacağını düşünmüş ve genelde haklı çıkmıştır. Mirza Celil ve Ömer Faik'in başarısı ise *Molla Nasreddin Edebi Mektebi* yani ekolü oluşturmaları, siyasi olayları daha fazla etkileme, yönlendirme imkânlarına sahip olmalarıdır.⁷⁵

Molla Nasreddin edebi mektebinin devamçıları sade halk dilini kullanmakla, çeşitli edebi türlerde yazdıkları eserlerle halkı uyandırmaya, çağın gelişmelerine ayak uydurmaya çalışıyorlardı. Onlar, eksiklikleri ilgili edebi eserdeki tiplerin diliyle sunarak halkın da kendi eksikliklerini kendi gözleriyle görmesini sağlıyorlardı.⁷⁶ *Molla Nasreddin*'in başarısı ona benzer pek çok derginin neşrine sebep oldu. *Behlül*, *Mirat*, *Arı*, *Tuti*, *Zenbur*, *Baba-yı Emir*, *Şeypur* mizah dergileri, bunun yanı sıra aynı üslubu devam ettiren Rusça gazeteler de yayınlanmıştır.⁷⁷

1.3.3. Kapitalizmin Gelişimi ve Milli Kültürel Aydınlanma Üzerinde Etkisi

Burjuva kelimesini incelediğimiz zaman üretim araçlarına sahip sosyo-ekonomik bir sınıf anlamına geldiği ve ilk olarak Latince *burgensis* olarak kullanılmaya başlandığı sonrasında Fransızca şehirde, kasabada yaşayanlar anlamındaki *bourg* şeklinde kullanıldığı Orta Çağın sonlarından itibaren ise şehirlerde ticaret yaparak zenginleşen toplumsal sınıfı ifade etmek için yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁷⁸ Azerbaycan tarih ve siyaset literatüründe sıkça geçen “milli burjuvazi” kelimesiyle ilgili kısa bir açıklama yapmakta fayda vardır. Terimin “milli” ve “burjuvazi” sözcüklerinden oluştuğunu dikkate alırsak, Azerbaycan özelinde özgün bir anlam ifade edeceğini

⁷⁵ Nazim Muradov, “Ömer Faik Numanzade ve Azerbaycan Düşünce Tarihindeki Yeri”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 197-230), s. 215.

⁷⁶ Elhan Necefov, “Celil Memmedguluzade'nin (1869-1932) Yaşamı, Faaliyetleri ve Düşünce Dünyası”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 223-250), s. 240.

⁷⁷ Nesrin Sarıahmetoğlu, s. 95.

⁷⁸ F. M. Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*. (Çev.: İ. Yıldız). Ayraç Yayınevi Ankara, 1999, Erol Zeytinoğlu, *İktisat Tarihi*, Meter Matbaası. İstanbul, 1976, Naklen: Hasan Yapıcı, Esra Sarıkoyuncu Değerli, “Türkiye’de Ulusal Ekonomi İnşası ve Milli Burjuvazi Faktörü (1923-1929)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 65, 2020, (ss.299-319) s. 299. Ayrıca bkz: Zafer Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum 1908-1950. Milli İktisat Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, Ankara, 1995.

söyleyebiliriz. Zira bu kavramın Azerbaycan'da kapitalizmin gelişmeye başladığı 19. yüzyılın ortaları ve sonraki dönem (Sovyet dönemine kadar) kullanıldığı bilinmektedir. Fakat o dönemde Azerbaycan'da ümmet bilincinden millet şuuruna erme süreci yavaş ve zorlu bir şekilde ilerlemiştir. Ayrıca, Azerbaycan Türklerinin Rus boyunduruğu altında olması bir “millet veya “milli” kavramının görece bir anlam ifade etmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu yüzden Azerbaycan özelinde “milli burjuvazi” Türk/Müslüman tebaa içinden yetişen sermayedarlar, zenginler, iş insanlarıyla ilgili kullanılmaktadır. Bir taraftan Rus sömürge idaresi, diğer taraftan Bakü'de sanayinin yükselişe geçtiği bir ortamda Yahudi, Ermeni, Batılı iş adamlarının baskı sömürge sistemi içinde yer alması, toplumun sorunlarına, milli ve kültürel değerlere kayıtsız kalması halkın nazarında Müslüman/Türk iş insanlarını özel bir yere konumlandırmıştır. Tam da bu noktada, Azerbaycan'da “milli burjuvazi” kavramıyla Türk/Müslüman iş insanları ve sermaye sahiplerinin kastedildiğini söyleyebiliriz.

Bilindiği üzere, 19. yüzyılın başlarında yaşanan Azerbaycan'ın parçalanma olayı, etnik ve kültürel ayrışmayı başlatırken siyasi ve ekonomik bütünlüğü de sonlandırmıştır. Azerbaycan bir ülke olarak iki yere parçalanmış, güney kısmı İran egemenliğinde kalırken kuzey kısmı Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilmiştir. Böylelikle 19. yüzyılın başlarından itibaren Kuzey Azerbaycan toplumsal gelişim açısından Rusya İmparatorluğu'nun yörüngesine girmiştir. Bu yüzden Azerbaycan Rusya'da gelişen ekonomik ve siyasi dönüşümlere paralel olarak dönüşüm süreçleri yaşamıştır. Devasa yüzölçümüne ve zengin kaynaklara sahip Rusya İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı bölgelere göre ciddi farklılık gösterirken, yarı feodalite ve gelişmekte olan kapitalist yapının özelliklerini ihtiva eden karma bir nitelik arz etmekteydi. Özellikle, sömürge altında bulunan bölgeler Rusya açısından bir hammadde deposu görevini haizdi. Bu tespit Azerbaycan açısından da geçerlidir. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısında itibaren Bakü'de petrol üretimine bağlı olarak olağanüstü bir hızla gelişen kapitalist sistem, Azerbaycan Türklerinin hayatını yakından etkilemeye başlamıştır. Çarlık yönetiminde uygulanan reformlar (toprak reformu, şehir reformu, serflik sisteminin kaldırılması vs.) Kuzey Azerbaycan'da ekonominin gelişimine ivme kazanmıştır. Petrol sanayisinin gelişmesi, bu sektörle ilintili diğer alanların da gelişmesine olanak sunmuştur. Ekonomik sistemde yaşanan sektörel uzmanlaşma feodal üretim sisteminin ortadan kalkmasına ve kapitalist üretim tarzının gelişmesine yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler Bakü'yü Rusya'nın en önemli sanayi merkezlerinden biri

haline getirmiştir. Burjuva reformları olarak bilinen bu dönüşüm sonucunda Azerbaycan'da yeni toplumsal zümreler meydana gelmiştir: milli burjuvazi, işçi sınıfı ve aydınlar. Bunun yanında kırsal kesimde toprak zenginleri ve ailesini doyuramayan köylü zümresi bulunmaktaydı.⁷⁹ 1850-1860'lı yıllar Azerbaycan'da fabrika tipli işletmelerin ortaya çıktığı bir dönem olarak karakterize edilebilir: ücretli işçiliğe dayalı büyük ölçekli fabrika üretiminin ortaya çıktığı çıkışı, aynı zamanda tarımın öncü sektör olduğunu söyleyebiliriz. 1850-1860'lı yıllarda gerek tarım gerekse sanayide yaşanan ekonomik gelişmeler Rusya'nın ekonomik ve sosyal politikalarına bağlı olarak seyretmiştir. Rusya pazarında ihtiyaç duyulan ipek, pirinç, yün, kuruyemiş vb. tarım ürünlerinin ihraç edilmesi bu alanda üretim faaliyetlerinin artmasına fırsat sunmuştur.⁸⁰ 1850-1860'lı yıllarda Azerbaycan'da yetiştirilen yüksek kaliteli tahıl ürünleri dünya fuarına bile gönderilmiş ve ödül kazanmıştır. Yine Rusya pazarında ihtiyaç duyulan şarap ürünleri Azerbaycan'da bu sektörün yaygın hale gelmesini sağlamıştır.⁸¹ 1850-1860'lı yıllarda metal işleme endüstrisi de gelişen sektörler arasındaydı; bunun sebebi petrol sanayisinin gelişimiyle ilgiliydi. Petrol üretim alan için gerekli olan araç gereçlere büyük ihtiyaç vardır. Bakü sanayi bölgesinde mekanik işletmelerle birlikte tersane ve iskeleler inşa edilmekteydi. İlk iskele 1858'de "Kafkasya ve Merkür Cemiyeti"nce gemilerini onarmak için yapılmıştır.⁸² 1850-60'lı yıllarda Azerbaycan'da kapitalist ekonomik sistemin oluştuğunu ve bu doğrultuda en etkili nedenin petrol üretimindeki artış idi.⁸³ 1860'ların ortalarından başlayarak petrol endüstrisinde yaşanan gelişmeler⁸⁴ ticaretin artması ve köyden kente doğru işçi akınının yaşanmasına yol açmış, böylelikle

---

⁷⁹ *История Азербайджана*, Preslib.az, <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/g13.pdf>, [Erişim Tarihi: 25.03.2021]. s. 67.

⁸⁰ L.L. Həsənova, F.M. Əliyeva, "XIX əsrin 50-60-cı illərində Şimali Azərbaycanıda iqtisadi irəliləyiş", <https://kayzen.az/blog/Azərbaycan-tarixi/5494/xix-əsrin-ə1-illərində-Şimali-azərbaycanda-iqtisadi-irəliləyi%C5%9F.html> Azərbaycan tarixi, 23 iyun 2011, [Erişim tarihi: 12.12.2021]. s. 56.

⁸¹ Hacı Həsənov, *XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində bir Şimali Azərbaycan kəndinin tarixindən*, "Təhsil", Bakı, 2007, s. 29.

⁸² Amil Məhərrəmov, Habil Aslanov, *Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi*, Zərdabi LTD MMC, Bakı, 2008, s. 215.

⁸³ 1840 yılında Bakü'de petrol çıkarılması için açılmış 133 petrol kuyusu bulunurken bu sayı 1860'ta 232'ye ulaşmıştır. İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken, İstanbul, 2009, s. 494.

⁸⁴ Bkz: Rufat Rustamlı, *Rusya'nın Azerbaycan'da Sömürge Siyaseti ve Petrol (19-20. Yüzyıl)*, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2021.

nüfus yapısı ve şehrin görünümünün değişmesi Bakü'yü dünya çapında bir ticaret ve sanayi merkezi haline getirmiştir.⁸⁵ Petrolcü, fabrika sahibi, manüfaktür düzeyinde el sanatları atölyesi sahibi, tüccar, gayri menkul sahibi vd. kesimlerin mensupları şehir burjuvazisini teşkil etmekteydi. Petrol sektöründeki gelişmeler ilgili ve yan sanayi sahalarının gelişmesine olanak sunmuştur. Bunun yanı sıra tarımsal ürünlerin üretimi ve işlenmesi alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin, 1861'de ipek üretimi amacıyla Şeki'de kurulan fabrika, Avrupa'nın en büyük tesisi olarak kayda geçmiştir. Yıllık üretim kapasitesi 1000-1200 pud civarlarında seyreden bu fabrikada 432 makine kurulmuş olup 350'den fazla işçi çalışmaktaydı.⁸⁶ 1872'de petrol endüstrisi alanında "Petrol sahaları ve petrol ürünleri üzerindeki tüketim vergisi hakkında" ve "Kiracıların elinde bulunan petrol taşıyan alanların bireylere açık artırmayla satışı hakkında" düzenlemeler yapılmıştır. Petrollü arazilerin satışı amacıyla 31.12.1870'te düzenlenen ilk müzayedede Balahanı'da on beş ve Bibi-Heybette iki arsa satışı sunulmuştur.⁸⁷ Petrol sanayisinin millileştirilmesi arifesinde Azerbaycan'da bulunan 109 anonim şirketten 72'si Rus (240 milyon ruble), 37'si İngiliz (100 milyon sterlin) sermayesine aitti. Nobel Kardeşler tarafından petrol sektörüne yapılan miktarı 30 milyon ruble olmuştur.⁸⁸ 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Rusya İmparatorluğu petrol endüstrisinin gelişim hızı ve üretim miktarına göre dünyada birinci sıraya yükselmiştir. 1901 yılında dünyada üretilen petrolün yarısından fazlası (672 mln. pud) Rusya'ya ait idi. Rusya'daki petrolün %95'i ise Bakü petrolü idi.⁸⁹

Azerbaycan'da kapitalizmin yükselişine bağlı olarak söz konusu döneme ilişkin aşağıdaki tespitlerde bulunabiliriz: 1) Rus sömürge sistemi açısından Kuzey Azerbaycan bir hammadde deposuydu. Türk burjuvazisinin girişimcilik faaliyetlerini kısıtlamış,

---

⁸⁵ Ali Asker, Şeyma Güner, Merve Güner, "Azerbaycan kapitalist gelişim sürecinin politik ekonomisi (19.yüzyılın ortaları – 20.yüzyılın başları)", *Pearson journal of social sciences and humanity*, Vol.5, Issue: 9, 2020 (pp. 167-174), s. 172.

⁸⁶ H.M.Paşayev, "XIX əsrin ortaları - XX əsrin əvvəlində Rusiyanın Şimali Azərbaycanında ipək emalı sənayesinin inkişafında rolu", Bakı Dövlət Universiteti, *Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, №2, 2009, <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Humanitar%20%202009%20%202/94-100.pdf>. [Erişim Tarihi: 10.04.2021]. s. 94.

⁸⁷ Miryusif Mirbabayev, *Azərbaycan neftinin qısa tarixi*, cild: 1, Şərq-Qərb, Bakı, 2007, s. 46.

⁸⁸ Miryusif Mirbabayev, s. 47.

⁸⁹ M.İsmayılov, D.Hüseynova, vd. "Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti (1901-1914-cü illər)", *Azərbaycan tarixi*, Beşinci cild (1900-27 aprel 1920), "Elm", Bakı, 2000 (ss. 18-97), s. 24.

birçok alanda Rus ve Ermeni kapitalistler ayrıcalıklı kesim haline gelmiştir 2) Yabancı sermaye girişine paralel olarak önemli oranda yabancı (göçmen) nüfus (Ermeniler ve Ruslar) Bakü'ye akın etmiştir. 3) Kapitalist ilişkilerin gelişmesi sayesinde sosyo-kültürel alanda da önemli dönüşümler yaşanmış, Türk sanayici ve iş adamlarının, milli burjuvazinin meydana gelmesi ve büyümesine neden olmuştur.⁹⁰ 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da uygulanan reformlar, olumsuz yönlerine ve kusurlarına rağmen sosyo-ekonomik sistemde önemli dönüşümlere yol açarak kapitalist sanayinin gelişmesini hızlandırmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve buna bağlı olarak ekonomik krizin derinleşmesi Bakü'yü işçi sınıfı ve burjuvazinin mücadele merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1917 Şubat Devrimi ve 1917 Ekim Devrimi Bakü'nün sosyo-politik yaşamını derinden etkilemiş, içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durum, sosyal yapı ve Müslüman/Türk aydınların faaliyetleri önce özerklik, daha sonra ise tam bağımsızlık talepleri şeklinde dile getirilmiş, milli mücadelenin yükselişine ivme kazandırmıştır. Azerbaycan petrolü sadece bağımsız cumhuriyetin kurulmasıyla milli bir servet karakteri kazanmıştır. Sahip olduğu zenginlik her zaman olduğu gibi bu sefer de Azerbaycan'ı uluslararası emperyalizmin ve büyük güçlerin ilgi odağı haline getirmiş, ülkenin bağımsızlığı 1920'de büyük güçlerin ve petrol şirketlerinin çıkarlarına feda edilmiştir. Milli cumhuriyetin yıkılışından sonra başlayan sürgün yıllarında Azerbaycan'ın önde gelen aydınları, ülkede muhalifliklerini dile getirmek için çeşitli etkinliklerde yer almıştır; bu olayların en önemlisi basında gerçekleşmiştir.⁹¹

Rus sömürgesi altında bulunan Azerbaycan'da kapitalizmin gelişmesi, yukarıda bahsettiğimiz koşullarda Türk/Müslüman girişimci ve iş insanlarının faaliyetlerinin engellenmesi, milli düşünce ve duyguların gelişmesinin önünü açmıştır.

“Yabancı sermaye ve sömürge idaresi karşısında varoluş mücadelesinin önemini anlayan burjuva kesiminin meydana gelmesi milli kültür ve eğitim kurumlarının oluşması ve gelişmesi açısından çok önemliydi. Azerbaycan'ın önde gelen iş adamlarının sağladıkları imkân ve destek, milli şuura sahip aydın sınıfının ortaya çıkması açısından önemliydi.

---

⁹⁰ Ali Asker, Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının..., s. 10-11.

⁹¹ Azerbaycan siyasi muhaceretinin yurt dışında neşrettiği önemli eserlerden biri de Mir Yakub Mehdiyev'in “Beynelmilel Siyasette Petrol” eseridir. Bkz: Yunus Emre Tekinsoy, “Mir Yakub Mehdiyev'e Göre Uluslararası Siyasette Petrol ve Azerbaycan Petrolleri”, I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu, Kastamonu Üni versitesi Yayınları, Kastamonu 2016, (ss. 233-245).

Hüseyin Baykara'ya⁹² göre Çarlık rejiminin engellemelerine rağmen ortaya çıkan milli kapitalistler bir taraftan bu engelleri ortadan kaldırmaya, diğer taraftan petrol dahil sanayinin tüm alanlarında kendi vatanlarında hak ettikleri yere sahip olmaya çalışıyorlardı. Azerbaycan Türk milli burjuvazisi bir halkın sadece servetiyle var olamayacağını, milli medeniyet olmadan servet ve ticaret hayatını geliştiremeyeceğini anlamıştı. O yüzden millet ve toplum hayatının milli kültür, mektep, tiyatro, sahne ve basına, daha ziyade manevi ve ahlaki kurumlara ihtiyacı olduğunu idrak etmiş ve öğrenmişti.”⁹³

Türk burjuvazisinin temsilcileri H.Z.Takîyev, M.Nâkiyev, Ş.Esedullayev, M.Muhtarov vb. büyük servet sahibi Türklerin faaliyetleri geniş Türk coğrafyasında köklü bir kültürleşme ve milletleşme bilincinin altyapısını hazırlamıştır. Yüzyılın ilk on yılında Türkçü, İslamcı ve Sosyalist görüşlere sahip olmalarına bakılmaksızın hemen hemen bütün Türk aydınları bu veya diğer şekilde Takîyev'in maddi ve manevi desteğinden faydalanmıştır. Bakü'de 1901 yılında usul-i cedit tarzında eğitim veren ilk Türk kız okulu Darü'l-Muallime Mektebi de Takîyev'in çabaları sonucu açılmıştır. ⁹⁴ Gerçekten de Hacı Zeynelabidin'in faaliyetleri özellikle kayda değerdir. Halkın bilincini şekillendirmek bakımından basın faaliyetlerini önemseyen Hacı Zeynelabidin, matbuata destek vermiş, okul açmış, eğitim kurumlarına maddi yardımlarda bulunmuş, öğrencilerin eğitim masraflarını karşılamıştır. Hacı Zeynelabidin, milli kültür açısından son derece önemli olan tiyatronun gelişimi için katkıda bulunmuş, profesyonel bir şekilde sahne oyunlarının oynanılması için tiyatro binası da yaptırmıştır. Çok sayıda yazar ve şairlerin eserlerinin yayınlanması ve tercümesine de maddi olarak katkıda bulunmuştur. Azerbaycan halkının fakir ve yoksul kesimini daima koruyan ve kollayan, yardım ve hayır işlerini akım haline getirerek öncülük yapan Hacı Zeynelabidin'in “milletin babası”, “Kafkasya'da Müslümanlığın onuru” olarak adlandırılmasının ne kadar isabetli olduğunu görüyoruz. Kendi emek ve çalışmalarıyla servet sahibi olan, milletin istikbalini daim düşünen ve bu uğurda usanmadan çalışan ve çabalayan bir şahsiyet olarak tanınmış Hacı Zeynelabidin bu servetinin büyük kısmını vatani, ümmeti ve milleti için harcamıştır. Hacı Zeynelabidin Takîyev N.Vezirov, S.A.Şirvani, S.M.Efendiyev, N.Nerimanov, A.Hagverdiyev, M.Hadi vb. ünlü ediplerin Azerbaycan halkının kültürel ve manevi gelişiminde önemli rolü olan eserlerini aynı zamanda coğrafya, şeriat vb. ders kitaplarının da basımını üstlenmiştir. Kur'an'ın Azerbaycan Türkçesinde bastırılmasını kendisinin manevi borcu olarak gören Hacı Zeynelabidin bu

---

⁹² Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, [yy.y], 1975, s. 81.

⁹³ Ali Asker, *Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının..*, s.11.

⁹⁴ Mehmetov, s. 508.

çalışmayı Bakü Kadısı Ahund Mirmuhammet Kerim Caferzade'ye havale etmiş, bu çalışmada Kadıya dönemin ünlü din adamları Mirza Abuturab Ahundov ve Ahund Ruhulla da yardım etmişlerdi. Meal; 1904 yılında Bakü'de üç ciltlik kitap halinde "Kitâb-ı Keşfü'l-hakayık. Tefsir-i Kuran-i Şerif" adıyla basılmıştır.⁹⁵

Böylelikle, Türk/Müslüman iş insanları, içinde buldukları muhitte, sömürge yönetimi tarafından dışlandıklarını, buna karşılık Rus, Ermeni, Yahudi sermayesine öncelik tanınması, Çar yönetiminin ayrımcılık siyasetinin derinleşmesi milli burjuvazi ve Türk aydınlarına konsolidasyon dışında bir seçenek bırakmamıştır. Bu konsolidasyon, onların ayakta kalmaları açısından son derece önemliydi.

1.3.4. Demografik Baskı Siyasetinin Kimlik Şuuru Üzerindeki Etkisi

Rusya ve İran arasında 19. yüzyılın başlarında yaşanan savaşların negatif sonuçlarından biri Güney Kafkasya'nın demografik yapısının ciddi şekilde değiştirilmesi olmuştur. Tarihi olayların seyrine baktığımızda, o zamana kadar Ermeni etnik kimliğinin Güney Kafkasya'da herhangi bir etkisinin gözlemlenmediğini söyleyebiliriz. Bunu, Çar yönetiminin o dönemde strateji planları arasında Ermeni faktörünün yer almadığı şeklinde değerlendirmek yanlış olacaktır. Keza, Kafkasya bir Ermeni varlığını oluşturma projesi I. Petro döneminden itibaren devreye sokulmuştur. Rus ordusunun 8 Temmuz 1723'te Bakü'nün işgalinin ardından Çar I. Petro Ermenilere yönelik bir ferman yayınlamıştır. Ferman, "*Ermenilerin himayesi ve Hazar kıyısı eyaletlerinde yerleşmesinde müsaade eden*" bir belge olarak imzalanmıştır. Çar yönetiminin amacı o dönemde dağınık halde yaşayan Ermenileri bir araya toplamak, İran ve Türkiye'deki Gregoryen ahaliyi Güney Kafkasya'da iskân ettirmek ve böylece bir tampon bölge oluşturmaktı. Çar I. Petro ve Patrik İsa ile 10 Kasım 1724'te yapılan görüşme sonucunda Ermenilerin Gilan, Mazandaran ve Bakü'de iskân ettirilmesi konusunda karara varılmıştır. 10 Kasım 1724'te Çar I. Petro tarafından General Matyuşkin ve Levaşov'a gönderilen talimatta şöyle yazılmıştır:

"Biz sizi., hanelerinize ve soylarınızla yüce imparator Himayemize kabul etmiş bulunuyoruz ve bundan sonra serbest yaşamanız için Hazar Denizi boyu yeni alınmış İran eyaletlerimizde huzurlu yaşamanız için rahat arazilerin ayrılmasını emretmişiz... ve gereken fermanları,

---

⁹⁵Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz: Ferhad Cabbarov, "Azerbaycan Türklerinin Milli Uyanış Hareketinde Hacı Zeynelabidin Takiyev", *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 123-151).

Tarafımızdan Bizim yeni alınmış İran arazilerimizin yöneticilerine göndermişiz. Sizlerden birisi oraya geldiğinde gerek Gilan ve Mazandaran'da gerekse Bakü'de ve diğer uygun yerlerde sizi sadece kabul etmek değil, aynı zamanda size her türlü şefkat ve güven içinde, yaşamak ve iskân etmek için uygun araziler ayırsınlar.”⁹⁶

Ermeniler iskân edilirken, bölgede yaşayan Müslümanlar yurtlarından edinmişlerdir. Bu siyaset, Ermeni sorununun Rusya ve ardından Avrupa'ya taşınması yönünde atılmış ilk somut adım idi.⁹⁷ Bu süreç, tarihi ve siyasi gelişmeler ekseninde bir müddet kesintiye uğramıştır; zira Nadir Şah'ın Kafkasya'ya harekâtı sonucunda Rus ordusu geri çekilmiş ve göç siyaseti da askıya alınmıştır. Buna rağmen, bahsi geçen uygulamalar Rusya'nın ileride devam ettireceği yayılcılık politikasına zemin hazırlamıştır.⁹⁸ Ermenilerin Kuzey Kafkasya'da iskân tarihinin en önemli evresi 19. yüzyılın başlarında yaşanan İran-Rusya ve Osmanlı-Rusya savaşları sonucunda yaşanmıştır. 1828 Türkmençay Antlaşması ve 1929 Edirne Antlaşması bu sürece yeni boyut ve ivme kazandırmıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Kuzey Azerbaycan topraklarının Rusya tarafından işgal edilmesini resmileşmesinin (20 Mart 1828) hemen ardından 21 Mart 1828 tarihinde I. Nikolay'ın fermanıyla bir Ermeni Vilayeti kurulmuştur. Bu vilayet, Ordubad, Nahçıvan Hanlığı ve Revan Hanlığını kapsamıştır. Bu gelişme, İran'dan ve Osmanlı'da yoğun göçlerin yaşanmasına neden olmuştur. Rus araştırmacı Nikolay Şavrov'un yazdığına göre, sadece 1828-1830 yıllarında Osmanlı'dan 84.000, İran'dan 40.000 Ermeni tebaa Kafkaslara göç ettirilmiştir. Ermeni göçmenler Karabağ, Revan, Borçalı ve Ahıska bölgelerindeki en verimli topraklara yerleştirilmiştir. Şavrov, “1900'lü yılların başında Güney Kafkasya'daki 1.300.000 Ermeni nüfusun sadece 300.000'i buranın yerli halkı idi, geri kalan 1 milyon Ermeni ise bölgeye Çar yönetimi tarafından göç ettirildiğini” yazar.⁹⁹ 19. yüzyılın ortalarından itibaren Bakü'de petrol sanayisinin gelişmesi kente yoğun gayrimüslim göçlerin yaşanmasının önünü açmıştır. Göç edenler arasında Slavlar ve Ermeniler ağırlıklıydı. Göç hareketleri o kadar yoğun hale gelmiştir. 1913 yılına gelindiğinde Bakü'deki

---

⁹⁶ Г.Эзов, *Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы*. СПб., 1898, с. 392-393.

⁹⁷ İsmail Mehmetov, s.472.

⁹⁸ Ali Asker, “Ermeni Sorunu”, Kafkasya Aydınları ve Değişmeyen Gerçekler”, *Ermeni Sorunu: Sanallık ve Gerçeklik Uluslararası Konferansı*, 22-23 Mayıs 2015, YTSAM Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2017 (ss. 293-308).

289-290.

⁹⁹ Николай Шавров, *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам*. Санкт-Петербург, 1911, s. 63-64.

Türk/Müslüman nüfus azınlık durumuna düşerek toplam oranın %21 'ine kadar gerilemiştir.¹⁰⁰

“Rusya'nın iç bölgelerinden ve Ukrayna'dan göç ederek Kafkaslara yerleşen Slavlar bölgesinin sosyal-etnik dokusunu önemli ölçüde etkilemiştir. Ayrıca doğal nüfus hareketleri de demografik yapı üzerinde önemli etki yapıyordu. Bu husus özellikle Bakü'de sanayinin gelişmesinden kaynaklanıyordu. Petrol sanayisi ve ona bağlı olarak diğer sanayi alanlarının gelişmesi, ticaretin artması, yeni fabrika ve iş yerlerinin açılması hem nitelikli elemanların hem de işçi nüfusun yoğun bir şekilde akımına neden olmuştur.”¹⁰¹

Bu durum Azerbaycan burjuva kesimini ve aydınları düşündüren bir sorun olarak belirlemiştir. Özellikle Ermenilerin ekonomik ve beşerî yönden güçlenmesi Türk/Müslüman iş insanları ve aydınlarını yakından düşündürmüştür. Ermeniler sadece maddi varlıklarla sahip olmakla yetinmemiş, bir taraftan kültür kurumlarını geliştirerek hâkim konuma gelmeye çalışmış, diğer taraftan Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Bakü'de silahlı çatışmalar çıkararak Türk/Müslüman ahaliye karşı kısımlar yapmıştır. 1905-1906 ve 1918'de gerçekleşen bu kısımlar Türk/Müslüman ahali açısından ağır sonuçlar doğurmuştur. Rus sömürge sistemi kapsamında uygulanan politikalar sonucunda Azerbaycan adeta bir hammadde deposu haline gelirken, Türk burjuvazisinin girişimcilik faaliyetleri de önemli ölçüde sınırlandırılmıştır. Sonuçta, Rus ve Ermeni kapitalistler Azerbaycan'ın ekonomik hayatında ayrıcalıklı bir zümre haline gelmişlerdir.¹⁰²

“Yabancı sermaye girişine paralel olarak önemli oranda yabancı (göçmen) nüfus (Ermeniler ve Ruslar) Bakü'ye akın etmiştir. Ülkenin sosyo-kültürel potası içinde yabancı unsurların yoğun şekilde birikmesi milli kimlik bilincinin (toplumsal çapta) körelmesine neden olmaktadır. Bu yüzden sanayinin geliştiği ve işçi sınıfı mücadelesinin yoğunlaştığı dönemlerde, sayıları azımsanmayacak kadar kalabalık olan gayri Türk işçilerin sol partilerde yer aldıklarını, Azerbaycan'da milli devlet kuruluşunu kabullenmediklerini, en esası da yerel halka karşı etnik çatışma potansiyeli oluşturduklarını görmekteyiz. Bu potansiyel “böl-yönet” politikası doğrultusunda defalarca kullanılırken, Çar yönetiminin desteği ile Ermeniler tarafından Türk ve Müslümanlara yönelik büyük katliamlar yapılmıştır.”¹⁰³

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Güney Kafkasya'yı işgal eden Çar Rusyası'nın sömürge politikasının ana maddelerinden birisi bölgenin demografik yapısını

---

¹⁰⁰ Йорг Баберовски, *Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе*, РОССПЭН, Москва, 2010, с. 44.

¹⁰¹ Ali Asker, “Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının..”, (ss. 1- 41), s.12.

¹⁰² Ализаде Захида, “Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе”, *Кавказ & глобализация, Журнал социально-политических и экономических исследований*, Том 1 (5), 2007 г., http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml [Erişim tarihi: 12.11.2021].

¹⁰³ Ali Asker, “Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının...”, s. 10.

değiştirmek olmuştur. Gerek Rusya gerekse İran karşısında askeri ve siyasi üstünlük tesis eden Rusya İmparatorluğu açısından böyle bir politikanın uygulanması pek zor olmamıştır. Ayrıca, bu siyaset öteden beri Rusya'yı kendileri açısından bir koruyucu olarak gören ve onun himayesine sığınan Ermeni toplumu açısından bir memnuniyet doğurmuştur. Türk/Müslüman toplum açısından ciddi sonuçlar doğuran bu siyasetin bazı hususlarda ters teptiği, milli kimlik şuurunu tetiklediği, aydınlanma sürecinde Türkleri/Müslümanları milli kimlik arayışına yönlendirmesi bakımından etkili olduğu, bilinen bir gerçekliktir.

1.3.5. Siyasi Partiler

Azerbaycan'ın Rusya işgaline girmesinin ardından herhangi bir özerklik hakkına sahip olmaması, değişik dönemlerde farklı idari birimler olarak parçalanmış halde varlığını sürdürmesi, toplumun siyasi açıdan teşkilatlanmasını olanaksız kılmıştır. Bunun dışında, siyasi katılım ortamının yokluğu Azerbaycan siyasi düşünce tarihinde siyasi fikriyat evresinin geç tarihlerde meydana gelmesine neden olmuştur. Bu hususlar bir sömürge bölgesi açısından olağan durumdur. Genel olarak Rusya İmparatorluğu çapında siyasi örgütlenmesi süreçlerinin Avrupa'dan çok geç tarihlerde ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Keza, Rusya'da hâkim olan yarı feodalite ve dağınık kapitalist düzen modernleşme ve siyasi aydınlanma açısından şartların şekillenmesini olumsuz etkilemiştir. Bir sanayi şehri ve petrol merkezi olan Bakü'nün bu süreçler dışında kalması imkansızdı. İşçi sınıfının hızla artması, işçi işveren ilişkilerindeki uyuşmazlıklar, ayrıca karmaşık etnik-sosyal yapı Bakü'de siyasi hayatın oluşup gelişmesine ivme kazandırmıştır. Bu noktada, ileride değineceğimiz gibi Ermeni saldırganlığının yükselişi Azerbaycan'da siyasi parti¹⁰⁴ örgütlenmelerini tetikleyen nedenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Son derece karmaşık olayların meydana geldiği ve çatışma ortamının hâkim olduğu bu dönemde işçi hareketlerinin yükselişe geçmesi, 1905-1907 devrim hareketlerinin yoğun hale gelmesi sömürge bölgelerinde milli bağımsızlık mücadelesini tetikleyen etkenlerdi. Dönemin en büyük sarsıntısı ise daha önce görülmemiş boyutlarda meydana gelen ve büyük insan kayıplarıyla sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı olmuştu. Savaş sonucunda Rusya'daki bin yıllık ar mutlakiyeti de tarihe karışmıştır. Rusya genelinde olduğu gibi Azerbaycan'da

¹⁰⁴ 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan siyasi partilerin ortaya çıkışı ve faaliyetleri konusunda kapsamlı bilgi için bkz: И.С. Багирова, *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века*, Издательство “Элм”, Баку, 1997; İrade Bağirova, “20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Siyasi Partiler, İçinde: Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler..., (ss. 111-142).

sosyalist partiler liberal, monarşist ve milli teşkilatlardan daha önce meydana gelmişlerdi. Bu partiler işçi sınıfının çıkarlarını savunan, onların sözcülüğünü yapan birer örgüt olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Özellikle işçi hareketinin hızla geliştiği dönemlerde işçi sınıfı arasında başarı ve nüfuz elde etmiş sosyalist partiler iç çekişmeler yüzünden öncül siyasi teşkilat düzeyine gelememişlerdi.”¹⁰⁵

Rusya’da siyasi partilerin serbest faaliyet olanakları 1905 Devrimi’yle gelen 17 Ekim Manifestosu’nun kabulü edilmesiyle doğmuştur. O dönemde en büyük partilerden olan ve liberal bir çizgi takip eden *Kadet Partisi* Bakü’de şubelerini kurmasına rağmen, pek fazla nüfuz kazanamamıştır. Ayrıca partinin yerel halkın çıkarlarını görmezden gelmesi, bu örgüte karşı güvensizliğin ortaya çıkmasının temel nedeni olmuştur. Bu yüzden Azerbaycan liberal aydınları *İttifak-ı Müslimin Partisi*’nin çatısı altında faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu örgütün Bakü’de herhangi bir şubesi açılmazken, üyeleri Rusya Devlet Duması’nın Müslüman kanadında faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Azerbaycan’da siyasi partilerin teşkilatlanması sürecinde dört siyasi parti dikkat çekmektedir: *Gayret*, *Difai*,¹⁰⁶ *Müdafaa*, *Müsavat*. Bu partilerden *Gayret Partisi* Kafkasya’da federatif esaslara dayalı bir federatif yapılanmayı öngörmekteydi; bu husus, ilerleyen dönemlerde *Gence Adem-i Merkeziyet Partisinin* temelini atacaktır. *Difai* ve *Müdafaa* partileri ise bir taraftan Ermeni silahlı birliklerine karşı direnmek, diğer taraftan ise halkı aydınlatmak amacıyla kurulmuştur.¹⁰⁷

Siyasi partiler arasında *Müsavat Partisi* özellikle önemli rol oynamış olup, mücadelesinin nihai safhasında Azerbaycan’ın bağımsızlık mücadelesini başarılı bir şekilde sürdürmüştür. 1917’de *Gence Adem-i Merkeziyet Partisi* ile birleşmesi sonucunda örgüt daha güçlü hale gelmiştir. Sok kesimi temsil eden *Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi* (RSDİP)’nin Bakü teşkilatı 1900’de kurulmuştur. Teşkilatın önde gelenleri yabancı milliyetlere mensup olanlardı (V.Z.Ketshoveli, A.S.Yenukidze, L.Galperin, A.Eyzenbet ve L.Faynberg vd.). Parti faaliyetlerinde sonran Müslümanlar da yer almışlardır. Teşkilat sadece Bakü’de değil, ülkenin farklı bölgelerinde örgütlenebilmiştir.¹⁰⁸ 20. yüzyılın başlarında birçok Azerbaycan aydını Müslüman işçilerin sorunlarıyla ilgilenmeye başlamıştır. 1903 yılında M.E.Resultzade ve fikir

---

¹⁰⁵ İrade Bağirova, s. 136.

¹⁰⁶ Difai Partisinin kuruluş ve faaliyetleri konusunda bkz: Eldar Əzizov, *Difai: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri*, CBS matbaası, Bakı, 2009.

¹⁰⁷ İrade Bağirova, s. 136.

¹⁰⁸ В.Ю. Самедов, *Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане*, т.І, Баку 1962, с.599.

arkadaşları tarafından Genç Devrimciler Derneği kurulmuştur. Dernek sonradan, Ekim 1904'ten itibaren *Hümmet* adlı sosyal-demokrat teşkilata dönüşmüştür: Teşkilatın öncüleri arasında M.E.Resulzade, S.M.Efendiyev, M.A.Azizbeyov, M.A.Resulzade (Resuloğlu), İ.Aşurbeyov, K.Karabeyov, M.B.Ahundov, M.H.Hacinski, H.Hüseynov, M.H.Mövsümov vb. vardır. Rus Bolşevikleri *Hümmet Teşkilatı*'nın bağımsız faaliyetini tasvip etmese de bu örgüt, 1920 yılına kadar faaliyetlerini kesintili de olsa sürdürebilmiştir.¹⁰⁹ Liberal çizgisiyle tanınan ünlü *Kadetlerin* siyasi söylemleri, özellikle milli meselenin çözümünde ileri sürdüğü sloganlar (şunu da belirtelim ki bu sloganlar yeknesak olmayıp parti içinde farklı şekilde seslendirilmekteydi) Müslüman aydınlarının düşüncelerine daha fazla hitap ettiği etmiştir. Azerbaycanlılardan A.Topçubaşov, İ.Hacinski, İ.Hacıyev bu örgüte dahildi. Fakat Azerbaycanlı temsilciler Bakü *Kadetlerinin* çalışmalarında pek yer almamış, ağırlıklı olarak Ekim Manifestosu'nda vaat edilen reformların Kafkasya'da uygulanması için mücadele etmişlerdir.¹¹⁰ Azerbaycanlı aydınlar arasında A. Topçubaşov, Rusya Müslümanlarının sorunlarıyla ilgilenen ve onların lideri konumuna yükselmiş bir şahsiyettir. O aynı zamanda Azerbaycan liberalizminin öncüsü olarak tanımlanmaktadır.¹¹¹ Daha önce de belirtildiği üzere Azerbaycan'da siyasi örgütlenmeler arasında Difai Partisi, Ermeni saldırı ve terörüne bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. 1905-1906 yıllarında yaşanan Ermeni-Müslüman çatışmasının derinleştiği bir ortamda meydana çıkan bu partinin parti faaliyetleri, aynı zamanda ülke kazalarında halkı sosyal-siyasi süreçlere çekme açısından önemli rol oynamıştır. Partinin kurucu olan Ahmet Bey Ağaoğlu aynı zamanda parti programını yayınlayan *İrşad* gazetesinin de redaktörüydü. *Kafkasya Umum-Müslüman Müdafaa Komitesi – Difai* teşkilatının ilk faaliyetleri 1906 yılı Ekim ortalarına ait edilmektedir. *Taşnaksutyun*'a karşı silahlı örgüt olarak kurulan partinin amacı herhangi bir şekilde saldırı değil, Kafkas halklarının refahı ve dayanışmasını sağlamaktı. Parti faaliyetlerinin artması Çar yönetimini rahatsız ediyordu. Bunun üzerine Kafkasya Naibi'nin 4 Mart 1908 tarihli kararnamesi ile *Difai Partisi*

---

¹⁰⁹ İrade Bağirova, s. 113-115.

¹¹⁰ İrade Bağirova, s. 123-124.

¹¹¹ Bkz: Cemil Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı. Dönemi ve Mücadelesi* (Çeviren: Ali Asker), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2022; Cemil Hasanlı, "Rusya Müslümanları ve Azerbaycan Türklerinin Varoluş Mücadelesinde Alimerdan Bey Topçubaşov (1863-1934)", İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 183-211).

kapatılmıştır.¹¹² Mayıs 1907’de Tiflis, ayrıca Borçalı ve Gazah kazalarının Müslüman ahalisine yönelik faaliyet gösterecek *Müdafaa* adlı yeni bir parti kurulmuştur. Örgütün kendi programı yoktu ve bu yüzden söz konusu kazalardaki faaliyetlerinde *Difai*’nin programını esas alarak sürdürülmüştür. Üye sayısı az ve popülerliği düşük olan *Müdafaa*, belli propaganda çalışmaları dışında hiçbir alanda etkili olamamış ve 1908 yılına gelinmeden faaliyetini durdurmuştur.¹¹³

Azerbaycan’ın siyasi yaşamının öncü partisi, 1911’de kurulan *Müsavat* olarak bilinmektedir. Partinin kurucu kadrosu eski *Hümmetçiler* Abbas Kazımzade, Tâki Nâkioğlu ve Mehmet Ali Resulzade (Resuloğlu) idi. Parti kurulduğu sırada Mehmet Emin Resulzade İstanbul’da bulunuyordu. 1912’de broşür şeklinde yayımlanan parti programında, teşkilat “*tüm Müslüman halklarının birliği, bağımsızlıklarının korunması ve geri kazanılması için mücadele eden Müslüman ülkelerine maddi ve manevi yardım gösterilmesi vb. görevler içeren 8 bentten oluşuyordu.*”¹¹⁴ *Müsavat* Partisi, dönemin karmaşık siyasi ortamında Kafkasya Müslümanlarının haklarını savunan, entelektüel kadroya ve geniş tabana sahip, Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasında öncü rol oynayan bir teşkilat olarak bilinmektedir. Partinin lideri Mehmet Emin Resulzade sadece Azerbaycan’da değil, Rusya Müslümanları arasında yeteri kadar saygı ve nüfuza sahip bir aydın ve siyasetçi idi. 1917 Şubat 1917 devriminden sonra Resulzade Rusya’nın “*millî toprak özerkliği*” ilkesi doğrultusunda demokratik bir yapıya kavuşması gerektiği görüşünü Kafkasya Müslümanlarının Bakü Kurultayı’nda (15-20 Nisan 1917) ve Rusya Müslümanlarının Moskova (1-11 Mayıs 1917) Kurultayı’nda savunmuştur. Onun Moskova Kurultayı’nda sunduğu “*millî-toprak özerkliği*” ve Ahmed Salikov’un sunduğu “*millî-kültürel özerklik*” programları ciddi şekilde tartışılmış ve nihai oylamada kurultay delegelerinin çoğu Resulzade’yi desteklemiştir (446/291).¹¹⁵ Türk halklarının uluslaşma sürecini doğru bir şekilde gözlemleyen M.E. Resulzade, kurultayda şöyle demiştir.:

“Biz Türk - Tatar milletleri aynı soydan olan Türk oğlu Türk olmakla beraber ayrı şivelere ve çeşitli özelliklere de malik olduğumuz inkâr edilemez. Bugün Volgaboyu’ndaki Tatarların

¹¹² А.Ахмедов, *Азербайджанские тюрки в революции 1905 г.*, “Елм”, Баку, 2004, s. 287.

¹¹³ Cemil Hasanlı, “Rusya Müslümanları ve Azerbaycan Türklerinin ...”, s. 128-130.

¹¹⁴ М. Д. Гусейнов, *Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем*, Баку, 1927, с. 73; Naklen: İrade Bağirova, s. 132.

¹¹⁵ Bkz: *Azərbaycan tarixi*, Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər), “Elm”, Bakı, 2001, s. 273-278.

kendilerine mahsus edebiyatı, basını, edipleri ve şairleri var. Türkistan Çağataycası zengin bir edebiyata maliktir. Kazak ve Kırgızların matbuatı da yol almaktadır. Bunlarda hiçbirisi cebire teslim edip kendi özelliğini feda edemez. Azerbaycan Türkü de öz diline, edebiyatına ve adetlerine elveda diyemez.”¹¹⁶

Devrimler yılı adlanan 1917’de Rusya’da yaşanan önemli değişimler, Şubat’ta burjuva devriminin, Ekim’de Bolşevik devriminin gerçekleşmesi Kafkasya toplumlarının hayatında yeni bir dönemi başlatmıştır. Kurucu Meclis seçimlerine katılacak Müslüman Milli Komitesi ve Müsavat Partisi tarafından seçim bloku oluşturulmuştur. Blokun 10 no’lu listesinde Mehmet Yusuf Caferov, Alimerdan Bey Topçubaşı, Mehmet Emin Resulzade, Nasib Bey Usubbeyov, Fethali Han Hoyski, Hasan Bey Ağayev, Hüsrev Paşa Bey Sultanov, Gazi Ahmet Muhammetbeyov, Mustafa Bey Mahmudov, Mir Hidayet Seyidov, Aslan Bey Kardaşov, Şefi Bey Rüstembeyov vb. adayların isimleri yer almıştır. Kurucu Meclis seçimlerinde Alimerdan Bey’in hem Kafkasya hem de Sır-Derya vilayetinden, Mehmet Emin Bey’in Fergana vilayetinden, Nasib Bey’in ise Amu-Derya vilayetinden adaylığı ileri sürülmüştür. Bu gelişme Rusya Müslümanlarının siyasî hayatında Azerbaycan aydınlarının öncü rolünün bariz göstergesiydi.¹¹⁷ 26-28 Kasım’da yapılan Kurucu Meclis seçimlerinde Müsavat Partisi, Alimerdan Bey Topçubaşı ve Fethali Han Hoyski’nin liderliğinde Müslüman Millî Komitesi Güney Kafkasya Müslümanlarının yüzde 63’nün oyunu almıştır. Bu büyük zafer millî güçlerin Kafkasya’da siyasî örgütlenmenin ne kadar güçlü olduğunu gözler önüne sermiştir. Sonuç olarak Millî Blok 10, Müslüman Sosyalist Bloku 2, İttihatçılar 1 sandalye kazanmıştır. Seçim sonuçları Güney Kafkasya’da yüzde 4,4 oyla toplam 1 sandalye kazanan Bolşeviklerin sosyal tabandan ne kadar yoksun olduklarının açık şekilde ortaya koymuştur.¹¹⁸

Müsavat Partisi, Nisan 1920’de Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle yer altı faaliyete geçmiş, partinin önde gelenlerinin yurt dışına iltica etmesiyle faaliyetini ülke sınırlarının dışına taşımıştır. Gerek bağımsız cumhuriyet gerekse sürgün döneminde parti, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlık ilkesinden vazgeçmemiş, mücadelesini kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür.

---

¹¹⁶ İhsan Ilgar, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1990, s. 166.

¹¹⁷ Cemil Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı. Dönemi ve Mücadelesi*, s. 207.

¹¹⁸ Cemil Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı. Dönemi ve Mücadelesi*, s. 207-208.

1.4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

Azerbaycan Türklerinin uluslaşma sürecinin zirve noktası 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi olmuştur. Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermenilerin bir arada yaşama girişimleri başarısızlıkla sonuçlanınca önce Gürcüler, ardından Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler Transkafkasya'da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Cumhuriyetin kurucu belgesi olan İstiklal Beyannamesinde (bir başka adıyla Misak-ı Milli) aşağıdaki hükümler yer almıştır:

“Genel seçimle intihap olunan Azerbaycan Milli Şurası bütün insanlara ilan ediyor ki; 1) Bugünden itibaren Azerbaycan halkları egemen haklara malikdirler, Güney ve Doğu Transkafkasya'dan ibaret Azerbaycan egemen ve bağımsız devlettir. 2) Bağımsız Azerbaycan'ın siyasi kuruluş şekli demokratik Cumhuriyettir. 3) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle, özellikle ellikle komşu olduğu millet ve devletlerle, iyi münasebetler kurmaya azimlidir. 4) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi sınırları dahilinde milliyet, din, sosyal durum ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın, bütün vatandaşlara vatandaşlık ve siyasi hakları vermektedir. 5) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi arazisinde yaşayan tüm milletlere serbest gelişmeleri için geniş imkanlar verir. 6) Müesseseler Meclisi çağırılana kadar Azerbaycan'ın yönetimi başında halk oylaması ile seçilen Milli Şura ve onun karşısında sorumlu Geçici Hükümet bulunur.”¹¹⁹

Bu olay, sadece Azerbaycan Türkleri açısından önemli değildi; cumhuriyetin kuruluşu Müslüman Şark aleminde bir ilk idi. Cumhuriyetin var oluş sürecinde siyasi, ekonomik ve kültürel yaşama ilişkin pek çok kanun ve yasal düzenlemeler çıkarılmış, genç milli devletin demokratikleşmesi, ayrıca ulus devlet olarak inşası sürecinde önemli çalışmalara imza atılmıştır. Karmaşık siyasi olayların cereyan ettiği bir dönemde ortaya çıkan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayakta kalmasına destek veren ülke Osmanlı Devleti olmuştur. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilgisi, Kafkasya'yı terk etmesine neden olmuştur. Zira o dönemde sürekli yaşanan Ermeni saldırıları, diğer taraftan kuzeyden yaklaşan Bolşevik Rus tehlikesi Cumhuriyetin varlığını tehlike altına almıştır. Rus tehlikesi sadece Bolşeviklerden değil, aynı zamanda eski Çar Generali Anton Denikin'in işgal ordusundan gelmekteydi. Dönemin zorlu şartları altında Azerbaycan Cumhuriyeti kendisini demokratik ve seküler bir devlet olarak dünya birliğine kabul ettirmiş, Paris Barış Konferansı tarafından *de facto* olarak tanınmasını sağlamıştır. Fakat kuzeyden gelen tehlike her geçen gün bir az daha yaklaşırken, nihayet 27-28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu birlikleri Dağıstan'dan geçerek Azerbaycan'a dahil olmuş, milli hükümeti istifaya zorlayarak Bolşevikleri işbaşına getirmişlerdir. Rus işgaline sonuna kadar itiraz eden Müsavat Partisi ve onun

¹¹⁹ Bkz: Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara, 1991; “Azerbaycan” gazetesi, 28 Mayıs, 1919, No-110.

lideri Mehmet Emin Resulzade olmuştur. Mehmet Emin Resulzade, bu konuda şöyle söylemiştir.

“Fraksiyonumuz teslim olmaya karşıdır. Ancak bazı fırkaların takip edilmesi ve insanlarımız arasında iç savaşı önlemek için ve buna ek olarak bugünkü Komünist fırkasının bağımsızlığımızı savunacaklarını göz önünde bulundurarak Komünistlerin bağımsızlığımızı, milletimizi ve ülkemizi doğru bir şekilde savunmaları şartıyla bugün yönetimin onlara verilmesinden yanayım. Bunlar yerine getirilmezse yönetimi geri alma hakkımız saklı kalacaktır.”¹²⁰

Gergin geçen tartışmalar sonucunda Azerbaycan Parlamentosu birtakım şartlara karşılık hükümetin komünistlere devretmişlerdir. Azerbaycan’ın bağımsızlığını güvence altına almaya yönelik bu şartların hiçbirisi yerine getirilmezken, işgalin ilk gününden itibaren ülkede kanlı bir baskı ve infaz rejimi kurulmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin yıkılması sırasında Ermenilerin Karabağ’da isyan çıkarmaları, işgalci Rus ordusuna kolaylık sağlamıştır.

---

¹²⁰ *Elm*, 11.05. 1991.

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN SOSYO-POLİTİK VE KÜLTÜREL HAYATINDA ÜZEYİR BEY HACİBEYLİ

2.1. Yaşamı ve Muhiti

Üzeyir Bey Hacıbeyli 20. yüzyıl boyunca adından söz ettiren, doğal güzellikleriyle bilinen, yetiştirdiği ilim, irfan ve sanat insanlarıyla tanınan Karabağ bölgesinde doğmuştur. Tarih boyunca Azerbaycan sınırları içinde yer alan ve Türk kültür havzasının önemli bölgelerinden olan Karabağ'ın tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Türkçede günlük kullanımda geçen “kara” ve “bağ” gibi iki sade sözcüğün bileşiminden ibaret Karabağ ismine, tarihi kaynaklarda 7. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Tarihsel olaylar ve süreçler bağlamında Karabağ'ın coğrafi sınırları değişiklik göstermiştir. 12-13. yüzyıllarda Karabağ bölgesi Uti, Sünik, Ersak, Sakasena, Paytakaran gibi küçük eyaletlerden ibaret olmuş ve bu adlarla bilinmiştir.¹²¹

Karabağ kelimesinde geçen “kara” sözcüğü Türk dillerinin birçoğunda sadece rengi ifade etmez, bunun yanı sıra “büyük”, “şık”, “koyu” gibi anlamlar da taşır. Buradan hareketle, bölgenin ormanlıklarla kaplanmış olması, “büyük bağ” anlamına gelen “Karabağ” adıyla adlandırılmasında bir gerekçe oluşturmuş olabilir. Son dönemde yapılan araştırmalarda “Karabağ” adının Gerger veya Kıpçak kökenli olma ihtimalini artırmaktadır. Coğrafi konumu itibariyle Kura ve Aras nehirleri arasında yer alan bu bölge Yukarı ve Aşağı Karabağ olmak üzere iki yere ayrılmaktadır.¹²² Fakat her bir halde, Karabağ'ın bir bütün olduğunu, Yukarı Karabağ tanımının sadece coğrafi özellikler itibariyle bir farklılık oluşturduğunu vurgulamak gerekir. Karabağ bölgesi, sadece Kafkasya'nın değil, insanlık tarihinin en eski yerleşim birimlerindedir. Sovyet döneminde yapılan çalışmalar sonunda ilkel insanların yaşam şartlarını yansıtan zengin kalıntıların tarihi 1,5-2 milyon yıl geriye uzanmaktadır. Dünyanın en eski yerleşim mekanlarından olan Azıh ve Tağlar mağaraları bu bölgededir. 350-400 bin yıl öncesine dayanan kalıntılar arasında “Azıhantrop” (Azıh mağarası insanı) 18–22 yaşlı bir kadının

---

¹²¹ Cavid Mövsümlü, “Karabağ Tarihi”, İçinde: Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesi: Tarihî, Hukuki, Kültürel, Edebi Boyutlarıyla (Hazırlayan Mehdi Genceli), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021 (ss. 13-55), s. 13. Ayrıca bkz: Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, *Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2005.

¹²² Cavid Mövsümlü, s. 13-14.

çene kemiği dikkat çekmektedir.¹²³

Çok farklı inançlara sahip Azerbaycan'ın İslamlaşmasına kadarki tarihi dönemde, I. yüzyıldan itibaren varlığını sürdüren Hristiyanlık dini Karabağ'ı da kapsayan Albanya'da hâkim konumda olmuştur. 313 yılında Alban devletinin resmi dini olarak kabul edilen Hristiyanlığın, Ermeni Hristiyanlığından tamamen farklı bir inanca sahip olduğunun altını çizmek gerekir. Keza Ermeniler, hiçbir esaslı delil göstermeden eski Alban Hristiyanlığına sahip olan maddi kültür ve inanç değerlerini kendi adlarına çıkararak bu toprağın eski Ermeni devleti olduğuna dair iddiaları sürekli olarak gündeme taşımaktadırlar. Oysa bu bölgede Ermeni diye adlandırdıkları küçük topluluk da etnik anlamda değil, mezhepsel anlamda bir kavram olarak kullanılmıştır. Ermenilerin kimlik üzerine geliştirdikleri ikinci bir tez de bir zamanlar Karabağ'da bulunan Hamse (hamse- Arapça beş demektir) melikliklerdir. Küçük dini topluluklar halinde bulunan melikliklerin tarihiyle ilgili abartılı iddiaların asılsız olduğu açık şekilde ortadadır. Bu hususta, elde olan tarihi veriler, bu iddiaları temelden çürütmektedir. Her ne kadar sonradan gelerek Güney Kafkasya'ya iskân eden Ermeniler bu bölgeye iddia etseler de herhangi tarihi ve maddi bulgulardan yoksundurlar. Nitekim Mirza Adıgözel Bey Hamse melikleri olarak *Dizak*, *Verende*, *Haçın*, *Çilebört*, *Talış* melikliklerinin tarihiyle ilgili bilgi vermektedir. Mirza Adıgözel'in anlattığı üzere bunlar arasında Haçın Melikliği istisna olmak kaydıyla, tümü dışarıdan gelerek bu bölgeye yerleşmişlerdir.¹²⁴ Bunun dışında, ileride vurgulayacağımız gibi, Karabağ Hanlığı ile Rusya İmparatorluğu arasında imzalanmış 1805 Kürekçay Anlaşmasında herhangi bir Ermeni melikliğinden bahsedilmemiştir. Görüldüğü gibi Haçın Melikliği dışındakiler köken itibariyle bu bölgeye ait değildi. Melikliklerin kuruluşu yakın tarihe ait bir olay olduğu için bu konunun çok fazla tartışılacak bir yönü de yok. Dolayısıyla Ermeni araştırmacıların Karabağ bölgesinde kadim bir Ermeni devletinden bahsetmeleri tamamen asılsızdır. Karabağ'ın yakın tarihi 18-19. yüzyılda bölgede meydana gelen olaylarla bazı hususlarda doğrudan ve dolaylı olarak ilişkilidir. 1747'de Nadir Şah Afşar'ın suikast sonucunda öldürülmesinin ardından Azerbaycan ülkesi, küçük hanlıklara parçalanmıştır. Bu hanlıklarda biri de Karabağ hanlığıdır. Hanlığın kurucusu olan Penah Ali Han olmuştur. Penah Ali Han henüz Nadir

---

¹²³ Rəşid Göyüşov, *Qarabağın keçmişinə səyahət*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993, s. 7; Tofiq Mustafazadə, *Qarabağ xanlığı*, Sabah Nəşriyyatı, Bakı, 2010, s. 22.

¹²⁴ *Qarabağnamələr*, Şərq-Qərb Nəşriyyatı Bakı, 2006, s. 43-44 (Elektronik kitab) <http://www.anl.az/el/q/qarabaqnmeler1.pdf> [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

Şah hayatta iken, gelişen bazı olaylar üzerine akrabaları ve yakın çevresiyle Karabağ'a kaçmış buralarda başıboş, asi ve kendi otoritesini tesis etmeye çalışan saygın ve güçlü birisi olarak tanınmıştır. Bu noktada yine Ermeni iddialarına karşılık olarak Karabağ'ın merkezi olarak bilinen Şuşa Kalesi'nin tarihine ilişkin bilgi vermekte fayda vardır. Şuşa Kalesi'nin güya Ermeniler tarafından inşa edildiği iddiası gerçeklikten yoksundur. Kalenin inşa tarihçesine ilişkin Şuşalı aydınlardan Mir Möhsün Nevvab şöyle yazar:

“...hicrî 1161 (miladî 1748) yılında Penah Han,5 Bayat'ta6 bir kale yaptırdı. Bir süre sonra bu kaleyi terk edip hicrî 1165 (miladî 1751) yılında Terneküt'te7 başka bir kale inşa etti. Beş yıl ister istemez o kalede kaldı. Ayanlar Penah Han'ın bu kaleye meyilsiz olduğunu hissedip ona, eğer dilerseniz, güzel havası olan, hoş manzaralı, yüksek bir yer var, orda yeni bir kale yaptırabilirsiniz, orası müdafaa bakımından da uygun bir mevkedir, dediler. Penah Han kendi ayanları ile gelip bu yere bakarken, buranın yüksek bir yer olduğunu, dört tarafının yüce kayalar ve dağlarla çevrili olduğunu gördü.... Penah Han, bu yeri beğendi ve çok güzel ve sağlam bir şehir yeri olduğunu bildirdi.... Hicrî 1170 (miladî 1756) yılında Penah Han'ın emriyle bu yerde bir kale yapıldı ve bu kaleye Penahabad Kalesi adı verildi. Şimdi bu kaleye Şuşa Kalesi deniyor. Zamanla bu kale gelişerek şehre dönüştü.”¹²⁵

Dolayısıyla, Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin doğup büyüdüğü muhitin, onun sanatı ve fikri hayatında nasıl iz bıraktığını anlamak için Karabağ, bilhassa Şuşa'nın tarihine dair bazı hususlara değinmek son derece faydalıdır. Zira, Karabağ'ın tarihini, genel olarak Azerbaycan tarihini yakından etkileyen sözde “Ermeni meselesi”ni anlamak bakımından önemlidir. Üzeyir Bey Hacıbeyli hayat yolu ve faaliyetleri boyunca bu meseleyle hep karşılaşmış, kalemiyle, düşüncesiyle ve nüfuzuyla bu yapay soruna karşı mücadele etmiştir. Azerbaycan'da yapılan katliamlar, 1905-1906 yıllarında, 1918'deki Müslüman kıyımları, Azerbaycan halk Cumhuriyeti döneminde Ermeni çetelerinin yaptığı saldırılar Üzeyir Bey Hacıbeyli tarafından sağlam bir şekilde gözlemlenmiş, sorunun sağduyu yorumlamış, bu konuda tespit ve tavsiyelerde ve barıştan yana tutum sergilemiştir.

Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin doğup büyüdüğü Karabağ bölgesi tarihi şahsiyetlerin, ediplerin, ses ve sanat üstatlarının yetiştiği bir bölgedir. Karabağ ahalisi genellikle Cavanşir, Kebirli ve Otuziki olarak bilinen Türk boylarından oluşur.¹²⁶ Bu boyla Nadir Şah döneminde Karabağ'dan Horasan'a sürülse de Şah'ın ölümünden sonra (1847) tekrar Karabağ'a dönmüşlerdir. Üzeyir Bey Hacıbeyli 18 Eylül 1885'te Şuşa yakınındaki Ağcabedi köyünde, Kebirli boyundan Ebdül Hüseyin'in ailesinde dünyaya gelmiştir. Şunu da belirtelim ki çeşitli kaynaklarda Türkiye'de Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin

¹²⁵ Mir Möhsün Nevvab, *Ermeni-Müslüman Çatışması. 1905-1906*, (Yayına hazırlayanlar: Ali Asker-Serap Bozpolat Ayan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 4.

¹²⁶Ənvər Çingizoğlu, Fazil Baxşəliyev, *Qarabağın el və obaları*, Şuşa nəşriyyatı, Bakı, 2007, s.65.

doğum tarihine ilişkin 3, 5, 17, 18 ve 19 Eylül tarihleri geçmektedir. Bunlar arasında en çok kabul gören kabul gören ve daha çok itimat uyandıran gün 18 Eylül'dür. Ayrıca bahsi geçen tarihler, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde, Azerbaycan'dan haber almanın zor olduğu dönemlerde yetersiz kaynaklardan alıntılanmıştır.¹²⁷

Yukarıda, tarihine genel hatlarıyla değindiğimiz Karabağ diyarı, özellikle de Şuşa muhiti yetiştirdiği üstat musikicileriyle ünlüdür. “Şuşa'nın musikideki bu önemini göstermek üzere ‘Şuşa’da horozlar da segâh makamında öterler’ darbimeseli Azerbaycan’ın her tarafında söylenmektedir” bir abartı veya gelişigüzel bir söylem değildir.¹²⁸ Üzeyir Bey Hacıbeyli, ayrıca müzik yeteneğini muhtemelen genetik olarak miras almıştır. Dedesi Hacıbey’in son derece yetenekli müzisyen ve tar ustası olduğu nakledilmektedir. “İstanbul’da yaşayan yaşlı Şuşalıların anlattıklarına göre, Hacıbey, dört tarafı aynalarla kaplı bir masanın üstüne karatavuşu koyar, kendi de karatavuşa görünmeden tarda “Yarın Bağında Üzüm Ekseri” şarkısını tekrarlamış. Her tarafta kendi resmini gören karatavuk nihayet şarkıyı aynada gördüğü arkadaşlarının okuduğunu zannederek, onları taklit etmeğe başlarmış. Bu hal günlerce devam ettikten sonra, karatavuk ayna ve tar olmadan şarkıyı kendiliğinden söylemiş. İşte büyük bestekâr musikinin beşiği olan böyle bir muhit ve musikîşinas olan böyle bir ailede doğmuş ve büyümüştür.”¹²⁹ O büyük ailesiyle bir araya geldiğinde sadece musiki konuşuyorlardı. Annesi Şirin Beyim Hanım, Han kızı Natavan’ın sarayındaki muğam meclislerinden hevesle bahseder ve türkü mırıldardı. Teyzesinin çocukları ve dayıları sıkça onlara misafir olur, bir araya gelerek müzik icra ederlerdir. Üzeyir Bey Hacıbeyli 12 yaşına vardığında artık muğamları, tesnifleri güzel seslendirebilecek seviyeye gelmişti. Dönemin müzik icrası kültürünün gelişmesinde “Şebih” temaşaları da önemli

---

¹²⁷ Konuyla ilgili bkz. İrfan Ünver Nasrattinoğlu, “Üzeyir Hacıbeyli’nin Büyük Eseri Arşın Mal Alan”, *Kemalist Ülkü*, Yıl: 17, Cilt:17, Sayı:202, Ankara, Ağustos 1985, s.29, Ethem Üngör, Türk Marşları, TKAE Yay., Ankara, 1965, s.151, Haver Aslan, “Milli Gururumuz”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:37, İstanbul, Ağustos 1985, s.133, Saide Arslanek, “Besteci Üzeyir Hacıbeyli ve Yapıtları (1885-1948)”, *Ankara Filarmoni*, Yıl: 7, Sayı:60, Ankara, Temmuz 1971, s.19, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, “Üzeyir Hacıbeyli”, Cilt: 4, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993, s.310. Naklen: Fatih Keskin, Üzeyir Hacıbeyli’nin “Er ve Arvad”, “O Olmasın Bu Olsun” ve “Arşın Mal Alan” İsimli Piyeslerin İncelenmesi, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı), Ankara, 2011, s. 1.

¹²⁸ Olcay Ekinici, “Üzeyir Hacıbeyli”, *Musiki Mecmuası*, Nu:205, İstanbul, Mart 1965, (ss. 25-28), s.25

¹²⁹ Mustafa Hakkı Türkekul, “Azerbaycan Bestekârı Üzeyir Hacıbeyli ve Eserleri”, *Dergi*, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, Yıl: 1, Nu.3, Münih, 1955 (ss. 90-97), s. 91.

rol oynamıştır. Şebihler, Kerbala çölünde Hz. Hüseyin ve yakınlarının katledildiği Aşura gününde, bu faciayı yansıtan gösterilerdir. Şebih'te olayı anlatan ve rövze adıyla bilinen ağıtları söyleyenler, bunu adeta bir sanatkâr yeteneği ile icra ederlerdi. Hacıbeyli Azərbaycan opera icrasının temelinde Şebihlerin yattığını, bu dini parçaların muğamlarda kullanıldığını yazarak, “Azərbaycan Türk operası biçimini Avropa operalarından almışsa da tamaşaçıya iştirak edenlərin üslubu Şebihlərdən alınmışdır.”¹³⁰

Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin annesi Şirinhanım Kerbalayı Ali Ekber kızı Aliverdibeyova'dır. Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin çocukluk və gənçlik dönmənin ilk çağları Şuşa'da gəçmişdir.¹³¹ Şuşa doğəl güzəlləğinin yanı sıra ilim, mēdeniyet, edebiyat və sanat alanında yetiştirdiği büyük şahsiyetləriylə ün kazanmışdır. Böylə bir ortam, Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin bir müzisyen olaraq yetişməsində müstəsna önəmə sahipti. Bu ortamın etkisini, sonralar Üzeyir Bey'in yazmış olduğu anılardan da görməkteyiz: “*Ben ilk musiki təhsilimi çocukluğumda Şuşa'da ən iyi hanəndə və sazəndələrdən aldım. O zaman ben ‘Muğam’ və ‘Tesnif’ okurdum. Sesim hanəndələrin hoşuna giderdi. Onlar beni okutur və öğretirlərdi.*”¹³²

Üzeyir Bey Hacıbeyli ilk eğitimine, 1896'də medresədə başlamış, ardından 1897-1899 yıllarında iki yıllık Nikolayevsk Rus Tatar Okulu'nda¹³³ devam etmişdir. Üzeyir Bey Hacıbeyli, eğitim aldığı dönemde okulda faaliyet gösteren cəmiyətlərə katılmış, muğam sanatını öğrenmiş və milli musiki enstrümanlarında icra etməyi öğrenmişdir. Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin müzik və icra yeteneği okulda okurken keşfedilmişdir; 1897'de, hənüz on üç yaşındayken Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in yönetmenliğinde gösterilen “Leyla'nın Kabri Başında Mecnun” adlı sahnənin korosunda yer almışdır. Şuşa'daki eğitimini tamamladıktan sonra dönəmin ünlü Gori Muallimlər

---

¹³⁰ Ü. Hacıbəyli, “Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər”, Bkz: Üzeyir Hacıbəyli. *Bədii və publisistik əsərləri*. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2008.

¹³¹ Üzeyir Bey Hacıbəyli'nin həyat və fəaliyyətləriylə ilgili bkz: Qulam Məmmədli, *Üzeyir Hacıbəyov, 1895-1948 – Həyatı və yaradıcılıq salnaməsi*, Yazıçı, Bakı, 1984; Abdulla Abasov, “Sənətkar ömrü”, İçində: *Üzeyir Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri*, İki cildə. I cild. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005, (ss. 5-15). Bəkir Nəbiyev, *Üzeyir Hacıbəylinin ömürnaməsi (fragmentlər)*, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2012; Səadət Qarabağlı, *Üzeyir bəy Hacıbəylinin publisistikasında musiqi məsələləri* (III nəşr), “Apostrof-A”, Bakı, 2018.

¹³² Qulam Məmmədli, s. 7.

¹³³ Çar II. Nikolay'ın tahta çıxması şərəfinə Şuşalı aydınlar tərəfindən açılmış bu okulun müdürü Haşim Bey Vəzirov idi. Okul, Haşim Bey Vəzirov məktəbi olaraq biliniyordu.

Seminaryası'nın¹³⁴ Tatar¹³⁵ Şubesine kaydını yaptırarak eğitimine devam etmiştir. Seminarya'da okuduğu dönem (1899-1904) Üzeyir Bey açısından farklı bir muhitti. Bu konuda okul arkadaşı ve akrabası Ali Terekulov'un tespitleri Üzeyir Bey Hacıbeyli ilke ilgili tespitleri önemlidir. Ali Terekulov, Karabağ'dan gelmiş, daha önce Avrupa nağme ve musikisini duymamış olan Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin bir-iki derse bunları benimsediğini, herkesin ona hayretler içinde baktığını, Doğu musikisi ve nağme konusunda onun gerçek bir otorite, tenkitçi ve icracı olduğunu yazmaktadır.¹³⁶ Terekulov'un aktardığına göre seminaryada eğitim alan çocuklar dinlenme zamanı Üzeyir Bey'in şarkı ve muğamları nasıl icra ettiğini hevesle seyrederlerdi. Seminarya'da müzik dersleri de okutulurdu. Seminaryanın müzik öğretmeni Pekker, dikkatini 13 yaşlı Üzeyir'e odaklamıştır. Onunla hatta ders sonrası da ilgileniyordu. Üzeyir Bey, keman, bariton ve viyolonselde büyük bir zevkle icra ederdi. Pek çok özelliği ile diğer çocuklardan farklıydı. Bazı çocuklar tek enstrümanda icra etmeye zorlanırken, Üzeyir Bey üç farklı müzik aletinde güzel çalışıyordu. Eğitim aldığı dönemde Üzeyir Bey orkestralarda faaliyet gösteriyordu. Bu şekilde uğraşması onun vizyonunu geliştirirken, dünya musikisine de aşinalık oluşturuyordu. Buna paralel olarak kütüphanede sadece edebiyat değil, aynı zamanda müzikle ilgili kitapları okumayı severdi. Nağme derslerinde herkesi hayretler içinde bırakıyordu. O temiz bir tonlama ile okur, melodileri ifa ederken aniden ikinci ve üçüncü seslere geçiş yapardı. Üzeyir Bey, küçüklüğünden beli okuduğu, öğrendiği, benimsediği bilgileri yapıcı bir bakış açısıyla kullanmaya çapa göstermiştir. Hatta Gori Seminaryasında nota defterine kaydettiği müzik fragmanlarından birini ünlü Leyla ve Mecnun operasında kullanmıştır. Operanın girişinde kullandığı bu parça Şeb-i Hicran idi.¹³⁷ Üzeyir Bey Hacıbeyli müzikle uğraşmayı çok sever, hatta yaz tatilinde Şuşa'ya geldiği zaman müzik ve enstrümanlarla uğraşır.¹³⁸

---

¹³⁴Gori Öğretmen Seminaryası 1876'da kurulmuştur. Üç sene sonra ise seminaryanın Azerbaycan (Tatar) şubesi tesis edilmiştir.

¹³⁵Azerbaycan Türkleri belli dönemlerde bu adla tanımlanmışlardır.

¹³⁶Ali Teregulov'un anıları için bkz: Али Терегулов, "В Горийской учительской семинарии", В кн.: *Слово об Узеире Гаджибекова* (Составитель и автор комментария: Ахмед Исазаде), "Элм", Баку, 1985, (с. 171-180).

¹³⁷ Али Терегулов., с. 206.

¹³⁸ Дж.Гаджибейли, "Как мы создавали 'Лейли и Меджнун'", *Избранное*. Баку, 1993.

Eğitim aldığı yıllarda çalışkan ve disiplinli bir öğrenci olduğu, onun bugün arşivde bulunan sicil dosyasında yer alan belgelerden de görülmektedir. Öğretmenleri tarafından verilen “Karaktersik Belge”lerde Üzeyir Bey terbiyeli, disiplinli, kibar biri öğrenci olarak karakterize edilmiştir. Seminaryanın ihtiyar öğretmenlerinden Konstantin Suraboviç Karakanidze’nin vermiş olduğu belgede şu satırlar yer almaktadır: “*O yetenekli, yoldaşlarına nazaran çok daha samimidir. Resim çizmeyi ve kitap okumayı sever. Makalelerin Tatar dilinden Rus diline ve tersine tercümesiyle gönüllü olarak uğraşır. Güler yüzlüdür. Disiplini 5 puanlıktır.*” V. Povelski tarafından 30 Mayıs 1902 tarihinde yazılmış bir başka belgede ise şu satırlar yer almaktadır: “*Üzeyir Hacıbeyov’un (o dönemde soyadını bu şekilde kullanmıştır) Tatarca kitapların tercümesine olan hevesi bir hayli artmış ve hatta yazarları taklit derecesine varmış bulunuyor. Sınıfta Tatar şairi olarak tanınır. Tercümeleri ve yazarlığı onun çalışmalarını zarar veriyor. Hacıbeyov’un esprisi kaybolmuş ve yerini ciddiyete bırakmıştır.*” Almış olduğu üç kınama cezasından birinin gerekçesi okulda Tatarca konuşması olmuştur.¹³⁹ Şunu da vurgulamak gerekir ki o dönemde tatar dili olarak adlandırılan dil, Azerbaycan Türkçesidir.

Üzeyir Bey, eğitim aldığı yıllarda derslerden yüksek puan alarak bir üst sınıfa geçmiştir. Okul yıllarında en büyük kaybı, babasının vefat etmesi olmuştur. Babası vefat ettiğinde 16 yaşındaydı. Bu olay, Üzeyir Bey’in okuldaki başarılarını da olumsuz etkilerken,¹⁴⁰ onu, ailesine destek olmak zorunda bırakmıştır. Kendisini de yazdığı gibi sonuncu sınıfta okuduğu zaman seminaryaya bağlı Gürcü mektebinde bir yıl boyunca her gün üç saat Rusça ders vermiştir.¹⁴¹ Gori Seminaryasını bitirdikten sonra ilkökul öğretmeni unvanını almıştır. Mezun olan 17 öğrenci arasında Üzeyir Bey yedinciydi.

Seminaryayı bitirdikten sonra bir yıl kadar Karabağ’ın Hadrut kasabasında öğretmenlik yaptıktan sonra 1905 yılında Bakü’ye taşınmış, burada Bibiheybet amele semtinde (1906-1907) ve “Saadet” Hayır Cemiyeti Mektebinde (1908-1911) öğretmenlik yapmış, yanı sıra bazı tercümeler yaparak çocuklar için hikâye ve yardımcı ders kitapları hazırlamış, o sırada Rusça-Tatarca ve Tatarca-Rusça sözlüklerini

---

¹³⁹ Üzeyir Hacıbəyli Qori Seminariyasında: Dahi bəstəkərin şəxsi işi, doğma dilə görə alınan töhmət <https://oxu.az/society/530103>, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

¹⁴⁰ Mirabbas Aslanov, *Üzeyir Hacıbəyov (Gənclik illəri)*, M. Aslanov, *Üzeyir Hacıbəyov (Gənclik illəri)*, Gənclik nəşr., Bakı, 1977.

¹⁴¹ Üzeyir. “Üsuli-təbii (müxtəsər cavab) Müəllim Əli cənablarına. “Tərəqqi” qəzeti, 1 aprel, 1909; Üzeyir Hacıbəyli. *Bədii və publisistik əsərləri*, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2008.

yayınlamıştır (1907). Gazetecilik faaliyetlerini sürdüren Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin yazılar dönemin müterakki görüşlü gazete ve dergilerinde yayınlanmıştır. Üzeyir Bey Hacıbeyli 29 Haziran 25 Ekim 1909 tarihleri arasında (Ahmet Bey Ağaoğlu Türkiye'ye iltica ettikten sonra) Terakki, 25 Aralık 1909'dan 28 Mayıs 1910'a kadar "Hakikat" gazetesinde, 16 Ocak 1919'dan 28 Nisan 1920'ye kadar (aralıklarla) "Azerbaycan" gazetesinde redaktör (müdür) olarak görev yapmıştır. Üzeyir Bey Hacıbeyli yazılarında imza olarak "Hacıbəyli Üzeyir", "Üzeyir", Ü.Hacıbəyli", "Çı", "Behmenkəs", "Lal uşak", "Bisavad", "Musigiçi" imzasını, "Ordan-burdan", "O yan, bu yan" başlıkları altında olan felyetonlarına "Filankəs" imzasını yazıyordu.¹⁴²

Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin bir gazeteci olarak yetişmesinde *Molla Nasreddin*, *Kaspi*, *Hayat*, *Terakki*, *İrşad*, *İkbal*, *Yeni İkbal*, *Tercuman* ve diğer yayınların rolü büyüktür; fakat gazetecilik faaliyetlerini ağırlıklı olarak *İrşad*, *Terakki* ve *Hakikat* gazetelerinde sürdürmüştür.¹⁴³ Tarihçi Nesiman Yaquplu, Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin gazetecilik faaliyetleri ve 1904-1920'li yıllarda (Sovyet rejimine kadarki) yayınlanan yazılar konusundaki istatistikleri şu şekilde takdim etmektedir: 1) "Kaspi" gazetesinde 10 makale (2 Eylül 1904 – 13 Ocak 1905); 2) "Hayat" gazetesinde 5 makale ve felyeton; 3) "İrşad" gazetesinde 241 makale ve feyleton (28 Aralık 1905'ten 24 Haziran 1908 yılına kadar); 4) "Terakki" gazetesinde 102 makale (24 Haziran 1908 yılından 28 Eylül 1909 yılına kadar); 5) "Hakikat" gazetesinde 43 makale (25 Aralık 1909 yılından – 9 Mayıs 1910 yılına kadar); 6) "Molla Nasreddin" dergisinde 1 makale (1911);¹⁴⁴ 7) "Mekteb" dergisinde 1 makale (1911-ci il); 8) "İkbal" gazetesinde 12 makale (1912-1913'lü yıllar), 9) "Yeni İkbal" gazetesinde 70 makale (1915-1917'li yıllar); 10) "İttihad" gazetesinde 2 makale; 11) "Azerbaycan" (Rusça) gazetesinde 1 makale; 12) "Azerbaycan"(Azerbaycan Türkçesinde) gazetesinde 68 makale (1918-1920'li yıllar).¹⁴⁵

---

¹⁴²Nesiman Yaquplu, "Üzeyir Hacıbəyli və Azərbaycan Cümhuriyyəti", *525-ci qəzet*, <https://525.az/news/97047-uzeyir-hacibeyli-ve-azerbaycan-cumhuriyyeti>, 03.04.2018, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

¹⁴³ Abdulla Abasov, "Sənətkar omru", İcinde: *Uzeyir Hacıbəyli. Secilmiş əsərləri*, İki cildə, I cild, "Şərq-Qərb", Bakı, 2005 (ss. 5-15), s. 8.

¹⁴⁴ Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin "Molla Nasreddin" dergisindeki yazıları konusunda kesin bilgi bulunmamaktadır. Zira pek çok yazar bu konuda farklı görüş sergilemektedir.

¹⁴⁵ Nesiman Yaquplu, <https://525.az/news/97047-uzeyir-hacibeyli-ve-azerbaycan-cumhuriyyeti>.

Üzeyir Bey Hacıbeyov'un çocukluktan beri süregelen musikiye büyü ve yaratıcı hevesi, onu ister istemez bu alan yöneltmiştir. Bu anlamda atmış olduğu en büyük adım 25 Ocak 1908'de Hacı Zeynelabidin Tâkiyev Tiyatrosu'nda *Leyla ve Mecnun*'un sahneye konulması olmuştur. Eser, Hüseyin Ereblinski'nin rejisörlüğü ve Abdürrahim Bey Hakverdiyev'in orkestra şefliğinde gösterime girmiştir. Bu olay, Azerbaycan'da, hatta Müslüman Doğu toplumlarında devrim niteliğinde bir gelişmeydi.¹⁴⁶ Üç farklı sistemin (Çarlık dönemi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi, Sovyet dönemi) tebaası olan Üzeyir Bey Hacıbeyli, bu evrelerin her birinde önemli eserlere imza atmıştır. Fakat en başarılı eserlerini verdiği dönemler, Çarlık baskısının azaldığı 1905 sonrası ile bağımsız Azerbaycan dönemleridir.¹⁴⁷

1910'dan itibaren tam olarak müzik alanına geçen Üzeyir Bey Hacıbeyli Avrupa musiki nazariyesini yakından öğrenmeye başlamış, ardından Moskova Konservatuarına giderek profesör İlyinski'nin kursunda eğitime başlamış, burada harmoniyi eğitmen Sokolovski'den, solfejini profesör Ladogin'den öğrenmiştir.¹⁴⁸ Üzeyir Bey Hacıbeyli 20. yüzyılın başlarından itibaren bir yazar ve besteci olarak ün kazanmaya başlamıştır. O dönemde Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin eserleri Musa Nakiyev Kulübü, Mailov Tiyatrosu, Orucov Kardeşler Neşriyatı, Müslüman Maarif Cemiyeti, Nikitin Kardeşler sirki, Takiyev Tiyatrosu ve diğer kurumların faaliyetlerine konu olmuştur. 1911'de sahnelenen "O olmasın, bu olsun" müzikali Üzeyir Bey Hacıbeyli'yi bir oyun yazarı olarak tanıtmıştır. O dönemde "*O Olmasın Bu Olsun eseri bizim yeni doğmağda olan edebiyatımıza büyük hediyedir. Onun müellifinin adı ise artık Ahundzade, Vezirov, Hakverdiyev gibilerin arasında yer tutmuştur...*"¹⁴⁹

Bazı gazeteler ise bilakis, eleştirel mevkide durarak haksız suçlamalarda bulunuyorlardı. *Teze Hayat, Zenbur, Seda, Kelniyet, Tutî, Baba-yı Emir, Basiret, Mezeli* gibi basın organlarında değişik isim ve müstear imzalarla Üzeyir Bey Hacıbeyli'ye

---

¹⁴⁶ Ali Asker, Ali Asker, "Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Rolü", İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar...*, s. 429-430.

¹⁴⁷ Ferhat Keskin, s. 15.

¹⁴⁸ *Каспий*, 2.12.1906.

¹⁴⁹ *Закавказия*, 20.05.1912.

yönelik çeşitli karikatür, hiciv ve felyetonlar yayımlanıyordu.¹⁵⁰

Üzeyir Bey Hacıbeyli, musiki alanında yeteneklerini geliştirmek ve profesyonel eğitim almak amacıyla 1912'de Moskova'ya gitmiş ve burada solfejde ünlü müzisyenlerden N. M. Laduhin'in, armonide N. N. Sokolovski'nin öğrencisi olarak okumuştur. Fakat maddi sıkıntılar yüzünden geri dönmüştür. 1913'te bu sefer St. Petersburg Konservatuarına giderek, N. A. Rimsky-Korsakov'un öğrencisi V. F. Kalafati'den armoni, V. V. Şerbakov ve Y. Y. Gandşin'den piyano ve org dersleri almıştır. Fakat bu sefer de eğitimini devam ettirememiş ve altı ay sonra konservatuarı bırakmak zorunda kalmıştır.¹⁵¹ Bir yandan musiki ve tiyatro faaliyetleri ile uğraşan Üzeyir Bey Hacıbeyli, diğer yandan gazete ve dergilerde yayınladığı yazılarla toplumun aydınlanması uğruna mücadelesini sürdürmüştür. 28 Nisan 1918'de bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra Üzeyir Bey Hacıbeyli cumhuriyetin resmi yayın organı olan *Azerbaycan* gazetesinde çalışmıştır. Ne yazık ki bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti yirmi üç ay yaşayabildi ve 1920'de Kızıl Ordu'nun müdahalesiyle yıkıldı. Bundan sonraki dönem Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin yaratıcılığının yeni merhalesidir. Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin hayatının sonraki merhalesi Sovyetler Birliği'nin baskıcı koşullarında devam etmiştir. Bu süreç içinde 1948'de hayata veda ettiği güne kadar Üzeyir Bey Hacıbeyli Sovyet rejiminin baskıcı koşulları altında halkının kültürel hayatında birçok önemli çalışmaya imza atmış, aynı zamanda değişik yıllarda çeşitli kurumsal faaliyetlerde bulunmuştur. Süleyman Şenel, onun hayatını iki döneme ayırırken şöyle yazmaktadır:

“Bestekârlık ve nazariyatçılığının yanı sıra meşhur bir yazar, teşkilâtçı, dramatisit, pedagog ve siyasetçi kişiliğiyle deha sahibi bir ilim ve sanat adamı olarak kabul edilen Hacıbeyli, bu özellikleriyle Azerbaycan müzik ve kültür hayatına silinmez izler bırakmış, birçok konuda önderlik etmiştir. Onun hayatı, Sovyet devriminden önce ve sonra olmak üzere iki dönem halinde ele alınabilir. Birinci dönemde yazar, mütercim, redaktör, gazeteci, öğretmen ve bestekâr; ikinci dönemde ise yalnızca adını bütün dünyaya duyurmuş bir bestekâr değil, aynı zamanda bestekârlık üslûbunu yaymayı başarmış bir müzik eğitimcisi ve teşkilâtçı bir lider, bir siyaset adamı olarak görülür.”¹⁵²

Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin fitratından doğan musiki yeteneği, doğup büyüdüğü

---

¹⁵⁰Abasov, s. 9.

¹⁵¹ Süleyman Şenel, “Hacıbeyli, Üzeyir (1885-1948), Azerbaycanlı besteci ve müzikolog”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIV. Cilt (ss. 500-502), <https://islamansiklopedisi.org.tr/hacibeyli-uzeyir> [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

¹⁵² Süleyman Şenel, “Hacıbeyli, Üzeyir (1885-1948), <https://islamansiklopedisi.org.tr/hacibeyli-uzeyir>, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

Karabağ'da, eğitim aldığı ve bulunduğu ortamlarda daha da gelişerek onu bir sanat dehası düzeyine yükseltmiştir.

2.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Üzeyir Bey Hacıbeyli

Üzeyir Bey'in yaşadığı Azerbaycan Türklerinin içtimaî-siyasi hayatında önemli değişikliklerin, kırılmaların, değişim ve dönüşümlerin yaşanmış bir aydındır. Yaşadığı farklı dönemlerde, dönemin ve sistemin niteliğini göz ardı etmeyerek her fırsatı toplumun aydınlanması ve içtimai şuurun gelişmesine katkıda bulunmaya çalışmıştır. Gazetecilik ve sanat faaliyetlerini bir bütünlük içinde yürütmeye çalışmış, gücü yettiği kadar kültürel hayata katkı yapmaya çalışmıştır. 1918'de Güney Kafkasya'da bağımsız devletler ortaya çıktığında, Ermeniler Azerbaycan Türklerine ait toprakları ele geçirmek için Müslüman/Türlere karşı acımasızca katliam uygulamışlardır. Ermenilerin bir hedefi de Azerbaycan aydınlarını aradan kaldırmaya yönelikti. O sırada Üzeyir Bey ailesiyle birlikte tiyatro kolektifini de alarak İran'a göç etmek zorunda kalmıştır. Ünlü tiyatro tarihçisi Gulam Memmedli'nin yazdığı gibi "*Üzeyir Bey oyun heyetini ve tiyatro giysilerini, müzik aletlerini de alarak İran'a doğru yola çıktı.*"¹⁵³ İran'a geldikten sonra faaliyetlerine devam etmiş, Reşt ve Enzeli şehirlerde oyunlar sahnelemiştir. O sırada İran'da iç çekişmeler vardı ve Üzeyir Bey yazılarında bu konuya yer vermiştir.¹⁵⁴ İran'da çağdaş musiki janr ve türleri konusunda neredeyse hiç tasavvuru olmayanlar vardı. Bunda, tabi ki dini irticanın etkisi büyüktü. Fakat Bakü'den gelen bu bestekarın müzik eserlerini dinlemek isteyenlerin de sayısı az değildi. İran'da oyun sergilemek kolay değildi. İleride de değineceğimiz gibi tiyatro sanatı İslami ahlaka ve yaşam koşullarına zıt olduğu düşüncesi hakimdi. Bu yüzde tiyatro oyunlarına engel olmak isteyenler çok fazlaydı. Zorlukla yaz sahnesi organize edilmiştir. İlk etkinlik düzenlenmiş ve gösteriye hazırlanmıştır. Fakat o sırada havada İngiliz uçakları görünmüş, seyirciler panik içinde dağılmıştır.¹⁵⁵ Fakat Üzeyir Bey, ısrarla oyunun devam etmesine çalışmış ve böylece durum bir kadar düzelmiştir. İranlı seyirciler Reşt şehrinde Kurban Pirimov, Panfiliya Tanailidi, Halil Hüseyinov, Ali Anaplı, Süleyman

¹⁵³ Qulam Məmmədli, *Hacıbəyov. 1885-1948. Həyat və yaradıcılığının salnaməsi*: "Yazıçı", Bakı, 1984.

¹⁵⁴ У.Г. "Письма о Персии", *Азербайджан*, 1,4,6 noyabr, 1918.

¹⁵⁵ Qulam Məmmədli.

Selimbeyov, Ahmet Anatollu, Rıza Darablı, Hüseyinkulu Sarabski, Mirza Ağa Aliyev'in konuşmalarını alkışlarla karşılamışlardır. İran'da bulunduğu sırada Üzeyir Bey, sadece oyun veya konser sergilemekle yetinmemiş, kuvvetli gözlem yeteneği ile kendisi de bilgi edinmiş ve öğrenmeye çalışmış, daha farklı tarzdaki müziğin olumlu yönlerini benimsemiştir. Bu konuda kendisi şöyle yazmaktadır: *“İran'da bulunduğum sırada mersiyehanlar ve dervişler gördüm; onlar okudukları ve naklettikleri sözleri asıl anlamda Şark'a mahsus eda ve hareketle, yani baş, beden, el ve yüz hareketiyle öyle bir maharet sergiliyorlar ki gözünün önündeki sanki bir artist idi.”*¹⁵⁶

O dönemde İran'da durum istikrarlı değildi. İngiliz bombardımanları sonucunda “Hurşit” tiyatrosu tamamen yanmıştır. Kuşkusuz, bu gelişmeler Üzeyir Bey'i ve çalışmalarını olumsuz etkiliyordu. Nitekim, Enzeli'de dört ay işsiz kalmış ve ümidini memleketten gelecek haberlere bağlamıştır. İran'daki yaşamı Üzeyir Bey açısından bir mülteci hayatı gibiydi. *“İran yabancı bir yer, hiç kimseyi tanımıyorum. Yaşam, Bakü'ye göre daha zordu, halk sokakta sinek gibi telef oluyor... Açlık, kızdırma, hekim yokluğu, ilaçsızlıktan o kadar insan ölüyordu ki... Ölenin asla bir kıymeti yoktu. Öleni, öldüğü yerde kumu bir kadar sağa sola atarak gömüyorlardı. Birkaçını kendi gözlerimle gördüm, gömüldükten sonra üstüne dökülen toprağı rüzgâr savurmuştu, bacakları gözükiyordu.”*¹⁵⁷ Üzeyir Bey Hacıbeyli “aylardan beri vatandan uzakta gözü kulağı gelen haberleri bekler bir halde, Gilan toprağında yaşayan Bakü mültecileri Bakü'deki olup bitenlerle konusunda sahih haber almak için günlerini deniz kenarında geçiriyorlardı. Bakü ile ilgili dolaşan söylentiler her seferinde mültecilere tesir ediyordu. Bakü'nün kahraman Türk askeri tarafından kuşatılması ve Bakü civarında muharebeler yaşandığına dair haberler mültecilerin dikkatini celp etmişti.”¹⁵⁸ Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin aktardığına göre, *“Bakü'nün Türk ordusu tarafından kuşatılmasını Bakü mültecileri büyük sevinçle karşılamışlar; kalem, bu sevinci tasvir etmekte acizdi. Birçoğu ağlamak derecesine vararak gözleri sevinçten yaşarmış halde birbirilerine sarılmışlardır.”*¹⁵⁹

---

¹⁵⁶ Mizrab. “Arşın mal alan”, *Azərbaycan qəzeti*, 12.01.1919.

¹⁵⁷ Hüseyinqulu Sarabski, *Köhnə Bakı*, “Yazıçı”, Bakı, 1982.

¹⁵⁸ Zülfüqar Bəy Hacıbəyli, “Bakı qaçqınlarının İrandan qayıtması”, *Azərbaycan qəzeti*, 11.10.1918.

¹⁵⁹ Zülfüqar Bəy Hacıbəyli, 11.10.1918.

Bu olumlu gelişmelerin ardından Üzeyir Bey Hacıbeyli vatana dönmeye karar vermiş, “Arhangelsk” gemisiyle Bakü’ye varmışlardır. Mültecilerin geri gelmesi konusunda Bakü milyonerlerinden Mirza Esedullayev’in yardımları büyüktü; kendisi ve hemşerileri için bir gemi kiralayarak vatana geri dönmüşlerdir. Bakü’deki Türk komutanlığının desteği ile mültecilerin önce bir kısmı, sonra da arta kalanlar (toplamda 600 yolcu) bin bir türlü zorlukla Bakü’ye varabilmişlerdir.¹⁶⁰ Üzeyir Bey Bakü’ye döndükten sonra yeni kurulan milli cumhuriyete desteğini yılmadan ve yorulmadan sürdürmüştür. Bu hizmetler, uzun süre Azerbaycan okuyucu için karanlıktı. Keza, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin varlığını duyulması bile yasaklanmış, halk bu konuda tamamen habersiz bırakılmıştır. Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin o dönemdeki yazıları genç cumhuriyetin değerini bilmek, onu sevmek ve korumanın önemine ısrarla vurgu yapmıştır. Tekrarlamak gerekirse, Sovyetler Birliği döneminde bu tür konular asla gündeme getirilmemiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti ikinci kez bağımsızlığına kavuştuktan sonra da ne yazık ki bu konuda bir ilerleme sağlanmamıştır.¹⁶¹ Sadece son yıllarda bu konuda kayda değer çalışmalar yapılmaktadır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde “Hacıbeyli Kardeşleri” tiyatrosu Azerbaycan’da, Kafkasya genelinde, Orta Asya’da, Volga boyunda, Türkiye ve İran’da tanınan bir kumpanya idi. Bu tiyatro Mayıs 1920’ye *Arşın Mal Alan* ve *O Olmasın Bu Olsun* operetlerini defalarca oynamıştır.¹⁶² Azerbaycan müziği ve tiyatrosunun yurt dışında tanıtılmasının önemine vurgu yapan Azerbaycan gazetesi şöyle yazıyordu: “Bizim, Azerbaycan’ı ve Azerbaycan Türklerini Avrupa’ya ve Müttefik Devletlere şimdiden tanıtmamız lazım. Özümüze mahsus tarihe, güzel ve hususi edebiyata, sanayiye nefiseye malik olduğumuzu onlara bildirmemiz lazım. Musikimizin umum-Kafkasya milletlerine zevk ve lezzet-i ruhani veren bir musiki olduğunuz bildirmemiz lazım. İşte, şimdi durmadan çalışmaya başlayalım.”¹⁶³ Üzeyir Bey yazarlık faaliyetlerinin yanı sıra sanat çalışmalarına yorulmadan devam etmiştir. O, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ilk marşını, günümüzde de herkes tarafından sevilerek dinlenen “Cırpınırdın Karadeniz” parçasını bestelemiştir. Bu parçanın güftesi 1914’te Osmanlı ordusunun 1.

---

¹⁶⁰ Qulam Məmmədli.

¹⁶¹ Əflatun Saraclı, *Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində*, “Elm”, Bakı, 2007, s. 268-269.

¹⁶² Əflatun Saraclı, s. 269-270.

¹⁶³ Mühüm məsələlər. *Azərbaycan qəzeti*, 01.12.1918.

Dünya Savaşı'na katıldığı dönemde Ahmet Cevat tarafından yazılmıştır. Büyük sanatkâr “*vatanseverlik duygularının yükselişi, savaş azminin arttırılması, işgalci güçlere karşı mücadele ruhunun yükselişi amacıyla birkaç marş bestelemiştir.*”¹⁶⁴

İran'dan döndükten sonra Üzeyir Bey Hacıbeyli Azerbaycan gazetesinde göreve başlamış, sağlık nedeniyle Temmuz 1919'da iki ay kadar ara vermiş, onun dışında sürekli olarak bu görevini sürdürmüştür. Şunu da vurgulamak gerekir ki bu gazetede parlamentoda röportaj yapan Üzeyir Bey Hacıbeyli Azerbaycan basınında bu geleneğin temelini atmıştır.¹⁶⁵ “Azerbaycan” gazetesini yönetmek hiç de kolay değildi. Bir taraftan siyasi alanda yaşanan gelişmeleri, mevzuatı, resmî açıklamaları takip ederek yayınlarken, diğer taraftan günlük olayları, iç ve dış siyasette yaşananları gözlemleyerek ulusal çıkarları korumak yoğun bir çaba, özveri ve emek gerektiriyordu. Gazetede çalıştığı dönemde kaleme aldığı yazılar bu emeğin bir ürünüydü:

“Nuri Paşa Hazretleri Şerefine Büyük Ziyafet, Mühim Meseleler, Partilerimize, Azerbaycan Parlamanı, Tarihi Günümüz, Andranik'in Meselesi, Vazifemiz Nedir, İstiklal ve İstikbal Ümidi, Lenkeran Faciası, Düşmanlarımızın Faaliyeti, Knez Tumanov ile Musahabe, Fitneler Karşısında, Karabağ Hakkında, 31 Mart, Nahçıvan ve Karabağ, Ermenistan ve Azerbaycan Münasebeti, Karabağ Hadisatı, Ermeni-Gürcü Münasebeti, Derbent Ahvalatı, Ordumuz, Zakatala Meselesi, Bayrağımız Sarsılmaz, Dağıstan ve Biz, Bir Yaş, Şimalimizin Hali, Rusya Ahvali, Kara Tehlike, İçimizdeki Denikinler, Memurlarımız Hakkında, Yeni Kabine Teşkiline Dair, Millileşmek, Memleketimizin Hali Nasıldır?, Çörek Pahalaşması, Zakafkasya Konferansına Dair, Dörtgöz Olmalıyız vs.”¹⁶⁶

Üzeyir Bey Hacıbeyli “Azerbaycan” gazetesindeki çalışmalarıyla kendisini yetenekli ve milli bir yayıncı olarak göstermiş, bu gazetenin sayfalarında Azerbaycan'ın tarihi, siyasi durumu, ekonomisi, sanayisi (özellikle petrol endüstrisi), eğitimi ve kültürü vb. yüzden fazla ilgili makale yayınlandı. Üzeyir Bey Hacıbeyli, redaktör olduğu müddette Azerbaycan ve çevresinde meydana gelen olayları gazete sayfalarına yansıtmakla kalmamış, burada yayınlanan pek çok makalesinde olaylara karşı şahsi duruşunu da sergilemiş, yazılarında Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu, Feth Ali Han Hoyski ve Nasib Bey Yusifbeyli Hükümetleri tarafından uygulanan siyasi çizgiyi

---

¹⁶⁴ Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Hacıbeyli'nin Rolü”, s. 433.

¹⁶⁵ İradə Sarıyeva, “Mədəniyyətimizin, mətbuatımızın Üzeyir Hacıbəyov zirvəsi...”, 25.09.2014, <https://www.baki-xeber.com/layihe/8647.html>

¹⁶⁶Səadət Qarabağlı, “Milli mətbuatımızın qüruru - Üzeyir Bəy Hacıbəyli”, *Azərbaycan*, 22.07.2015 (No:154).

şiddetle savunmuştur.¹⁶⁷

Kuşkusuz, Cumhuriyet döneminde Üzeyir Bey Hacıbeyli'ye karşı olan kesimler de vardı. Bu kesimler Üzeyir Bey Hacıbeyli'yi tiyatro ve sanat alanında tekel oluşturduğu ve elindeki gücü kötüye kullandığına dair haksız ve mesnetsiz ithamlarda bulunuyorlardı. 27-28 Mayıs 1920'de milli cumhuriyetin ortadan kaldıran Bolşevikler tarafından uygulanan topyekûn baskı, şiddet ve infaz ortamında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin basın ve sanat faaliyetleri de durulmuştur. "Hacıbeyli Kardeşleri" grubu 28 Nisan'da "güvenini kaybettiği" gerekçesiyle "İttifak" adıyla M. A. Sıtkı'ye devredilmiştir.¹⁶⁸

Böylelikle, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılması Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin hayat ve faaliyetlerinde bir dönemi sona erdirmiş oldu. Cumhuriyetin yıkılışı Hacıbeyliler açısından aynı zamanda bir aile trajedisi olmuştur. Bilindiği üzere Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde, Alimerdan Bey Topçubaşı tarafından Versailles Barış Konferansına görevlendirilen "Azerbaycan Murahhas Heyeti"nde¹⁶⁹ Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin kardeşi Ceyhun Bey Hacıbeyli de bulunuyordu. Heyetin görevi Azerbaycan'ın milli haklarını savunmak ve yeni cumhuriyetin büyük devletler tarafından tanınmasını sağlamaktı. Heyet bu görevi başarılı yerine yetirmiş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 12 Ocak 1920'de büyük devletlerce *de-facto* tanınmıştır. Sovyet işgali sonucunda bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ne son verildikten sonra "*Ceyhun Hacıbeyli, Fransa'da kalarak Sovyet işgalini hür dünyaya duyurabilmek için mücadelelerine devam etmiş*", Fransız ve Avrupa basınında, gazete ve dergilerde Azerbaycan'la ilgili yazılar yayınlatmıştır.¹⁷⁰

---

¹⁶⁷Üzeyir Bəy Hacıbəyli (1885-1948), <https://aranqazeti.az/2021/05/31/uzeyir-b%C9%99y-hacib%C9%99yli-1885-1948/>, 31.05.2021, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

¹⁶⁸ Ali Asker, "Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Hacıbeyli'nin Rolü", s. 434.

¹⁶⁹ Alimerdan bey Topçubaşov ve beraberindeki heyetin faaliyetleri konusunda kapsamlı bilgi için bkz: Cemil Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı. Dönemi ve Mücadelesi...*,

¹⁷⁰ Ferhat Keskin, s. 10. Ceyhun Bey Hacıbeyli'nin hayat ve faaliyetleri konusunda Azerbaycanlı araştırmacılar tarafından birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında Bunlar arasında profesör Şamil Kurbanov'un "Üzeyir bəyin qardaşı" (*Bakinskiy raboçi* gazetesi, 12.03.1988) ve "Ceyhun bəy Hacıbəyov (1891-1962)", ("Lit.Azerbaydjan", 1990, № 6) adlı makaleleri özellikle dikkat çekmektedir. Ünlü edebiyat eleştirmeni, filoloji alanında tanınmış bilim insanı profesör Vilayət Kuliyyəv "Dünyanı dolayan dünya ömürlü 'Azərbaycan'" (*Azərbaycan* gazetesi, 19.04.1991), Mövlud Yərəhmədov "C.Hacıbəyli həm də şair idi" (*Ədəbiyyat qəzeti*, 07.08.1992), Nailə Muradaliyeva "Naməlum tərcümə" (*Ədəbiyyat və incəsənət* gazetesi, 14.07.1989) Ceyhun Bey Hacıbeyli konusundaki makalelerini de ayrıca vurgulamak gerekir. Bkz: Abid Tahirli "Ceyhun Hacıbəyli - istiqlal aşiqi və istedadlı qələm sahibi",

2.3. Gazetecilik Faaliyetleri

2.3.1. Genel Olarak

Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin gazeteci olarak faaliyetleri tema açısından çok zengin olup, üslup açısından genel olarak mizaha dayanmaktadır. Onun sivri, ince, mizah yoluyla tenkit üslubu son derece özgündür. Bu yüzden gerçek ismini kullanmadığı tartışmalı yazıların kime ait olduğunu kesinleştirmek pek zor olmamaktadır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Üzeyir Bey Hacıbeyli "Dellek" adlı ilk makalesini 1903'te Tiflis'te çıkan *Şark-i Rus* gazetesinde yayımlamıştır. Bu şekilde başlayan gazeteci yazarlık mesleği boyunca makale, felyaton, minyatür hikâye ve küçük sahne öyküleri yazmıştır. Üzeyir Bey, 1904'te Hadrut köy okulunda öğretmen olarak çalıştığı sırada *Kaspi* gazetesinin yerel muhabiri olarak görev yapmış, Cebrayl ve Şuşa kazalarından Rusça haberler hazırlayarak gazeteye göndermiştir.¹⁷¹ 20 Ağustos 1905'te Bakü'ye gelerek faaliyetlerine burada devam etmiş, 1906'dan itibaren atık Güney Kafkasya genelinde edebi çevrelerce tanınmaya başlamıştır.¹⁷²

Pedagojik ve gazetecilik faaliyetlerinin yanı sıra Üzeyir hem tercüme hem kitap yayınıyla uğraşmıştır. 1907'de *Matbuatta Kullanılan Siyasi, Hukukî, İktisadî ve Askerî Kelimelerin Türkî- Rusî ve Rusî-Türkî Lügati* adlı kitabı (redaktör: Mehmet Emin Resulzade) ve 1908 sonlarına doğru ise ilkokul öğrencileri için *Hesap Meseleleri* adlı kitapları bu anlamda kayda değer çalışmalardır. 20. yüzyılın ilk on yılında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin öncelikli faaliyeti gazeteciliğe odaklanmıştır. Gazete yazılarında Üzeyir Bey her zaman halkın çıkarlarını korumaya çalışmış, baskıcı yönetimi ifşa etmiş, her türlü zorluğa rağmen dönemin içtimaî sorunlarını gazete sayfalarına taşıyabilmiştir. O, yazılarında güncel yaşamla ilgili sorunların yanı sıra ana dil, milli eğitim, Çar yönetiminin halk karşıtı politikaları, milletler arası ilişkiler, Ermeni-Müslüman davası, bölgesel barış, hurafe ve cehalete karşı mücadele konularına yer vermiştir. Sovyet döneminde Üzeyir Bey Hacıbeyli siyasi rejimin ağır şartları altında halk maarifi,

---

moder.az, 06.03.2014.

¹⁷¹Səadət Qarabağlı, "Milli mətbuatımızın güclü qələm sahibi Üzeyir bəy Hacıbəyli", *Azərbaycan*, 15. 09. 2010.

¹⁷² Abasov, Sənətkar ömrü, s. 6-7.

aydınlanma, sanat ve milli kültürel değerlerle ilgili kıymetli yazılar yayımlamıştır.¹⁷³ Üzeyir Bey'in gazeteci ve yazar olarak yayınladığı eserler Sovyet döneminde bir araya getirilerek yayınlanmak istenmişse de bu çalışma uzun süre gerçekleşmemiş, öngörülen külliyyatın 1964-1968 yılları arasında sadece 4 cilt çıkmıştır. Bu kitaplara dayanarak 1985'te iki ciltlik Seçilmiş Eserleri yayınlanmıştır.¹⁷⁴ Şunu da belirtelim ki, yeni baskıda Sovyet döneminde yapılan yanlışlar yer alırken, birçok yazı da sansürden geçmediği için ya değiştirilmiş ya da yazılardan temelli olarak çıkarılmıştır. 2009 yılında Profesör Şirmemmed Hüseyinov tarafından eksik yazılar toplanarak iki cilt halinde neşredilmiştir.¹⁷⁵ Kitabı neşre hazırlayan Şirmemmed Hüseyinov'un I. cilde yazmış olduğu Önsöz'de belirtildiği gibi, 1960'larda neşri tamamlanmamış ve sadece 4 cildi, Üzeyir Bey'in yayınlanmış eserlerin 3 ve 4. ciltlerinde 1905-1915 yıllarında yayınladığı yazılar dahil edilmiştir. Fakat bu dönemde yayınlanmış 161 yazıdan 22'si kısaltılarak ve bazen de "düzelişler yapılarak" verilmiştir. Bunun dışında yazılarla ilgili asılsız, doğruluktan uzak, itham karakterli "şerhler" yapılmıştır. Maalesef, 2005 yılında aynı eserler Latin alfabesiyle yeniden neşredildiği sırada 31 yazı kısaltılmış ve "redakte edilmiş", asılsız ve yanlış "şerhler" de olduğu gibi kalmıştır.¹⁷⁶ Kanımızca, 1960'larda başlatılmış Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin külliyyatını¹⁷⁷ hazırlama çalışması bugün, yani Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olmasının ardından devam ettirilmelidir. Bilindiği üzere, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde 1918-1920'de Bakü, Gence ve cumhuriyetin diğer şehirlerinde onlarca gazete ve dergi yayınlanmıştır. A. Rustemov'un tespitine göre 1919'da Azerbaycan'da 89 gazete ve dergi çıkarılmıştır. Bunların 39'u Azerbaycan Türkçesinde, 44'ü Rusça ve 6'sı diğer dillerde basılmıştır.¹⁷⁸

---

¹⁷³ Ali Asker, Ali Asker, "Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Rolü", s. 434.

¹⁷⁴ Üzeyir Hacıbəyov, *Secilmiş əsərləri*, İki cildə, I cild, (Tərtib edəni və on sozun müəllifi: Abdulla Abasov), "Şərq-Qərb", Bakı, 2005; Üzeyir Hacıbəyov, *Secilmiş əsərləri*, İki cildə, II cild, (Tərtib edəni və on sozun müəllifi: Abdulla Abasov), "Şərq-Qərb", Bakı, 2005.

¹⁷⁵ Üzeyir Hacıbəyli, *Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912)*, I hissə, "Elm", Bakı, 2009; Üzeyir Hacıbəyli, *Nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və "redaktə" edilmiş əsərləri*, II hissə, "Elm", Bakı, 2010.

¹⁷⁶ Üzeyir Hacıbəyli, *Nəşrlərdə kənara qoyulmuş...*, I hissə'ye yazılmış Önsöz (Şirmemmed Hüseyinov).

¹⁷⁷ *Üzeyir Hacıbəyli: Bibliografiya* (Tərtib edənlər: R. Orucəliyeva, H. Haşımova və başq.), Elmi redaktor və ön söz müəllifi: Z. Səfərova, ixt. Red. Və burax. Məsul: K. Tahirov, Red.: G. Səfəraliyeva), M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, 2008.

¹⁷⁸ Elçin İbrahimov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: dil məsələləri*. "XAN" nəşriyyatı, Bakı, 2018, s. 148.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin resmî gazetesi Türkçe ve Rusça çıkan "Azerbaycan" gazetesi olmuştur. Gazetenin neşre başlanması hususundaki Bakanlar Kurulu kararında şu ifadeler yer verildi: "Millî Eğitim Bakanlığına, "Azerbaycan" adlı yarı resmi bir organın mümkün olduğu kadar aynı içerikte Türkçe ve Rusça olarak yayınlanmasını organize etmesi talimatı verilmelidir." İlk başta gazetenin yayınlanması için 25 bin ruble tahsis edilmiştir. Bu sosyal, siyasi, edebî ve iktisadi günlük gazetenin Türkçe versiyonunun editörlüğünü Ceyhun ve Üzeyir Bey Hacıbeyli kardeşler, Rusça versiyonunun editörlüğünü ise Şefi Bey Rüstembeyli yapmıştır. Ancak gazetenin Türkçe ve Rusça versiyonları içerik olarak birbirine yakın olmakla birlikte önemli farklılıklar içermiştir. Türkçe "Azerbaycan" gazetesinde daha ziyade kültür ve eğitim materyalleri yayınlanmış, hükümetin sosyo-kültürel politikasını yansıtan analitik makaleler daha sık yansıtılmıştır. Örneğin bu gazetede 18 farklı görüşte alfabe inkılabına, 16 Türkçe ders kitaplarına, 15 üniversiteye, 13 muallim kongrelerine, 9 Türkçenin devlet dili olarak kullanılmasına, 9 kadınların katılımına ilişkin yazılar yazılmıştır.¹⁷⁹ Hükümetin diğer bir yarı resmi organı, Azerbaycan ve Rus dillerinde yayınlanan *Azerbaycan Hükümeti Gazetesi* (*Вестник Правительства Азербайджанской Республики*) idi. Bakanlar Kurulu'nun Mart 1919'da Azerbaycan Telgraf Ajansı'nın kurulmasına ilişkin kararı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin Türkçenin daha yaygın olarak kullanılması yönünde attığı önemli bir adımdı.¹⁸⁰

"Azerbaycan" gazetesinin neşri büyük ölçüde Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin adıyla bağlıdır. Üzeyir Bey makalelerinde, Azerbaycan'ın içtimaî-siyasi hayatının, toplumsal yaşamın ve uluslararası sistemde yaşanan gelişmelerin farklı temaları işlenmiştir. Zengin içeriğe bağlı olan Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin edebi mirasının tasnif edilmesi uzun sabır ve enerji gerektirir. Onun toplam yazılarının genel hatlarıyla farklı alt başlıklar halinde bu başlıklara ayırmak mümkündür. 1) Dil Meseleleri 2) Hürriyet 3) Dünya Siyaseti 4) Yönetim 5) Ermeni-Müslüman Davası ve Kafkaslarda Barış 6) Bağımsızlık Ülküsü.

---

¹⁷⁹ Elçin İbrahimov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti...*, s. 149.

¹⁸⁰ Aqşin Məmmədov, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyasəti", <https://stm.az/en/news/194/azerbaycan-xalq-cumhuriyyetinin-dil-siyaseti>, 19.05.2020, [Erişim Tarihi: 25.03.2022]. Not: Makale yazarın kendi kitabından özetlenmiştir. Aqşin Məmmədov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün etnik mənzərəsi və dil siyasəti*, SAM-ın şərhləri (Say: XXIII, may 2018), Bakı, 2018, kitabından derlenmiştir.

2.3.2. Gazetecilik Faaliyetlerinin Ana Temaları

- *Dil Meseleleri*

Azerbaycan Türkçesi konusunda Mirza Feth Ali Ahundzade tarafından başlatılan ve Hasan Bey Zerdabi tarafından devam ettirilen hassas yaklaşım *Ekinci* gazetesinin neşredilmesiyle yeni ivme kazanmış, ilerleyen dönemlerde, Çar idaresinin baskı ve sansürüne rağmen, Azerbaycan aydınlarının bu yöndeki faaliyetleri devam ettirilmiştir. Üzeyir Bey Hacıbeyli de bu aydınlardan biridir. O, yazmış olduğu birçok makalede “Ana Dili” temasını ön plana çıkarmış, bu konunun, aydınlanma sürecinin vazgeçilmez meselesi olduğunu vurgulamış, milletin var oluşu açısından dilin “olmazsa olmaz” bir etken olduğunu savunmuştur. Üzeyir Bey Hacıbeyli, yazılarında bazen ciddi bazen mizahi üslupta sahte “entelektüellerin” Türkçeye kayıtsız kalmalarını sert bir şekilde eleştirerek, onların gülünç bir vaziyette olduğunu gözler önüne sermiştir. *Hakikat* gazetesinin 24 ve 25 Ocak 1910 tarihli 18 ve 19. sayılarının 1 ve 2. sayfalarında “Üzeyir” imzasıyla yayımladığı “Dil” başlıklı makalesinde Müslüman toplumun “dil hassasiyeti” meselesini çok farklı bir zaviyeden irdeleyerek eleştirmiştir; Müslüman çocukların hükümet tarafından köylerde açılan okullara göndermemesinin nedenini, “derslerin Müslümanca okutulmamasından” kaynaklanmadığını, sadece fanatizmden ileri geldiğini vurgulamıştır.¹⁸¹ Bir başka yönüyle eğitim alanında Çarlık idaresinin Türkçe üzerindeki baskısını da tenkit etmiştir.

O dönemde Müslüman Türk toplumunda yaygın olan ve aydınlar tarafından eleştirilen Müslüman mı Türk mü kimliği konusunda kafa karışıklığı olduğuna dikkat çekerek, bunun bir toplumsal şuurlu bunalımı olduğu hususundaki tespitlerini dile getirmiştir.

“Yazara göre milliyetçe Arap olan birisi Müslüman veya Hristiyan ise o dine mensup olduğunu idrak ediyor, milliyetinin Arap, konuştuğu dilin ise Arapça olduğunun bilincinde oluyor. Bu tespit Rus, Gürcü gibi milletler için de geçerlidir. Oysa Türklere hangi milletten, hangi dinden olduğu ve hangi dili konuştuğu sorulduğunda Müslüman milletinden, Müslüman dininden olup Müslümanca konuştuğu cevabını veriyorlardı. Halbuki kendisi Türk, dini İslam, dili de Türk dilidir. Yazar böyle bir tespitte bulunmasındaki amacın Müslümanlar arasındaki ittifadı bozmak olmadığını ifade eder. Keza İslam ittifadı Arap, Fars, Türk gibi Müslümanların birbirilerine karışık bir millet olması anlamına gelmez.”¹⁸²

Üzeyir Bey Hacıbeyli, 1909’da *Terakki* gazetesinde yayımladığı “Yeni Usul-i

¹⁸¹ Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin Rolü”, s. 435.

¹⁸² Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin Rolü”, s. 435-436.

Tabii Hakkında Birkaç Söz” başlıklı makalesinde¹⁸³ tercümede kullanılan “tabii usul” yöntemini savunarak, yabancı dil öğretimi konusunda bir öğretmenin, kendi ana dilini ne kadar iyi bilse de öğrettiği dilin kurallarına sadık kalarak öğretmesi gerektiğine vurgu yapmıştır; “*çünkü bu kavait ve kavânine riayet edilmədiği halde tek bir ecnebi dilinin talimi nakıs kalmaz, belki onunla beraber çocukların talimi de nakıs olup dersler düz yoldan çıkar.*”

Üzeyir Bey, “Hangi Vasıtalarla Dilimizi Öğrenip Kesb-i Maarif Etmeliyiz” başlıklı makalesinde¹⁸⁴ Türkçenin, Rus kelimeleriyle “kirlendiğini”, dilin temizlenmesi için büyü çaba sarf edilmesi gerektiği düşüncesindeydi. Onun, Azerbaycan Türklerinin günlük konuşmalarda Rusça kelimeleri yoğun bir şekilde kullanılmasının alışkanlık haline geldiğini, dilin temizliğini bozduğunu söylemiş, içerik olarak zengin olan Türk dilinin kullanılmamasını bir bedbahtlık olarak görmüştür.¹⁸⁵

“Dilimizi korlayanlar” (Dilimizi Bozanlar) (“İkbal” gazetesi, 16 Ekim 1912) makalesinde ana diline kayıtsız kalan, onu bozan bir oyuncu ve ahund (Şii imamı) arasında paralellik yaparak eleştiride bulunmuştur. Makale dilinin orijinalliğini bozmama adına bahsi geçen parçayı orijinal halinde, yani Azerbaycan Türkçesinde vermekte fayda vardır:

“Axund belə danışır: - Zamani ki, mən burada əklətmişəm, hərgah bir şəxs ki, onun zahiri və batini mənə məlum olmayan surətdə qapıdan daxil olub içəri girdi və mənə salam verdi, hansı ki, mənə aiddir və yəinki, aid döğül, onda yəqinlik hasil etmək xaric əz məkandır, mənə fərzdır ki, mən onun salamının cavabında deyəm ki, əleykəssalam!

Axund belə demək istəyir ki, tanımadığın bir adam sənə salam versə, salam almaq sənə borcudur. Amma farsdan tərcümə eləyir, dilimizin sərf-nəhvini bilmir, ona görə də mətləb dolaşmaq düşür...

Artistlər də bizim dilimizi bu sayaq korlayırlar: “Bu gün Tağıyevin teatrında oynanılacaqdır suznaq bir faciə “Gaveyi - ahəngər“. Fasilələrdə çalacaq tarzən və oxuyacaq xanəndə, filanın rolunu oynayacaq məşhur filan artist”... Teatrlar üçün yazılan elanları savadlı bir adama həvalə etsəydilər, çox acəb olardı”.

Üzeyir Bey, eserlerinde ana dilinin bütün kanunlarını gözetmiş, ister “Er ve Arvad”, “O Olmasın, Bu Olsun”, “Arşın Mal Alan” operetlerinde, opera librettolarında veya gazetecilik yazılarında olsun güzelliğini korumuştur; hatta eserlerinde kullandığı söylem ve deyimler Azerbaycan Türkçesini zenginleştirmiştir. Mesela; “*Heç hənanın*

---

¹⁸³ Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri*, İkinci cild, s. 62; 57. dpn.

¹⁸⁴ Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri*, İkinci cild, s. 179-184: 155. dpn.

¹⁸⁵ Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbəyli'nin Rolü”, s. 437-438.

yeridir “, “*Tarixi Nadiri yarıya qədər oxumuşam*”, “*O olmasın, bu olsun*”, “*Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd*”, “*Pulun var, gələrəm*”, “*Bəs mənəm bir abbasım?*”, “*Əşi, siz gəlini gətirəndə bir baxmadınız görək, bu kişidir, yoxsa arvaddır?*”, “*Mən dul, sən dul*” vs.¹⁸⁶

Üzeyir Bey, dilin doqal şekilde gelişmesi ve zenginleşmesinin doqru olduğunu yazmıştır.

“Kuşkusuz, her dil yabancı kelime, tabir ve terimlerden etkilenmektedir. Bilim insanları ve edipler yabancı bir kelimeyi dile dahil eder ya da bu kelimeyi üçüncü bir dildeki tabirleri kullanarak ifade eder. Avrupa dillerindeki bir kelimeyi Türk diline kabul etmek yahut onu Arap ve Fars kelimeleriyle ifade etmek doğaldır. Fakat kendi dilimizle ifadesi mümkün olduğu takdirde söz konusu tabirin Arap veya Fars kelimeleri üzerinden kullanmanın hiçbir anlamı yoktur. Hiçbir araç ve yöntem ana dilini öğrenmede bir okul kadar etkili değildir. Fakat bu okullarda her bir dersin Türk dilimizde pedagojinin kural ve gereksinimlerine uygun olarak tedris edilmesi gerekir.”¹⁸⁷

Üzeyir Bey Hacıbeyli, dil konusundaki hassas tutumunu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde de devam ettirmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde takip edilen dil politikasına da değinmekte yarar vardır.¹⁸⁸ 1918-1920 yıllarında cumhuriyet varken Türkçeye devlet dili statüsü verilmiş, bu konuda bir takım önemli kararlar alınmış, basın dili cilalanmış, resmi ve iş dili tarzı geliştirilmiştir. 22 Temmuz 1875’ten yani ilk basın organımız olan *Ekinci* gazetesinden 2018 yılına kadar 40 gazete ve dergi çıksa, 1918-1920’de 200’e kadar gazete ve dergi çıkarılmıştır. Yani Cumhuriyet döneminde gazetecilik hızla gelişmiştir. 1918-1920’de Bakü’de Rusça, Gürcü, Yahudi, Leh, Fars ve diğer dillerdeki basın kuruluşları faaliyet gösteriyordu. Bu gerçek, cumhuriyetin demokratik doğasının bir tezahürüydü. Cumhuriyet döneminde ulusal basının önde gelen organı “Azerbaycan” gazetesiydi. Bu gazete hem Azerice hem de Rusça olarak yayınlandı. Önce “Azerbaycan” gazetesinin yazı işleri müdürü Ceyhun Hacıbeyli, ardından Üzeyir Bey Hacıbeyli idi. “Azerbaycan” gazetesinin ilk dört sayısı Azerbaycan’ın geçici başkenti olan Gence’de, sonraki 75 sayısı Bakü’de yayımlanmıştır. Cumhuriyet döneminde bu gazetenin 463 sayısı Türkçe yayımlanmıştır. “Azerbaycan” gazetesinin içeriği milli bağımsızlık ideolojisi ile düzenlenmiştir. Üzeyir

¹⁸⁶Səadət Qarabağlı, “Ana dilimizə Üzeyir Hacıbəyli sevgisi”, *Xalq qəzeti*, 08.02.2014, <http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2014/fevral/351501.htm>, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

¹⁸⁷ Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin Rolü”, s. 438

¹⁸⁸ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde dil politikası konusunda bkz: Ali Asker, Kâmil Veli Nerimanoğlu, Milli Kimlik İnşasında Dil Unsuru ve Dil Politikası, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 161-186).

Bey'in en değerli gazetecilik yazıları "Azerbaycan" gazetesinde yayınlanmıştır.¹⁸⁹ Bu belgenin Azerbaycan'ın Glstan ve Türkmençay antlaşmalarıyla ikiye bölünmesinden sonra anadilinin devlet dili olarak kullanılmasına ilişkin ilk belge olduğu belirtilmelidir. Böylece bu olay Azerbaycan dilinin işlevsel gelişiminde yeni bir aşamanın başlangıcı olmuştur. Bu nedenle, dil alanında millileştirmenin uygulanması, bu dönemde hükümetin faaliyetinin ana yönlerinden biriydi: "*Dil alanında millileştirme siyasetinin temel mahiyetini Azerbaycan dilinin sömürge döneminde kaybettiği konumunu yeniden canlandırmak ve eski metropoli dilinin zamanla toplumun temel alanlarından skştirilerek çıkarılması teşkil etmekteydi.*"¹⁹⁰

Üzeyir Bey Hacıbeyli Türkçe bilen uzman yetersizliği ve dilin kullanım alanının daralmasının sadece objektif nedenlerden değil, aynı zamanda subjektif nedenlerden kaynaklandığını yazmış, bir takım sorunlarla ilgili yönetimi de eleştirmiştir.¹⁹¹ O Türkçesinin ta eskiden Kafkasya halkları arasında bir iletişim dili olduğuna vurgu yapmış, başka milletlerin birbirileri arasında konuşup anlamak için Türkçeyi tercih etmelerine rağmen, Türklerin Rus diline muhtaç kalmasının "*ne kadar garip ve ne kadar gülünç bir hal*" olduğunu yazmıştır.¹⁹²

Bahsedildiği gibi, Türkçenin devlet dili olarak ilan edilmesine rağmen, önceleri Rus dilinin devlet dairelerinde kullanılmasına izin verilmiştir. 27 Haziran 1918 tarihli Bakanlar Kurulu kararında, "*Türk dili devlet dili kabul edilmeli ve her türlü adli, idari ve diğer vazifelerin bu dili bilen şahıslara havale edene kadar geçici olarak idarelerde Rus dilinin kullanılmasına müsaade edilsin*" şeklinde bir hüküm çıkarılmıştır. Fakat bu geçici taviz birçok yetkili tarafından yanlış anlaşılmıştır: onlara göre önceki kuralları ve kanunları gayrı resmi şekilde devam ettirmek mümkün idi.¹⁹³ Üzeyir bu konuda şöyle yazıyordu: "*...Rus dilinin bugüne kadar aramızda hükümet lisanı şeklinde kalması Azerbaycan istiklalinin şerefini azaltmakla birlikte Azerbaycan Türkleri için az*

---

¹⁸⁹ Baba Mhrrmli, "Xalq Cmhuriyyti dnmind dbi dil mslsi", *525-ci qzet.* 25.05. 2018, № 94, s. 7., https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2018_2834.htm, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

¹⁹⁰ Aydın Balayev, "Azrbaycanda etnolinqvistik prosesler", *Azrbaycan Milli Ensiklopediyası.* 25 cildde. "Azrbaycan" cildi. Bakı, 2007, (ss.147-150) s. 148.

¹⁹¹ *Azrbaycan*, 21.09.1919, No: 278.

¹⁹² *Azrbaycan*, 21.09.1919, No: 278.

¹⁹³ Aqşın Mmmdov, <https://stm.az/en/news/194/azerbaycan-xalq-cumhuriyyetinin-dil-siyaseti>,

müşkülət türetmemektedir.”¹⁹⁴ Resmi dil konusunda alınan karar Azerbaycan’da milli dil politikasının ve Azerbaycan’ın çıkarları doğrultusunda milli ideolojik pozisyonun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Karar, yalnızca bir beyan belgesi değildi; karardan doğan konular düzenli olarak parlamento oturumlarında tartışılmıştır.¹⁹⁵

“Üzeyir Bey, Türk dilinin kullanım alanının Rus istibdadı sonucunda daraldığını, milli mektep ve matbuatın olmaması yüzünden bir köşeye atıldığını, Türkçe bilmenin pratik bir getirisi olmadığını ve istibdat idaresinin her alanda Türkçenin önünü kestiğini belirtmektedir. Rus sömürgeciliğinin yüzyılı aşkın sürede izlediği Ruslaştırma politikaları milli dillerin gelişimini ciddi şekilde engellemiştir. Bu politikaların olumsuz etkisi bağımsızlık döneminin başından itibaren kendini açık bir şekilde hissettirmeye başlamıştır. Ana dilini bilen yeteri kadar eğitilmiş insan olmadığı gibi bürokrasinin Rusça kullanım alışkanlığını terk etmesi hiç de kolay olmamıştır. Azerbaycan, istiklaline kavuştuktan sonra eğitilmiş ve çalışabilen kesimin neredeyse tümü “işe yarar zevatin – bir cüzi istisna olmak üzere” iş bulmak için Rusça öğrenmek zorunda kalıyordu. Bu yüzden resmi dairelerdeki işlemler Rusça yürütülmesi mecburiyeti söz konusuydu. Eğitim Bakanlığı bu zorlukları aşmak amacıyla tüm memurlar için mecburi Türkçe kursları açmıştır.”¹⁹⁶

Azerbaycan hükümeti Türkçe dil kurslarını devlet meselesi olarak görmüş ve onlara büyük önem vermiştir. Örneğin, Eylül 1919’da Maarif Nezareti, Bakü valisine başvurarak, emrindeki kurumların çalışanlarını, hükümetin yaşlılar için düzenlediği özel kurslara Türkçe öğrenmeleri için kaydettirmesini istemiştir. Bakanlık, bunu devlet dairelerinin kamulaştırılmasına bağlayarak, Türkçe bilmeyen memurların hizmetlerine devam edemeyeceklerini belirtmiştir. Aynı zamanda Bakü Eğitim İdaresi Müdürü, tüm eğitim kurumlarında çalışanların bu kurslara yazdırılması konusunda bakanlık tarafından talimat vermiştir.¹⁹⁷

“Devlet dilinin Azerbaycan (Türk) dili olduğunu ilan eden ilk resmi belge, büyük bir tarihsel rol oynamanın yanı sıra, Azerbaycan’da milli dil politikasının oluşmasına ve milletin çıkarları doğrultusunda doğru ideolojik pozisyonun temellerini attı. . Azerbaycan hükümetinin kararının sadece bir beyan belgesi olmadığını belirtmek gerekir; kararın alınmasından doğan sorunlar periyodik olarak meclis toplantılarında tartışılmakta, Azerice (Türkçe) dilini bilmeyenlerin bu dili öğrenmeleri için kurslar düzenlenmektedir. Ayrıca APC hükümeti bu amaçla devlet bütçesinden 351.000 manat ayırdı. Bu kararın ardından Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti İçişleri Bakanı Behbud Han Cavanşir’in “Azerbaycan” gazetesine verdiği röportajda devletin dil politikasının esaslarını şu şekilde açıkladı: “Azerbaycan kurumlarında Rus dilinin kullanılması içinde bulunduğumuz çağın gereği. Tabii bu uzun sürmeyecek. Yüksek mevkilerde çalışan ve Türkçe bilmeyen memurlar uzun süre çalışamayacak. İki yıl sonra Azerbaycan’ın bütün işletmeleri devletleştirilecek. Türkçe

¹⁹⁴ *Azərbaycan*, 21.09.1919, No: 278.

¹⁹⁵ Dilimizi daha da zənginləşdirib inkişaf etdirmək müqəddəs borcumuzdur (AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev ilə söyləşi, *Şərq qapısı*, 07.08.2018

¹⁹⁶ Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin Rolü”, s. 440.

¹⁹⁷ Aqşin Məmmədov, <https://stm.az/en/news/194/azerbaycan-xalq-cumhuriyyetinin-dil-siyaseti>,

bilmeyen memurlar görevlerini kaybetmemek için dilimizi öğrenmek zorunda kalacaklar.”¹⁹⁸

Üzeyir Bey Hacıbeyli dilin zenginleşmesini halk dilinde kullanılan kelimelerin de usulüne göre edebi metinlerde kullanılmasıyla mümkün olabileceğini düşünüyordu. Azerbaycan’ın ünlü edebiyat bilimcisi Memmed Arif Dadaşzade’nin bir anısı, bu tespiti anlamak bakımından son derece yerinde olacaktır:

“Bir keresinde S. Rahimov’un dilini eleştirmiştim. Yazı çıktıktan sonra ‘Üzeyir Bey sizi arıyor, arayın’ dediler. Biraz endişelendim. Acaba Üzeyir Bey beni neden arıyor? Düşündüm. Aradım, dedi, ‘Arif, gel yanıma’, gittim, girdiğimde yazımın masasının üzerinde olduğunu gördüm. S. Rahimov’dan alıntıladığım sözlerin altına kırmızı kalemle bir çizgi çizmiştir. Selamlaştık, oturdum. ‘Yazınız fena değil hoşuma gitti dedi. Ancak S. Rahimov’un ağzından alıntıladığımız sözlerle size katılmak zor. Bakü ve çevre köylerde nadiren kullanılan fakat birçok yöreye has olan bu sözlere karşı çıkıyorsanız, edebi dilimizi fakirleştirmiş olmuyor musunuz? Peki ya yazarlarımız nadiren kullanılan ve kullanılmayan bu kelimeleri kullanmazlarsa durum nasıl olur?’ Kabul ettim ve hatamı anladım”¹⁹⁹

- *Hürriyet*

Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin gazete yazılarında hürriyet meselesi ön plana çıkan temalardandır. Bir demokrat yazar olarak Üzeyir Bey hürriyetin sosyal boyutunun önemine kendi yazılarında yer vermektedir. Onun düşüncesine göre sosyal ve yaşam standartları temin edilmeyen birisinin hürriyeti tam değildir. Bu konudaki görüş ve tespitlerine çok sayıda yazılarında rastlayabilmekteyiz. Örneğin, “Ahvalimizden”²⁰⁰ refah devletlerinde insanlar mutlu olduklarını, geçimlerini ve rızıklarını kolaylıkla kazandıklarını, serbest ve özgürce yaşamaları, sonunda onlara, insanlık adına yeni icatlarda bulunma fırsatı sunduğunu yazmaktadır. Zira düşüncesi baskı altında olmayan kişi hür düşünme yeteneğine sahiptir.

“Üzeyir Bey hürriyet anlayışını çağdaş kistaslarla değerlendirebilecek kadar ileri görüşlüdür. O, hürriyeti toplumun ortak çıkarı olarak görür. Kişinin faydalandığı hürriyette diğerlerinin de payı vardır. Bu yüzden kişi hürriyetinin ihlali aslında toplumsal hürriyetin ihlalidir ve insanlığın huzurunu bozan hak ihlallerini önlemek için herkes var gücüyle çalışır. Özgürlük, bir toplum için en önemli erdemdir. İnsanın akıl ve düşüncesi baskı altındaysa verimliliği olmayacak, bu tür insanın insaf ve vicdanı kötülükleri kabul etmeye mecbur olacaktır. ... Hürriyetten yoksun kalmış toplumların çoğu savunma ve sorumluluk duygusundan da yoksundur. Bu tür toplumların asayiş ve huzurunu muhafaza edecek hiçbir güç yoktur ve bu yüzden yaşamları onlar için bir işkencedir... Hürriyet, aynı zamanda bir toplumun kültürlü

¹⁹⁸ Elçin İbrahimov, “Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə həyata keçirilən dil siyasəti”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(4), (ss. 1411-1424), s. 1419.

¹⁹⁹ Ələkbər Məmmədov, *Nur karvanı*, ADMİU nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, Bakı, 2003, s. 138. Naklen, Üzeyir Hacıbəyli - dilimizi qoruyan dahi sənətkar, 27.09.2016, https://bao.az/categories /subcategories /product_9475034922, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

²⁰⁰ Üzeyir Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri*, İkinci cild, s. 123-125; 111. dən.

ve insancıl olmasını sağlar. Bu tür devletlerde kolluk güçleri suçluluğa karşı mücadele eder, halkın can ve mal güvenliğini korur, halkın düşüncesini, ülküsünü ve inancını sorgulamaz. Hürriyetten yoksunluk, bir toplumu kültür ve terbiyeden de yoksun kılar.”²⁰¹

- *Dünya Siyaseti*

Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin yaşadığı dönemler dünya siyasetinin çalkantılı şekilde seyrettiği ve devrimlerin yaşandığı çağa tesadüf eder. Osmanlı, Rusya İmparatorluğu, İran, Avrupa, Japonya vd. ülkelerle ilgili yorum ve tespitlere Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin eserlerinde sıkça rastlanmaktadır. II. Abdulhamit dönemi Osmanlı Devleti ve II. Meşrutiyet, İran'da Mehmet Ali Şah dönemleri Üzeyir Bey'in bakış açısıyla birçok yönüyle yorumlanmıştır. Üzeyir Bey Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ardından basın hürriyetinin gelişeceğine olan inancını ifade etse de ileride bu sürecin sekteye uğrayacağından duyduğu rahatsızlığı da saklamamıştır. Osmanlı Meşrutiyet'inin önemine vurgu yapan Üzeyir Bey, 7 Ağustos 1908 tarihli *Terakki* gazetesinde yayımladığı “Vezirler Programı” başlıklı makalesinde²⁰² Osmanlı hükümetinin programıyla ilgili görüşlerini dile getirmişti.²⁰³ Uluslararası sistemdeki değişimler konusunda Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin görüşlerinde istikrarlı, tahmin ve tespitlerinde doğru olduğu görülmektedir. O Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne münasebette çifte standart uyguladığını, samimi olmadığını, “*Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesinden sonra Osmanlı ile sözde dost, özde ise düşman olduklarını, imparatorluk topraklarını parçalama planlarının peşinde olduklarını, ayrılıkçı güçlere destek verdiklerini ifşa etmektedir.*” İran'da gelişen olayları yakından takip eden diğer Üzeyir Bey Hacıbeyli, demokratik düşünceli diğer Azerbaycan Türk aydınları gibi İran meşrutiyet mücadelesini takip ve takdir etmiştir.²⁰⁴

Üzeyir Bey Hacıbeyli, Rus gazetelerinden *Novoye vremya*'da yer alan bir haber üzerine “Medeni İngilizlerin Vahşi Yırtıcılığı” başlıklı makalesinde Mısır'da bir İngiliz subayının öldürülmesine karşılık dört Mısırlının asılarak idam edildiğini ve iki kişinin

---

²⁰¹Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Rolü”, s. 441. Bkz: *Hakikat*, 30.12.1909.

²⁰²Üzeyir Hacıbeyli, *Seçilmiş eserleri*, İkinci cild, s. 16-17; 18. dnp.

²⁰³Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Rolü”, s. 442-443.

²⁰⁴Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Rolü”, s. 443-444.

ise kırbaçlandığını, infazın tam dört saat sürdüğünü yazmıştır:

“... medeni İngilizlerin yanında... Mısır ahalisi dilsiz ve ihtiyarsız hayvandır... Bu ise medeniyet için ne büyük istihzadır. Hürriyet perestarı adlanan İngiliz hükûmetinin böyle bir vahşi kırbaçlama [cezası] yazarken bununla ilgili hiçbir şey söylememektedir. Altı Mısırlının adaletsizlikle icra edilen katli mezkûr gazeteden ötürü adi ve itiraza layık olmayan bir hadise olarak görülür... Bu ise “liberalizm” sözünü ayaklar altına atarak çiğnemek değil mi? ... İngiliz’in Mısır ahalisinin başına getirdiği bu cinayetler Mısır ahalisinden intikam alıp, onu vahamete (teröre) salmaktan ibarettir. Çünkü Mısırlıların meyl-i muhabbeti Osmanlı Devleti’ne olup, gâsiplere karşı kalplerinde sadece nefret besliyorlar.”²⁰⁵

- *Yönetim*

Üzeyir Bey Hacıbeyli Çarlık döneminde yazdığı yazılarında imparatorluğun siyasi hayatında gelişen olayları yakından takip etmiş, meşruti monarşi mücadelesi, parlamentoların oluşumu, mebusların duyarlılığı/duyarsızlığı, imparatorluk bünyesinde yer alan sömürge halklara karşı istibdat idaresinin izlediği politikalar, sosyal ve siyasi sistemdeki sorunlar, hukuksuzluk, hürriyetlerden yoksunluk, ağır vergiler, ekonomik gerileme vs. konular yer almıştır. Üzeyir Bey Hacıbeyli, bu tür yazılarda hem ciddi hem mizahi üslup kullanarak, dönemin negatif olgularını eleştirmiştir. Yazılarının birinde bir vekilin halkı nasıl temsil etmesi gerektiğine değinerek şöyle yazmıştır:²⁰⁶ 1) Vekil olacak kişi öncelikle halkın ihtiyaçlarını çok iyi bilmelidir. 2) Bu ihtiyaçları gereken şekilde sunmak için Rus diline tamamen ve kâmil bir şekilde hâkim olmalıdır. 3) Bu ihtiyaçları cesurca, hiçbir şeyden çekinmeden dile getirmelidir 4) Kişisel çıkarlarını tamamen bir tarafa bırakmalıdır 5) Halk ile arasında sevgi ve rabıta olmalıdır. Üzeyir Bey, vekillerin; halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir programa sahip siyasi partilerde yer almaları gerektiğini yazmaktadır. Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin yönetim ve siyasi hayata ilişkin eleştirel yazıları sadece Çarlık dönemiyle sınırlı değildir. O ülküsüne inandığı, istiklalini savunduğu Azerbaycan Halk Cumhuriyet döneminde de gözlemlediği olumsuzlukları tenkit etmiştir.²⁰⁷

²⁰⁵Üzeyir Hacıbâyli, *Seçilmiş əsərləri*, İkinci cild, s. 238-239; 221. dñn.

²⁰⁶“Vekillerimiz Ne Tövr [nasıl – ed. n] Olmalıdır” yazısı. *İrşad* gazetesi 30.05. 1906, sayı 126; Hacıbâyli, *Seçilmiş əsərləri*, İkinci cild, s. 223-225; 208. dñn.

²⁰⁷Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin Rolü”, s. 445-446.

- *Ermeni-Müslüman Davası ve Kafkaslarda Barış Meselesi*

Daha önce de belirtildiği gibi, Ermenilerin Kafkasya'ya göç ettirilmesinden sonra bölgenin demografik dengesi değişmiş, Çarlık tarafından oluşturulan Ermeni Vilayeti, ilerleyen bir çatışma ve fesat ocağı haline gelmiştir. Çarlık yönetimi tarafından uygulanan “böl-yönet” politikasının devam ettirilmesi için böyle bir oluşuma ihtiyaç vardı. Önce Osmanlı Devleti'nden başlattıkları ayaklanma ve saldırılarda başarı sağlamayan Ermeniler, peşinden koştukları “Büyük Ermenistan” hayalini Kafkasya'dan başlayarak gerçekleştirmeye karar vermiştir. “Büyük Ermenistan” planını gerçekleştirme çabasını, Ermenilerin tüm komşularına yönelik izledikleri siyasette, gizli ve açık planlarında görmüştür. Ermenilere göre bu ideal iki aşamada gerçekleşecektir. Bunlardan birincisi Ermenilerin tarihi vatanlarıyla hiçbir ilgisi olmayan Türk topraklarının gerek işgal edilmesi gerekse anlaşma yoluyla Ermenistan'a katılması, ikincisi bunu sağlamak için etnik çatışmalar çıkararak Türk halklarına karşı terör faaliyetlerini hayata geçirilmesidir. Ermeniler bu iki yoldan tarih boyunca hep istifade etmişlerdir. Denizden denize “Büyük Ermenistan” fikrinin bir bölümünde Türkler hedef alınarak, yayılmacı planlarına meşruluk kazandırmak amacıyla asılsız bir şekilde Türk topraklarının önemli bir kısmının eski çağlarda güya Ermenilere ait olduğuna dair yalan uydurmuş, hayali vatanlarını “yabancıardan” temizleyerek tek etnisiteli bir Büyük Ermenistan devleti yaratmayı amaç edinmişlerdir.²⁰⁸ Bu noktada Ermeni yayılmacıyı ve Rus imparatorluk siyasetinde bir çıkar örtüşmesinin yaşandığını görebilmekteyiz. Bu yüzden, daha önceki uyuşmazlıklardan farklı olarak 1905-1906 yıllarında meydana gelen Ermeni-Müslüman çatışması sonraki dönemlerde devam edecek kanlı çatışmaların başlangıcını koymuştur. Üzeyir Bey Hacıbeyli, birçok Türk aydını gibi o dönemde Ermeni çeteleri tarafından Müslümanlara yapılan saldırılarından duyduğu üzüntüleri dile getirirken, olayların iç yüzünü açmağa ve gerçek mahiyetini duyurmaya çalışmıştır. Üzeyir Bey gerek kendi yazılarıyla gerekse Rusça çıkan gazeteleri takip ederek yaptığı tercümelerle bu çabalarını yoğun bir şekilde sürdürmüştür.²⁰⁹ Bu konudaki ilk yazısı 7 Eylül 1905 tarihli *Novoye Vremya* gazetesinden yaptığı “20, 21 ve 23 Ağustos Bakü

---

²⁰⁸ Nesrin Sarıahmetoğlu, “Ermeni Milliyetçiliğinin Güney Kafkasya'da Etkileri”, İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge yayınları, İstanbul, 2021, (ss. 36-57), s. 36.

²⁰⁹ Bu konuda bkz: Elza Semedli (Samadova), “Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Köşe Yazılarında ‘Karabağ Meselesi’ veya ‘Ermeni-Müslüman Davası’”, İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü...*, (ss. 491-507)

Mükatelesi” adlı tercümedir. Bu tercüme Hayat gazetesinde yayımlanmıştır. Ermenilerin Bakü’de yaptıkları katliamlarla ilgili ayrıntılı bilgi veren bu yazının satır başları şu şekilde aktarılmaktadır:

- a) Ermenilerin Bakü’deki Rus askerlerine de saldırdıkları
- b) Ermenilerin ve Ermeni Kilisesinin planlı saldırıları organize ettiği
- c) Ermenilerin evlerin balkonlarından ve pencerelerinden Müslümanları ve Rusları kurşun yağmuruna tutmaları
- d) Ermenilerin Bakü sokaklarını kan gölüne çevirdikleri
- e) İran Baş konsolosu ve Bakü’nün General-Gübertatörü’nün konuşmasından 200 İranlının Ermeniler tarafından katledildiği ve İran Konsolosunun Bakü General-Gübertatörünün barış teklifini geri çevirmesi
- f) Ermenilerin 21 Temmuz’da Balahanı, Sabuncu, Ramana ve Bibiheybet’te yangınlar çıkardığı ve petrol madenlerini yaktığı
- g) Saldırgan Ermenilerin sadece Müslümanlar ve Rusları değil, Ermenileri de katlettiği
- h) İngiliz konsolosunun evinden Aramyan adlı Ermeni’nin şehir valisine suikast yaptığı
- i) Bakü’deki Çarlık yönetimi yetkilerinin önlemler almadığı, korku ve panik içinde telgraflar çektiği
- j) Bakü’deki yabancı yabancı petrol şirketlerinin zarara uğradıkları, General Gübertatörün Müslüman ve Ermeniler arasında sabaha kadar barış için uğraştığı ve Ermenilerin Ruslara ve Müslümanlara verdikleri zarara dair tazminat ödemeleri
- k) Ermenilerin parayla katiller kiraladığı.²¹⁰

1905 yılında Ermenilerin Bakü’de yaptıkları katliamlar konusunda bilgi veren Üzeyir Bey Hacıbeyli, 6 Aralık 1905 tarihinde “Bakü Müslümanlarına ve Taşnaksütyun Firkasına malum olsun ki” başlıklı yazısında Tiflis’te Müslümanlara karşı yapılan katliam ve felaketlerden bahsetmiştir. Bu yazı Taşnaksütyun’u ve taraftarlarını sorumlu tutan Sinubis Porseli gazetesinin Taşnaklara hitaben yayınladığı açık mektubun tercümesidir. Yazıda şöyle denmektedir:

“Dün, yani 30 Kasım’da bizim idarenin yakınlığında vahşiyane bir katil vaki oldu. İki

---

²¹⁰ Üzeyir Hacıbəyli, *Nəşrlərdə kənara qoyulmuş...*, II hissə, s. 7-9.

Müslüman işçi ölümden kaçmak için sokakta saklanarak gidiyormuş. Bizim idarenin ameleleri bu bedbahtları kurtarmak için yanlarına çağırıyor. Fakat o sırada Ermeni muhafızları onları görüp kurşun yağdırmaya başladı. Bu savunmasız Müslüman işçileri yakalamak çok kolaydı. Buna rağmen silahlı deste merhametsizce ve vahşi bir şekilde talihsiz işçileri öldürdü Bundan fazla yırtıcılık olamaz. Bu nedir yani? Biz ‘Suçsuz Müslümanlara dokunulmuyor’ diyerek dün açıklama yapan Taşnaksütyun Partisinden soruyoruz. Böyle vahşi davranan muhafızlar kimdir? Biz bu adaletsizliği görüp müdahale etmek isterken bize biz ‘Size ne’ derler. Acaba, biz insanlığın temelinde böyle tehdit edilmesini görüp el el üstüne koyup beklemeli miyiz? Bir Gürcü talebe muhafızlara ‘ne için suçsuz insanları öldürüyorsunuz’ diye sorduğunda, onu da öldürmek istemişlerdir. Bu nedir yani? Bu işlerin hepsi Taşnaksütyun Partisi adına yapılıyor. Taşnaksütyun ise yaydığı varaklarda bir başka söz söylüyor. Önce bunlara doğru dürüst cevap veriniz, ikincisi ise bu murdar davranışı ve yırtıcılığı bırakın.”²¹¹

Üzeyir Bey, kaleme aldığı “Ermeni-Müslüman Sulh Meselesine Dair” adlı makalesinde ise şöyle demektedir: “*Tam bir yıldır ki vatanımız Kafkas kendi çocuklarının kanına bulanmaktadır. Tam bir yıldır ki binlerle ciğerler kırım ateşinden yanıyor. Bu bir yıl içinde kaç bin can telef oldu. Kaç aile başsız, ana babalar oğulsuz, bacılar kardeşsiz, kardeşler bacısız kaldı. Evler talan oldu, ateşe verildi. Âbâd şehir ve köylerimiz harabe oldu. Yurt yitti, yuva dağıldı... Sebebi Ermeni-Müslüman davası oldu.*”²¹² Çarlık idaresi tarafından kontrollü bir şekilde yürütülen Ermeni-Müslüman çatışması, sömürge yönetiminin bir tertibi idi. Bir taraftan Ermenileri silahlandırarak Müslümanların üzerine saldıran çar yönetimi diğer taraftan kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek göstermelik barış kurultayı çağırarak bu konudaki sözde samimi niyetini sergilemeye çalışmıştır. Üzeyir Bey Hacıbeyli Çar yönetiminin bu samimiyetsizliğini 9 Temmuz 1906’da kaleme aldığı “Yine Ermeni-Müslüman Sulh Komisyonu Hususunda”²¹³ başlıklı makalesinde dile getirmiş, “*Kafkas Naibi huzurunda oluşturulan komisyonun meşru olmadığından, taraflı ve barış sağlama iktidarından yoksun olduğundan bahsederek milletin, içinde bulunduğu korku ve ümitsizlik durumundan duyduğu endişesini dile getirmiştir*”²¹⁴:

“[...] bizim millet, Ermeni milleti kimi huşiyar değildir. Milleti himmetsizlikte kınamadan evvel himmet gösterilmesine muhtaç olan bir emrin nefini cemaate bildirmelidir. [...] Bizim millet uyanmış, yani tehlikeli bir durumda olduğunun farkındadır, lakin necat yolunu bilmiyor ve şaşkın bir hâlde kalarak necat umuduyla, ızdırapla ora bura bakıyor ve bir o kadar necat ışığı görünen yere kemal, itibar, itimatla [...] kendini atıyor. Fakat necat ışığı gelen taraf da korkulu bir uçuruma dönüşebilmektedir. [...] Millet korkuyla geri çekilip itibar ve itimadını her şeyden kesiyor.”

²¹¹ Üzeyir Hacıbəyli, *Nəşrlərdə kənara qoyulmuş...*, II hissə, s. 19-20.

²¹² Üzeyir Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri*, İkinci cild, s. 178; 153. dnp.

²¹³ Üzeyir Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri*, İkinci cild, s. 245; 226. dnp.

²¹⁴ Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin Rolü”, s. 449-450.

On iki sene sonra bölgede gelişen olaylar doğrultusunda yeniden hareketlenen Ermeni saldırıları 1918’de Müslüman/Türk toplumuna karşı en kanlı kıyımların gerçekleşmesine yol açmıştır. Üzeyir Bey Hacıbeyli yazmış olduğu yazılarda Ermeni-Müslüman çatışmasının gerçek mahiyetinin emperyalist bir kışkırtma olduğunu savunurken, Ermeni toplumunun yazdığı makalelerinde son derece sağlam değerlendirmeler yapmış, bununla yetinmeyerek somut çözüm önerilerinde bulunmuştur. Taşnak-Bolşevik silahlı birlikleri tarafından yapılan katliamlar Azerbaycan’ın diğer bölgelerine de yayılmıştı.

Üzeyir Bey Hacıbeyli 1915-1917 yılları arasında *Yeni İkbal*, *Sovgat*, *Açık Söz*, *İttihat* gazetelerinde yazarlık faaliyetlerini devam ettirdiği sırada ağırlıklı olarak Birinci Dünya Savaşı konusundaki yazılara ağırlık verse de zaman zaman Ermenilerin tutumlarını da ele almıştır. 1919-1920 yıllarında Azerbaycan gazetelerinde yazarlık faaliyetlerine devam ettiği sırada yine “Ermeni meselesi” konusunda otuz civarında makale yayımlamıştır. 1 Aralık 1918’de yazdığı “Mühim Meseleler” adlı yazısında Tiflis’teki sosyalistlerin ve Ermeni Taşnakların Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin yıkılması ve Azerbaycan Türklerinin bu konferans katılmasını engellemek için her yola başvurduklarını yazmaktadır. Üzeyir Bey, Azerbaycan tarafından köy ve şehirleri yakıp yıktığına dair asılsız Ermeni iddiaları karşına kendilerinin Karabağ’da yaptığı vahşet bilgileriyle çıkılması gerektiğini yazmıştır.²¹⁵ 20. yüzyılın başlarında harekete geçirilen ve yapay bir sorun olarak sürdürülen “Ermeni meselesi” konusunda Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin gazete yazılarında yoğun bir şekilde işlenmiştir. Bu noktada yazarın “Eğri yol”, “Karabağ hakkında”, “Fitneler karşısında”, “Aynı Muameleyi Bekliyoruz”, “Kara Tehlike”, “Karabağ hadisesi”, “Andranik’in Meselesi” vs yazılarından da görüldüğü gibi büyük yazar Üzeyir “Büyük Ermenistan” planını hayata geçirmeye çalışan, bunun için Azerbaycan’ı parçalamaya, topraklarını işgal etmeye, ahalisini kırmaya çalışan gaddar eylemlere imza atan Ermeni saldırganlığını doğru bir şekilde tahlil etmiştir. Üzeyir Bey “Aynı Muameleyi Bekliyoruz” adlı makalesinde sinsî planlar uygulayan ve terör eylemleri gerçekleştiren Ermenilerin arkasında yabancı güçler, özel destek ve göze görünmeyen bir el olduğunu, aksi takdirde Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan hükümetine tabi olmama kastıyla inat etmelerinin küstahlık derecesine varamayacağını

---

²¹⁵ Elza Semeli (Samadova), s. 500.

yazmıştır.²¹⁶ “Ermeni meselesi”nin bugün de devam ettirildiğini dikkate aldığımızda Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin bu konudaki makalelerinin, günümüzde de güncelliğini koruduğunun altını çizmekte yarar vardır.

- *Bağımsızlık Ülküsü*

Azerbaycan’ın bağımsızlığa kavuşmasının ardından devletin resmî gazetesinde görev yapan Üzeyir Bey Hacıbeyli, yazmış olduğu tüm yazılarında bağımsızlık ülküsünü savunmuş, cumhuriyete yönelik garazlı propaganda faaliyetleri ve basın yoluyla saldırıları defetmeye çalışmıştır. 20 Kasım 1918 tarihli ikinci oturumunda Azerbaycan parlamentosunun (Meclis-i Mebusan) oluşturulmasına dair²¹⁷ kabul edilen kanun gereği parlamentonun genel halk oylamasıyla değil, listelerin genişletilmesi yoluyla oluşturulmasına yönelik eleştirilere cevap veren Üzeyir Bey Hacıbeyli, parlamento kurumunun son derece önemli olduğuna, zaten bu kurumun faaliyete geçmesinde de geç kalındığına işaret ederek, şöyle demektedir:

“...bugünkü günleri parlamentosuz geçirmek, istiklalimizin teyid ve bekası noktayı nazarından hiç vecihle caiz değildir, hatta korkuludur da. ... payitahtımızda mevcut olan bir takım gayri Müslüman cemiyetleri, yani hükümet içinde hükümet düzeltmek niyetinde olanları parlamentomuza iştirak etmek istememişlerdi. Bu hareket Azerbaycan Cumhuriyeti’nin tebaası, vatan evladı olmak istememektir, dahası Azerbaycan Cumhuriyeti’nin mevcut olduğunu inkâr etmektir. Daha ziyadesi artık Azerbaycan Türklerinin azat ve asudeliğine karşı büyük itirazdır. Gözler var ki, düne kadar esir ve kul olan bir milleti bugün azat ve serbest görmek istemiyor. ... Kalpler var ki bir asırdan artık mahkûm kalan bir milletin bugün hâkim değil, yalnız müstakil ve azat olmasını kabul etmek istemiyor.”²¹⁸

Üzeyir Bey Hacıbeyli 7 Aralık 1918’de gerçekleşen parlamentonun açılış konusundaki “Teessürat” makalesinde “*Parlamentomuz açıldı, gördük, Feth Ali Han doğru dedi, yatsak rüyada görmezdik*” diyerek izlenimlerini şu şekilde paylaşmıştır: “*Parlamentonun binasında ziynet cümlesinden dikkati çeken şey kıymetli halılar değildi, belki kıymeti ucuz, fakat milli ve siyasi mahiyeti bakımından pahalı olan üç renkli bayrağımız idi.*” Üzeyir Bey parlamentonun açılış sırasında yapılan konuşmalarla ilgili izlenimlerini canlı bir şekilde aktarmıştır.²¹⁹ Üzeyir Bey, “İstiklal ve İstiklal Ümidi”

²¹⁶ Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında müasirlik, <https://modern.az/az/news/85148/uzeyir-hacibeyli-publisistikasında-muasirlik>, 19.09.2015, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

²¹⁷ *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (Сборник документов)*, Издательство “Азербайджан”, Баку, 1998, с. 13-16. *Azərbaycan* gazetesi, 22 Kasım 1918, No: 47. İçinde: *Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları...*, I cild, s. 30-35.

²¹⁸ *Azərbaycan*, 05. 12. 1918, No: 56.

²¹⁹ *Azərbaycan*, 09. 12. 1918, No: 60.

adlı makalesini Versailles'te yapılacak barış konferansına hasretmiştir. Konferansın son derece önemli olacağına dikkati çeken Üzeyir Bey söz konusu toplantıda “evet” ve “hayır kararı verileceğini vurgulayarak

“Allah korusun ki ‘hayır’ haberiyle geri dönerlerse, tüm ümitlerin, âmâl ve arzuların mahvolacağını, gerçekleşmeyeceğini, halkı bir yas ve elemek boğacağını, yer yüzünde yaşama hevesini düşüreceğini”, “yaşarsak da ölü olacağımızı”, zira “hukuk-i siyasi ve milliyesinden mahrum edilmiş” olan bir milletin diri olsa da ölüye benzediğini yazmıştır.²²⁰

Üzeyir Bey, artık bağımsız bir devlete sahip olmayı mutluluk, onu korumayı ise bir erdem olarak görmüştür. Bu anlamda halkı, milli hükümete yardımcı olmaya çağıran Üzeyir Bey, bunun için değişik dernekler, cemiyetler, vakıflar vs. kurmanın ayrıca dil, sanat, mektep, eğitim, vatanseverlik, askerlik hizmeti gibi sivil inisiyatiflerin geliştirilmesinin öneminden bahsetmiştir. O, bir zamanlar Rusya İmparatorluğu'nun Azerbaycan Türklerine üvey evlat muamelesi yaptığını hatırlatarak “*Biz artık yabancı bir vatanın üvey evladı değiliz. Kendi vatanımızın doğma evladız. Vatan da bizimdir, hükümet de bizimdir, cemaat da bizimdir*” demiştir. Bu yüzden milli hükümeti yalnız başına bırakmanın, ona yardım etmemenin bir vebal olduğunu yazmıştır.²²¹

Üzeyir Bey, kuzeyden gelen kıvılcık ve beyaz tehlikelerin Azerbaycan'ın bağımsızlığı açısından ne kadar büyük tehdit içerdiğine vurgu yaptığı “Kara Tehlike” adlı makalesinde ise şöyle yazıyordu:

“İstiklalimizin bir yılını yenice kutladık ki ufkumuzda gafletten numayan olan kara el hemen istiklalimizi kırmak ve bizi murdar pençesi altında ezmek hayaliyle şimalimizden uzanmaya başladı. [...] Azerbaycan Türk ve İslamları Rus kıvılcıklarının ayakları altında inleyen vatani ondan ötürü halas etmediler ki sonra onu Rus'un kara sağlarının eli altında esir versinler! [...] Bizim bu kadar dökülen kanlar, kurban edilen canlar, viran olan hanümanlar pahasıyla istirdad edilmiş hukukumuzu elimizden almak isteyenler, o el sahiplerinin Türklük ve İslamlaşma mahsus şeref ve namuslarından, azim ve sebatlarından bihaber olmalıdırlar ki bu tür ham hayallere düşsünler.”²²²

28 Nisan 1920'de 11. Kıvılcık Ordu Azerbaycan milli hükümetini yıkmış, o dönemden itibaren Üzeyir Bey Hacıbeyli hayatının sonuna kadar sanat, bilim ve pedagojik faaliyetle ilgilenmiş ve birçok değerli esere imza atmıştır.

---

²²⁰ Nəsiman Yaqublu, *525-ci qəzet*, 03.04.2018

²²¹ Ali Asker, “Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Rolü”, s. 450-454.

²²² *Azərbaycan*, 18. 06. 1919. Naklen: Qarabağlı, “Milli mətbuatımızın güclü...”

2.4. Kültür ve Sanat Faaliyetleri

Üzeyir Bey Hacıbeyli, daha önce de vurguladığımız gibi daha ziyade sanatsal yönüyle tanınan, genç yaşta ismini sadece Azerbaycan'da değil, tüm Kafkasya'da, Orta Asya'da, Türkiye'de ve İran'da tanıtan büyük bir sanatkardır. Mehmet Emin Resulzade'nin bu konuda yazdığı son derece isabetlidir: “Rahmetli Üzeyir asıl şöhretini gazeteciliğiyle değil, musikideki emsalsiz başarılarıyla kazanmış, Azerbaycan kültür tarihinde yüksek bir yer tutmuştur.”²²³

Önemli sanat eserlerini, hala Çarlık döneminde, yani Azerbaycan'ın sömürge altında olduğu dönemde bestelemiştir. Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin sanat dünyası son derece zengin olup geniş ufuklara yayılmıştır. Bu bağlamda, sanatının, Doğu-Batı ekseninde yer alması, dahası Batı müzik değerlerini Doğu müziğine aksettiren, bu sırada halk sanatından beslenmesi Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin sanatına inanılmaz özgünlük kazandırmıştır. Dolayısıyla, Üzeyir Bey Hacıbeyli sanatı, evrensel değerleri benimseyen milli bir sanattır. Bu yüzden yaratmış olduğu eserlerin pek çoğu, kendisi hayatta iken klasikleşmiştir. Onun bağlamda kuvvetli yankı bulan “Çırpınırdın Karadeniz”, “Arşın mal alan”, “Sensiz”, “Köroğlu”, “Leyla ve Mecnun” gibi eserleri bugün de aynı seviyede kabul görmektedir. Keza “Köroğlu” operası tarihi hafızayı tazeleyen, dayanışma ve mücadeleyi aşıl原因an sembolleşmiş bir eser mahiyetindedir. “Çırpınırdın Karadeniz” bestesi ise Azerbaycan müziğinin janr itibarıyla zenginleşmesini önemli katkıda bulunmuştur. Özgün bir içeriğe sahip, aynı zamanda önemli bir tarihi döneme tanıklık eden bu eser Azerbaycan'ın istiklali sırasında meydana gelmiştir. Eserin meydana geldiği dönemde Mehmet Emin Resulzade müziğin büyük etki ve propaganda gücüne vurgu yaparak şöyle der: “Bir alay askerin nağmeler öterek bir defaya mahsus geçişi, halk üzerinde matbuatın on senelik propagandasından daha güçlü tesir bırakır.”²²⁴ Eser, etkileyici gücü itibarıyla yüzyıl önce olduğu gibi bugün de toplumda kabul gören ve sevilen bir şarkıdır. Bu yüzden Azerbaycan Cumhuriyeti ikinci kez bağımsızlık mücadelesi verdiği sırada kullanılırken, Karabağ'ın Ermeni işgali altında bulunduğu yıllarda, aynı zamanda günümüzde de vatan, miller, bağımsızlık vs temalı müzikli etkinliklerin tümünde yer almış olup, son beyti “Azerbaycan bayrağını Karabağ'a

²²³ Mehmet Emin Resulzade, “Büyük Kompozitör Hacıbeyli Üzeyir”, s.5.

²²⁴ *Azərbaycan Demokratik Respublikası. (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1988, s. 189-190

asacağız” şeklinde bir “tadil de yapılmıştır.” Yetkin bir müzik eğitimi almamış olan Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin henüz yirmi yaşında “Leyla ile Mecnun” gibi devasa bir eseri yazdırın hangi ruh hali ve sanatsal birikimdir. Daha önce de vurgulandığı gibi Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin öncelikli ilham kaynağı doğup büyüdü Şuşa muhitidir. Şuşa bir doğal konservatuardı. Burada sürekli düzenlenen musiki meclisleri bir akdemi niteliğindedi. İşte Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin sahip olduğu kültür potansiyeli, musiki varlığının yılların vermiş olduğu birikim sayesinde şekillenmiştir. Azerbaycan aydınlanmasında önemli bir şahsiyet olarak tanınan Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin sanat kaynağının halk sanatı olması, onun milletine olan sevgisinden ileri gelmekteydi. O mensup olduğu milleti derinden seven, çalışmalarını milli çıkarlar ekseninde yürüten, Azerbaycan sanatına ve milli kültürüne hizmette bulunan bir şahsiyettir. Onun milliyetçi gücü daha ziyade kültür ve sanat zemininde vücut bulmuştur. Bu yüzden Üzeyir Bey Hacıbeyli

“romantik milliyetçilikten ziyade, kültür ve sanat milliyetçiliğiyle kendini tanıtmış, bu zihniyetin tesiriyle eserler vermiştir. Hüseyinzade Ali Turanların, Hüseyin Cavidlerin yüksek ve atılcı millî heyecanı Hacıbeyli’de görülmez. Hacıbeyli, inanmış ve temiz bir milliyetçi olmakla beraber, bu milliyetçilik fikri kendini sanat eserlerinin motif yapısında gösterir. Mevzu itibarıyla çok ateşli eserler yerine; temeli Azerbaycan ve Türk kültürüne dayanan, kültür ve medeniyetin harmanlandığı sanat ürünleri ortaya koymuştur.”²²⁵

Üzeyir Bey Hacıbeyli, en önemli ve verimli çalışmalarını genç yaşta, Rusya İmparatorluğu tebaası iken yazmıştır. Bunlar *Leyla ve Mecnun* (1907)²²⁶, *Er ve Avrad* (1909), *Şeyh Sanan* (1909), *O Olmasın Bu Olsun* (1910), *Rüstem ve Söhrap* (1910), *Şah Abbas ve Hurşit Banu* (1912), *Aslı ve Kerem* (1912) *Arşın Mal Alan* (1913), *Harun ve Leyla* (1915) eserleridir. Onun 1912-1914 yılları profesyonel müzik eğitimi almak için sarf ettiği çabalar sonuçsuz kalınca Bakü’de yazarlık faaliyetlerinin yanı sıra musiki eserleri üzerinde çalışmalarını sürdürmüştü.²²⁷

1) *Leyla ve Mecnun*

Bilindiği üzere *Leyla ve Mecnun* eseri Azerbaycan Türklerinden Muhammed Fuzuli’nin kaleminden çıkmıştır. Fuzuli Bağdadî olarak bilinen bu şair, eserlerini Azerbaycan sahası ağzıyla yazmıştır. Bilindiği üzere *Leyla ve Mecnun* eserinin

---

²²⁵ Fatih Keskin, s. 11.

²²⁶ 1907’de bestelendi, 1908’de sahneye kondu

²²⁷ *Üzeyir Hacıbəyli Ensiklopediyası*, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2004, s. 218.

mazmunu Arapça bir efsaneye dayanmaktadır. O zamana kadar Doğu edebiyatında pek çok Leyla ve Mecnun yazılmıştır. Bu metinler arasında Fuzuli'nin Leyla ve Mecnun eseri en ünlüsüdür.

Eserin pek çok el yazması bulunurken, çeşitli dillere, İngilizce, Almanca ve Rusçaya tercüme edilmiştir. Leyla ve Mecnun eserinin yazımı 1535'te tamamlanarak Osmanlı'nın Bağdat valisi Veys Beg'e sunulmuştur. Genelde Doğu edebiyatında belli bir konu üzerine pek çok şair kalemini sınar, yarışır, birbirinden feyz alırlar veya birbirine ilham kaynağı olurlardı. Azerbaycan şairlerinden Leyla ve Mecnun eserini zengin içerikli, adeta bir manzum roman şeklinde kaleme alan Nizami Gencevi'dir. Türkçe Leyla ve Mecnun müellifleri arasında Şâhidî, Nevâyî, Bihiştî, Hamdullah Hamdi, Ahmed Rıdvan, Kadîmî, Celîlî, Sevdâyî, Hakîrî, Fuzûlî, Larendeli Hamdi, Halife, Atâyî, Fâizî, Urfî, Andelîb, Nakam bulunmaktadır.²²⁸ Her ne kadar Nizami'nin aynı adlı eserini temel almış olsa da “*daha çok Hatifi'nin izinden yürüdüğü ve Hamdullah Hamdî ve Celîlî gibi Türk mesnevi şairlerinden etkilendiği*” düşünülmemektedir.²²⁹ Fuzuli Doğu şiirinin her türünde şiir yazsa da bir gazel şairi olarak tanınmaktadır. Ağırlıklı olarak aşk ve tasavvufî aşkı konu alan gazelleri meşhurdur. Fuzuli gençlik yıllarında söylediği şiirlerde beşerî aşkı anlatırken, sonradan tasavvufî aşkı işlemiştir. Bu husus, Leyla ve Mecnun'un, yani gelişmede Leylâ ve Kays'ın aşklarında da açıkça görülmektedir. Onun şiirlerinde tasavvuf, çok önemli bir unsur olup, bütün sevgililerin ilahi sevgili, yani Tanrı olduğuna işaret edilmiştir.²³⁰ Arapça ve Farsçaya derinden hâkim olan şairi Türk dünyasında kıymetli kılan meziyeti, bu dilde şiirler yazmasıdır. Türkçe Divan, Leyla ile Mecnun, Beng-ü Bade, Tercüme-i Hadis-i Erba'in, Sohbetü'l-esmar²³¹ adlı manzum, Hadikatü's-sü'eda, Mektuplar adlı mensur

---

²²⁸ Hüseyin Yakar, Fuzuli'nin “Leyla ile Mecnun” Mesnevisinde Tabiat Tasvirlerinin Edebiyat Estetik Olarak Kullanımı (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007, s. 3

²²⁹ Kemal Yavuz, “Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Aralık 2005 (ss. 57-69), s. 58

²³⁰ Selma Alemdaroğlu, Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn Mesnevisi'nin Roman Tekniği Bakımından İncelenmesi, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ 2008, s.3.

²³¹ Bu eserin Fuzuli'ye ait olmadığına dair ileri sürülen tezler için bkz: Şedit Yüksel, “Sohbetü'l-Esmâr Fuzûlî'nin Değildir”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, Yıl: 1972 (ss. 115-136).

eserler üretmiştir.²³²

Eserin Doğu dünyasında yaygın olması, ayrıca Türkçe yazılması olgusu, eser konusunda Üzeyir Bey Hacıbeyli'yi doğru bir tercihe yönlendirmiştir. Keza bu eser sayesinde Üzeyir Bey Hacıbeyli milli bir opera vücuda getirmiş, eseri baştan sona dek milli kültür ve müzik değerleriyle süslemiştir. Mustafa Hakkı Türkekul'un vurguladığı gibi "*Leyla ve Mecnun operası müellifin ilk ve gençlik devri eseri olmasına rağmen, en kuvvetli eserlerinden biridir. Dolgun uvertürlere, koro ve danslara malik olan bu eser, yarım asra yakın bir zamandır temsil olunmasına bakmayarak, hâlâ taravetini kaybetmemiştir ve bundan yüzyıllar sonra da kaybetmeyecektir. Eserin mevzuu Azerbaycan'ın eşsiz şairi Fuzuli'den alınmakla beraber, bütün ariyalarda Fuzuli'nin lâtif şiirlerine sadakatle yer verilmiştir.*"²³³ Azerbaycan milli musiki aleti olan tarın operaya dahil edilmesi de eseri bir başka yönden önemli kılmaktadır. Operada²³⁴ "*hanendelerin*²³⁵ *partileri de büyük önem teşkil etmektedir. Hanendeler partilerini (muğam sololarını) tarzenin*²³⁶ *eşliği altında icra edilmektedir. Bu icra esnasında muğamlar operanın içerisinde yer alan hikâyenin ruh haline göre değişiklik göstermektedir*"²³⁷ Leyla ve Mecnun operası Azerbaycan musiki tarihinde bir devrim niteliğindedir. Nitekim bu eserde "*Şiir sahasında Fuzuliler, musiki sahasında Abdül-Kadir Merağiler, resim sahasında Mansurlar devrindeki yüksek Azerbaycan Türk sanatı Leyla ve Mecnun operası ile yeniden canlandı. Bunun için de Leyla ve Mecnun operasının temsili devrini, Azerbaycan musikisinin Rönesans devri adlandırabiliriz.*"²³⁸ Bu eseri farklı kılan bir başka husus, aynı zamanda makamsal özelliği gösteren ilk opera

---

²³² Metin Samancı, Fuzûli'nin Anlam Dünyası: Anahtar Kelimeler ve Kavramlar Sözlüğü (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2019, s. 20-28.

²³³ Mustafa Hakkı Türkekul, s.93.

²³⁴ Üzeyir Hacıbəyli, *Leyli və Məcnun*, "Şərq-Qərb", Bakı, 2008.

²³⁵ Ses sanatçılarının

²³⁶ Tar icra eden sanatkar

²³⁷ Esma Gizem Kırmızı, Üzeyir Hacıbeyli'nin Bestelediği Leyla ile Mecnun Operasının Tematik ve Müzikal Açından İncelenmesi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat ve Tasarım Ana Sanat Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu, 2022, s. 51.

²³⁸ Ethem Üngör, *Türk Marşları*, TKAE Yay., Ankara, 1965, s. 151

olmasıdır.²³⁹ Bu eser kapsamında sunduğu makamların Batı müziğine bağladığı sırada operada geçen ruhsal geçişleri ustaca kullanmıştır.²⁴⁰

Dönemin ağır ve baskıcı şartlarından bir operayı yazmak ne kadar zor ie, onu sahnelemek daha da zor olmuştur. Keza Azerbaycan toplumu, Rus sömürgesi altında bulunan tipik bir Müslüman toplumuydu; yeniliği zorla kabul eder, yeni olan her şeye din penceresinde bakardı; kültür olayını aslında din değil, din olarak telakki edilen hurafe ve cehalet üzerinden okurdu. Bu yüzden, tiyatroyu adeta küfre eşdeğer tutan geleneksel Müslüman toplumlarına opera ve tiyatronun önemini anlatmak kültürel dönüşümün en zor meselelerindendir. Zira, eserlerde yer alan kadın oyuncu bulmak ve sahnede oynatmak nerdeyse imkansızdır. Azerbaycan tiyatro tarihi üzerine yazılan eserlerde ve sanatçıların anılarında geçen olaylar bu durumun zorluğunu gözler önüne sermektedir.²⁴¹ Şunu da belirtelim ki

“Türk dünyasının her tarafında benzer örneklerini gördüğümüz üzere, tutucu ve yeniliklere düşman bir tavır takınan eski zihniyet temsilcileri, opera eseri hakkında ağır tenkitlerde bulunmuşlardır. Yeni sanat dallarından gerçekçi bir zeminde eğitim ve öğretim aracı olarak istifade etmek isteyen hakiki münevverlerle, yeni teşekküller sonucunda mevki ve statülerinin sarsılacağından endişe eden yenilik karşıtlarının kıyasıya mücadelesi yenileşme sancıları çeken Türk dünyasının hemen hemen tamamında karşımıza çıkmaktadır.”²⁴²

Toplumun tiyatro kültürünü benimsemesi o günün şartlarında son derece yavaş, ayrıca baskı ve engeller eşliğinde ilerliyordu. Çevre baskısı, yenilik karşıtı, bağınaz ve gerici grupların şiddete başvurmaları tiyatro çalışanlarının çok fazla emek, çaba ve cesaret sergilemelerini gerektiriyordu. Tiyatroyu; değil halka sevdirmek, en azından tanıtmak bile büyük dirençle karşılanıyordu. Azerbaycan tiyatrosunun en büyük sorunlarından biri kadın oyuncu yetersizliği idi. Dönemin geleneksel Müslüman toplumunda tiyatro sanatının dini kural ve geleneklere aykırı olduğu düşüncesi hâkimdi. Böyle bir muhitte kadınların sadece oyuncu olarak değil hatta izleyici olarak tiyatrolara girmesi akıl almaz bir işti.²⁴³ Bu yüzden 1920'lere kadar Azerbaycan sahnesinde kadın

---

²³⁹ Esmâ Gizem Kırmızı, s.123.

²⁴⁰ Esmâ Gizem Kırmızı, s. 123-124.

²⁴¹ Bu konuda bkz: Ali Asker, Mahire Asker, “Üç Dönem Kesitinde Azerbaycan Tiyatrosu: Aydınlanma, Bağımsızlık ve Sosyalizm Evrelerine Bir Bakış”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar...* (ss. 315-349).

²⁴² Fatih Keskin, s. 8.

²⁴³ Ali Asker, Mahire Asker, s. 328-329.

rollerini esasen ecnebi kadın oyuncuların yanı sıra yazarlardan Necef Bey Vezirov, Süleyman Sâni Ahundov, Neriman Nerimanov, oyuncularından Bağır Cabbarzade, Mirza Muhtar Memmedov, Mirmahmud Kazımovski, Alekber Süheyli, Hüseyinağa Hacıbababeyov, Hacıbey Ahundov (genelde Lale Hanım adıyla), Ahmet Ağdamski (Bedelbeyli), Nurmuhammed Muhammedov, amatör tiyatrocularından Dadaş Bünyadzade, Tiflis'te Yunis Nerimanov (Bakü'de de oynamıştır), Mirzahan Guliyev, Revan'da Ayakçı Sadık, Meşedi Hüseyinoğlu oynamıştır.²⁴⁴ Örneğin, Necef Bey Vezirov , 1873 yılında *Hacı Kara* oyununda kadın karakteri olan Sona Hanım, *Serguzeşt-i Vezir-i Han-ı Lenkeran* oyununda Şule Hanım, 1905 yılında yönetmenliğini yaptığı *Dağılan Tifak* oyununda Peri Hanım, *Musibet-i Fahrettin*'de Hürü Nine karakterlerini ustalıkla canlandırmıştır.²⁴⁵ Leyla ve Mecnun operasında Leyla rolünde, 17 yaşlı Ebdürrahim Ferecov oynamıştır. Mecnun rolünü oynamış H. Sarabski anılarında şöyle yazıyordu:

“Çalışmalara başladık. Koro, İbn-i Selam, Nofel, Leyla'nın ve Mecnun'un babası ve anasını oynayacakları zar zor bulduk. Ama Leyla bulunmadı. Sağı solu aradıktan sonra bir aşçı çırağına rastladık, soyadı Ferecov, adı Ebdürrahim idi. Buna çok yalvardıktan sonra Leyla rolünü oynamaya onay verdi. Fakat tek şartı, kendisinin Leyla rolünü oynadığını hiç kimse bilmeyecekti...”²⁴⁶

Leyla ve Mecnun eserinin Azerbaycan muasır musikisine yaptığı katkı çok boyutlu olup, tamamını anlatmak bir araştırmancının sınırlarını aşacak niteliktedir. Fakat genel anlamıyla yapmış olduğu en büyük katkı Doğu dünyasını opera kültürü ile tanıştırmak, muasır ve klasik Azerbaycan müziğinin gelişim yönünü belirlemiş olmasıdır. Operanın ilk sahnelendiği sırada “Sada-yı Halk” gazetesinin şöyle bir değerlendirmede bulunması tesadüf değildir: “*Halk arasında mübalağalı efsaneler ve hikâyeler doğuran bu aşk hikâyesi nihayet tiyatro sahnesine çıkmakla dağılmış ve parçalanmış şark musikisini bir yere toplayıp onun bir usule bağlı musiki kaidelerinin alınmasına temel teşkil etmiştir.*”²⁴⁷ Bu eşsiz kültür olayı kısa sürede Müslüman dünyasına yayılırken, Azerbaycan sanatçılarının operayı Kafkas ötesinde, Orta Asya'da, İran'da sahneleme fırsatı sunmuş, eser oynandığı her yerde büyük takdirle

²⁴⁴ İlham Rəhimli, *Azərbaycan teatr tarixi*, “Caşoğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2005, s. 64.

²⁴⁵ İnkilab Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri*, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 2002, s. 30.

²⁴⁶ Hüseyinqulu Sarabski, *Köhnə Bakı*, “Yazıcı”, Bakı, 1982, s. 44.

²⁴⁷ Olcay Ekinci, s.27

karşılanmıştır.²⁴⁸ Şunu da belirtelim ki tar konusu, baskıcı Sovyet rejimi döneminde güçlü bir şekilde gündeme getirilerek, bu eşsiz sanat aletinin icrası yasaklanmaya çalışılmıştır; keza o dönemde milli olan her şey zamanın ve devrimin ruhuna aykırı sayılmıştır. 1922-1928 yılları arasında Azerbaycan Maarif Komiseri Mustafa Kuliyev'in "Azerbaycan Musiki Medeniyetinin İnkişaf Yolları" adlı yazısında tar; yeni sosyalist sanatı için gereksiz bulunurken, 1930'larda bir ara yasaklanmıştır. Genç yaşta Sovyet rejimi tarafından tutuklanarak kurşuna dizilen şehit şair Mikail Müşvik, bu duruma itiraz eden "Oku tar" şiirini kaleme almıştır. Tarla ilgili yapılan baskılar karşısında Üzeyir Bey Hacıbeyli asla taviz vermemiş, bu konuda ilkeli bir duruş sergilemiş, Azerbaycan konservatuarını kurmuş ve millî orkestra oluşturmuştur. Görüldüğü gibi orkestrayı kurarken başta tar olmak üzere yerli musiki aletlerini buraya dahil etmiş, kendisi, şarkılarında, senfonik eserlerinde, opera ve operetlerinde bu aletlerle edilecek notaları belirlemiştir.²⁴⁹ Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin orkestrayı oluşturma çalışmaları sadece kurucu değil, aynı zamanda yapıcı nitelikte olmuştur. Müzik araştırmacısı Süleyman Şener 1931 yılında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin radyo için ilk müşterek notalı halk çalgı aletleri orkestrasının kurduğu sırada sergilemiş olduğu yapıcı rolü şu şekilde açıklamaktadır:

"Orkestranın teşkilinden önce millî çalgıların özelliklerini inceleyerek bilhassa tarın perdelerinin değiştirilmesi üzerinde araştırmalar yapmış ve bu sazı geliştirerek on altı telli hale getirip orkestraya dahil etmiş, böylece Avrupa nota sisteminin millî Azerbaycan aletlerine uygulanabileceğini göstermiştir. Hacıbeyli bu amaçla iki de fantezi bestelemiş ve bunların ilkinde Çârgâh, ikincisinde ise Şûr makamı üzerine kurulu bir beste tekniği uygulamıştır. Hacıbeyli'nin bizzat yönettiği bu orkestra, millî eserler yanında Batı bestekârlarının eserlerini de başarıyla seslendirmiştir."²⁵⁰

2) *Er ve Avrad* (1909)²⁵¹

Er ve Arvad piyesi bestecinin ilk operet olup, 1909 yılında yayınlanmıştır. Bu eser yazıldığı sırada, Üzeyir Bey Hacıbeyli henüz Batılı anlamda müzik eğitimini tamamlamamış bir dönemdedi. Eser, yayınlandığı zaman ilgi ve beğeni görmüş

---

²⁴⁸Zemfira Seferova, "Üzeyir Hacıbeyli", *Kardaş Edebiyatlar*, Sayı:17 (Üzeyir Hacıbeyli sayısı), Erzurum, 1987, (ss.4-23), s.13.

²⁴⁹ Fatih Keskin, s. 13-14.

²⁵⁰ Süleyman Şenel, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hacibeyli-uzeyir>

²⁵¹ Bu ve sonraki eserlerle ilgili bilgiler *Üzeyir Bey Hacıbeyli Elektronik Ansiklopedisinden* derlenmiştir.

olmasına rağmen, diğer operetlerine (O Olmasın Bu Olsun ve Arşın Mal Alan) kıyasla yeteri kadar şöhret bulamamıştır.²⁵²

“Er ve Arvad piyesi, kadının ve evlilik müessesinin erkek egemen zihniyet tarafından önemsiz ve hakir görülmesine bir tepki olarak kaleme alınmıştır. Kadının toplum içinde itibarsız kılınmasını ve erkeklerin evlilik kurumunun yükümlülüklerinden kaçışını tenkit eden bu piyesin sonunda, kadınların erkeklere iyi bir ders verdikleri ve onları yanlış tavırlarından döndürebilecek bir zekâyâ sahip oldukları görülür. Bu, dönemin şartları içinde toplumda hâkim olan yanlış bir zihniyeti değiştirmeye yönelik bir mesaj anlamı taşımaktadır.”²⁵³

3) *O Olmasın Bu Olsun (1910)*

Bu eser, Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin ikinci operetidir, 1910'da yazılmış olan bu eser, aynı yıl 12 Eylül'de sahneye konulmuştur. Eserin motifleri, mizah yoluyla toplumsal sorunları, özellikle kadın hukuksuzluğu eleştirilmiştir.

4) *Arşın Mal Alan (1913).*

Üzeyir Bey'in kendisinin aktardığı üzere, bu müzikal komedi 1914 yılında St. Petersburg Konservatuarı'nda eğitimime devam ederken yazmıştır. Eser, gerçek hayatta yaşanan olaylardan esinlenerek yazılmıştır. Üzeyir Bey bu eserinde de toplumsal sorunları, kadın hukuksuzluğunu, sosyal eşitsizliği tenkit edilmiştir. Eser, ilerleyen dönemlerde film olarak yapılmış ve yüz elliden fazla ülkede gösterime girmiştir.

5) *Şeyh Sanan (1909),*

Şeyh San'an. 5 perdeden oluşmaktadır. Libretto Üzeyir Bey Hacıbeyli tarafından aynı isimli rivayetin motiflerinden esinlenerek yazılmıştır. İlk gösterisi 30 Kasım (13 Aralık) 1909'da Nikitin Kardeşler sahnesinde gerçekleşmiştir.

6) *Rüstem ve Söhrap (1910),*

Rüstem ve Sohrab. 4 perdesi vardır. Libretto, M. Firdovsi'nin Şehname'sindeki motiflerden hareketle Üzeyir Bey tarafından yazılmıştır. İlk oyun 12 (25) Kasım 1910'da

---

²⁵² Fatih Keskin, s. 16.

²⁵³ Fatih Keskin, s. 16.

Bakü'de H. Z. Tağıyev'in tiyatrosunda oynandı. Operanın edebî metni aruzla yazılmış ve şiir bakımından oldukça zengindir. Librettoyu Üzeyir Bey'in yazıp yazmadığı konusunda çeşitli görüşler vardır. Bu operada müellif muğam sahnelerini azaltmış ve musikinin çoğunu kendisi bestelemiştir. Opera ilk kez 25 Kasım 1910'da Bakü'de sahnelenmiştir. Oyunda başarı sağlanamayınca, bir süre sonra sahneden çekilmiştir.

7) *Şah Abbas ve Hurşid Banu (1912),*

Şah Abbas ve Hurşid Banu. Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin dördüncü muğam operasıdır. Librettosu Üzeyir Bey'e aittir; Azerbaycan halk masalının motiflerinden hareketle yazılmıştır. 4 sahne, 6 perdelidir. Opera ilk kez 10 Mart 1912'de Nikitin Kardeşler sirkinde sahnelenmiştir. Gösterinin yönetmenliğini H. Arablinski, şefliğini M. Magomayev üstlenmiştir. H. Sarabski (Şah Abbas), A. Agdamski (Hurşid Banu), H. Teregulov (Mastavar) vd. Opera 1930'lara kadar Azerbaycan sahnesinde oynanmıştır.

8) *Aslı ve Kerem (1912)*

Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin beşinci muğam operasıdır. 4 perdelik 6 hisselik bu operanın da librettosunu Üzeyir Bey Hacıbeyli yazmıştır. Kafkasya'da yaygın olan aynı isimli halk destanının motifleri üzerine yazılmıştır. Opera, özverili sevginin gücünü, bir kişinin manevi güzelliğini yüceltir. Üzeyir Bey Hacıbeyli, ana karakterler olan Kerem ve Aslı'nın karakterlerini ortaya çıkarmak için de esas olarak muğamları kullanmıştır. İlk oyun 18 Mayıs 1912'de Bakü'de Mailov Kardeşler tiyatrosunda oynanmıştır.

9) *Harun ve Leyla (1915)*

Beş perdeden ibarettir. Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin altıncı ve son muğam operasıdır. 1915'te bestelense de icra edilmemiştir. Libretto, aynı isimli Arap rivayetinin motiflerinden yola çıkarak Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin kendisi tarafından yazılmıştır. "Operanın müzik kısmının eser icra edilmeden önce tahrip edildiği" yazarın kişisel notlarından da bilinmektedir. Muhtemelen, operanın müziği yazarı tatmin etmemiş ve bu eseri "müzikal piyes" olarak adlandırmıştır. Muğam operasının imkanlarının tükendiği fikrine kapılan besteci, "Harun ile Leyla"dan sonra muğam operası yazmamıştır.

10) Firuze

Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin yarım kalan operası. 1945 yılında oluşturuldu. Libretto, Üzeyir Bey Hacıbeyli tarafından halk masallarına dayanarak yazılmıştır. Orijinal adı “Şehribanu” idi. Bestelenmiş müzik parçaları arasında özellikle Firuze'nin ariası dikkat çekicidir. Müziği hüznü ve şiiriyle ayırt edilir. Bu ariya, melodinin etkileyiciliği ve okunabilirliği nedeniyle bestecinin yazdığı en güzel opera ariyalarından biridir. Operanın librettosu Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin “Seçme Eserler” adlı kitabının 1. cildinde yayımlanmıştır.

11) Koroğlu Operası

“Koroğlu” beş perdelik bir operadır. Eserin librettosunu Haydar İsmayilov ve Memmed Said Ordubadi yazmıştır. Bu opera, Üzeyir Bey Hacıbeyli sanatının zirve noktasıdır. Azerbaycan opera sanatının incilerinden sayılan bu operada Üzeyir Bey ilk kez klasik opera formunu takip ederek özenle hazırlanmış ariyalar, toplu koro sahneleri, bale numaraları ve resitatifler yazmıştır. “Koroğlu” operası ilk kez 30 Nisan 1937'de Azerbaycan Devlet Akademik Opera ve Bale Tiyatrosu'nda sahnelenmiştir. Üzeyir Bey Hacıbeyli, millî musikinin sentezi ve beste yaratıcılığı ilkesinden yola çıkarak, çokseslilik ve harmoni biçimlerini yaygın bir şekilde uygulamıştır. Örneğin “**Çenlibel**” **korosunda** klasik çok sesliliğe dayalı klasik füg formunu ve Azerbaycan makamlarının tonlama özelliklerini kullanmıştır. Operadaki orijinal akor sistemi de ulusal müziğin anahtar tonlama özelliklerinden türetilmiştir. Müzikal form alanında Üzeyir Bey Hacıbeyli, Avrupa ve milli müziği karşılaştırmıştır; bu birlik özellikle sonat formunun uygulanmasında belirgindir.

Azerbaycan Türklerinin fikrî aydınlanması yolunda önemli işlere imza atmış Üzeyir Bey Hacıbeyli, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde sanatsal faaliyetlerin yanı sıra o dönemin önemli basın organı olan “Azerbaycan” gazetesinde cumhuriyet değerlerine sahip çıkarak bağımsızlığın yılmaz koruyucu olarak kendini göstermiştir. Sovyet döneminde Üzeyir Bey Hacıbeyli daha çok sanat ve kültür insanı olarak ün kazanmıştır. Kızıl Ordu'nun cumhuriyetin sınırlarına dayandığı ve ülkenin işgaline kesin gözüyle bakıldığı zamanda bile, kalemiyle mücadelesini sonuna kadar sürdürmüştür. O, *Azerbaycan* gazetesinde yayımladığı “Surna” [Zurna – ed. n.] makalesinde mizahi ve satirik bir üslupla Bolşeviklere katılan eski “Denikin artığı”

subayların karaktersizliğini vurguluyor, Bolşeviklerin “sadakatine” inananları hamal olarak görüyordu. Makale sert ifadelerle bitiyordu:

“Rus Rusluğunda bakidir ve Rus’un kalbindeki Türklük düşmanlığı da bakidir. Binaenaleyh Rus generalinden veya Rus mujikinden²⁵⁴ âlem-i İslam’a yardım olur diyenlere ham siyasetçi diyebiliriz... Ben, Nikolay hükûmeti ile Lenin hükûmeti arasında tefavüt yoktur söylemiyorum. Hayır! Tefavüt var ve bundan ibarettir ki Nikolaylar ve generaller hükûmeti her zaman “isvoloč” deyip babamıza söverdi, mujik ve raboçi²⁵⁵ hükûmeti de meşhur Rus küfrü ile anamıza sövecektir.”²⁵⁶

Azerbaycan’da Bolşevik işgalinin ardından Üzeyir Bey Hacıbeyli, düşünsel olarak yeni sistemi kabullenmemiş, bu yüzden de uzun süre komünist partisi üyeliğine başvuruda bulunmamıştır. Onun parti üyeliği Koroğlu operasını izleyen Stalin’in, bu sanat eserinden çok etkilendiği, böyle bir eseri sadece bir komünistin yazabileceğini söyledikten sonra, bizzat referansıyla gerçekleşmiştir. Şunu da belirtelim ki Koroğlu operası Moskova’nın Büyük Tiyatrosunda (Bolşoy Teatr) oynandığı sırada operanın uvertürü yoktu; bizzat Stalin’in tavsiyesi üzerine sonradan uvertür de eklenmiştir.²⁵⁷ Bu uvertür uzun süre sonra, Sovyetler Birliği’nin dağılma sürecine girdiği ve Azerbaycan’da milli istiklal mücadelesinin başladığı dönemde, halkı mücadeleye sesleyen bir marş hüviyetine bürünmüştür.

Böylelikle, Sovyet döneminin Üzeyir Bey Hacıbeyli bir sanatkâr, müzik pedagogu, araştırmacı, aynı zamanda kültür alanında yöneticidir. Sovyet döneminde müzik mektebinden konservatuar kuruluşuna dönüşen bir süreçte müzik eğitiminin kurumsallaşması yönünde yoğun çaba sarf etmiştir. Üzeyir Bey Hacıbeyli 1921-1922 yıllarında Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosunda repertuar komisyonu üyeliği yapmıştır. 1928’de Azerbaycan Aşıkları I. Kurultayı’nın gerçekleşmesi halk müziğinin yetenekli bilici olan Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin emekleri sayesinde olmuştur. Üzeyir Bey Hacıbeyli yaptığı hizmetleri dolayısıyla pek çok ödüle layık görülmüştür. Üzeyir Bey Hacıbeyli 1932’de Azerbaycan Radyo Yayınları Komitesi ödülü, 1935’te Emektar İncenanat Hâdimi, 1937’de Azerbaycan Halk Sanatçısı, 1938’de SSCB Halk Sanatçısı

---

²⁵⁴Mujik – Rusça “adam” vya “avam”

²⁵⁵Raboçiy – işçi, amale.

²⁵⁶Rusça “svoloč” kelimesinin mizahi ifadesi, “alçak” anlamına gelmektedir.

²⁵⁷Firengiz Alizade ile Azerbaycan Müziği Üzerine, *Musiki Dergisi*, <http://www.musikidergisi.net/?p=1887> (25.12.2022), [Erişim Tarihi: 25.12.2022].

(1938) unvanlarını alırken, 1938’de dönemin ünlü taltiflerinden olan Lenin Madalyasıyla ödüllendirilmiştir. Uzun süre devam eden başarılı ilmi ve pedagojik faaliyetlerinden dolayı 1940 yılında kendisine profesör unvanı verilmiştir. Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin başarılı bir şekilde sahnelere taşıdığı eserleri pek çok ödüle layık görülmüştür. Bunlar arasında 1941’de Köroğlu operası, 1946’da *Arşın Mal Alan* filminin müziğinden dolayı SSCB Devlet Ödülü’yle ödüllendirilmiştir.²⁵⁸ Aldığı ödüller, unvan ve payelere rağmen, Üzeyir Bey Hacıbeyli her zaman sistemin baskısını üzerinde hissetmiş bir sanatkardır. Onun içinde bulunduğu siyasi psikolojik durumu Mehmet Emin Resulzade çok isabetli bir şekilde ifade etmektedir:

“Sovyet dönemi Üzeyir Hacıbeyli için zaman zaman büyük sıkıntılar doğurabilen bir süreçtir. Sovyet idarecileri görünüşte Hacıbeyli’nin sanatına saygı duyar gözükmekle birlikte; Hacıbeyli, Sovyet rejimine karşı yıllarca süren pasif bir direniş göstermek zorunda kalacaktır. Bu direnişin en önemli tecellisi yeni eserler yaratmamak şeklinde olacaktır. 1909-1915 yılları arasında birçok opera ve operete imza atan Hacıbeyli, Sovyet idaresi altında bu yıllara nispeten çok az eser vermiştir. Müzik teorisiyle ilgili birkaç eser, birkaç küçük beste, Köroğlu operası ve bunlarla birlikte Sovyet rejimi adına bestelemek zorunda kaldığı birkaç zorlama marş ortaya koymuştur. Sovyet idaresi için kendisine besteletilen marşlar, diğer eserlerinden çok daha düşük seviyededir”²⁵⁹

Üzeyir Bey Hacıbeyli sanatının etkileyici gücü, onun halk sanatına dayanmasından kaynaklanmıştır. Azerbaycan’ın milli ve folklor geleneklerini ustaca kullanan sanatkâr, bu sayede geniş kitlelerin dikkatini çekebilmiştir. Süleyman Şener’in de vurguladığı gibi,

“Hacıbeyli, eski Sovyet hâkimiyeti altında yaşayan diğer topluluklara ve çeşitli Doğu ülkelerine de eserleri ve görüşleriyle rehberlik etmiş bir fikir adamıdır. Onun ana ilkesi, millî hususiyetlerin ön planda tutulduğu ve herkesin anlayabildiği bir müzik meydana getirmektir. Ona göre millî dille yazılan müzik sonuçta milletlerarası olur. Bu ilke, Hacıbeyli’nin sanat hayatının değişmez düsturunu ve âdeta özetini teşkil etmiştir.”²⁶⁰

Yaşamış olduğu inişli çıkışlı bir hayata, fırtınalı yıllara rağmen, Üzeyir Bey Hacıbeyli, adını Azerbaycan ve Doğu kültür tarihine çok erken yaşta yazdırabilmiş, hayatta iken klasikleşmiş, abide bir şahsiyete dönüşmüştür. Onun bıraktığı zengin edebi-kültürel mirası ve temelini atmış olduğu çağdaş Azerbaycan musikisi bugün o miras sayesinde yeniden yorumlanarak daha zenginleşmektedir.

---

²⁵⁸ Süleyman Şenel, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hacibeyli-uzeyir>

²⁵⁹ Fatih Keskin, s. 12.

²⁶⁰ Süleyman Şenel, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hacibeyli-uzeyir>

SONUÇ

Azerbaycan'da modernleşme ve aydınlanma süreci 19. yüzyılın ortalarından itibaren gelişmeye başlamıştır. Bu süreç, Azerbaycan toplumunun tamamını kapsamamış, zira aynı yüzyılın başlarında yaşanan Rus-Kaçar savaşları sonucunda imzalanan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmənçay anlaşmaları sonucunda Azerbaycan'ın toplumsal ve ülkesel bütünlüğü bozulmuş, büyük bir kısmı İran sınırları içinde kalan Güney Azerbaycan ve Rusya tarafından işgal edilen, Araz nehrinin kuzeyinde kalan Kuzey Azerbaycan toprakları birbirinden ayrılmıştır. Bundan sonraki süreçte güneydeki Azerbaycan Türkleri eskiden süregelen geleneksel toplum yaşamına devam ederken, kimlik şuuru anlamında kendilerini İran toplumunun bir parçası olarak görmüşlerdir. Fakat Kuzey Azerbaycan'ın Türk/Müslüman toplumunu Rusya'nın sömürge siyasetinin etkisi, Batı ve Rus aydınlanmasının fikrî tesirine maruz kalarak modernleşme sürecini yaşamışlardır. İşgalin ilk yıllarından Çar yönetiminin yürüttüğü Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikaları beklenen sonuçları vermemiş, toplumsal fikriyatı gelişimi farklı mecralara yöneltmiştir. İşgalden önceki dönemde Azerbaycan toplumunun yönetici sınıfı ilk başta Çarlık yönetimi tarafından saf dışı bırakılsa da kısa süre sonra bu siyasetin imparatorluğun çıkarlarıyla uyuşmayan bir sonuç doğurduğu belli olmuştur. Çarlık yönetimi bu sefer söz konusu kesimi kendi tarafına çekerek toplumsal istikrarı elde tutmaya çalışmıştır. Çarlık yönetiminin bir başka siyaseti de Azerbaycan Müslüman/Türk toplumunu kendi soydaş ve dindaşlarından ayırıştırmak amacıyla Kuzey Azerbaycan Türklerinin farklılaşmasına yönelik kültür politikalarını uygulamıştır. Böylelikle 19. yüzyılın ortalarında Azerbaycan Türk/Müslüman toplumunda özgün bir karakter şekillenirken, edebi düşünce de bir evrile süreci yaşamıştır. Azerbaycan realist edebiyatının kurucu Mirza Feth Ali Ahundzade'nin başlattığı bu süreç, Azerbaycan edebiyatına yeni bir nefes kazandırmıştır. Edebiyat dünyasında ve edebi düşüncede yaşanan bu gelişme son derece önemliydi, zira siyasi örgütlenmelerin ve temsili kurumların olmadığı bir ortamda sömürge altında yaşayan toplumsal elitlerin en fazla yöneldiği bir cenahtır. Edebi şuurda yaşanan bu dönüşüm ilerleyen dönemlerde basın yoluyla daha fazla sosyalleşerek, zamanla siyasi düşünceye dönüşecektir. Böylelikle yeni bir aydın kuşağı ortaya çıkarak, İslami kimliği taşıyan, fakat seküler, Türkçü ve Avrupa değerlerini benimseyen bu kuşak Azerbaycan'ın bağımsızlığa götüren bir hareketin öncüleri olacaktır. Dolayısıyla, ümmet düşüncesinden millet düşüncesine geçişin nihai hedefi, Azerbaycan Türk kimliğinin uluslaşma sürecini başlatacak,

nihayetinde bu sürecin zirve noktasını teşkil eden bağımsız cumhuriyetin kuruluşunu sağlayacaktır. Genel hatlarıyla ele aldığımız aydın kuşaklarının birinden diğerine geçiş, kuşkusuz Rusya İmparatorluğu'nda gelişen içtimaî ve siyasi hareketlerle doğrudan bağlantılı olmuştur.

Azerbaycan aydınları içtimaî şuurun gelişmesi ve aydınlanma sürecinde basını en etkin araç olarak görmüş ve kullanmışlardır. Her ne kadar ağır sansür şartları ve milli basın organlarının tesisine iz müsaade etmeyen, matbuat hürriyeti sınırlayan ve baskı altına alan bir Çarlık yönetimi gelişen süreçleri engellemiş olsa da durduramamıştır. Böylece, Azerbaycan Müslüman/Türk entelektüelleri zorlu şartlar altında aydınlanma sürecini daha ileri safhalara taşımışlardır. Bu süreçte vurgulanması gereken bir önemli husus da milli burjuvazinin ortaya çıkarak gelişmesidir. Rusya İmparatorluğunun tebaası olan bir kesim, Çarlık yönetiminin Müslüman/Türk zenginleri ve gayrimüslim sermaye sahipleri arasında gözetlediği ayrımcılık ortamında, mensup oldukları toplumun eğitilmiş, okuyan, çağın ilim ve teknolojisini benimseyen insanlara ihtiyaç olduğunu hissetmiş, basın, mektep ve kültüre destek verilmesi gerektiğini idrak etmişlerdir. Böylelikle, 19. yüzyılın ortalarından başlayan aydınlanma hareketi 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan aydınları ve zenginlerinin ortaklaşa çabaları sayesinde ileri seviyeye taşınmıştır. Bu aydınlar içinde Üzeyir Bey Hacıbeyli önemli yere sahiptir. Tez çalışması sırasında varılan Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin yeri ve rolüne ilişkin tespit ve kanaatler şu şekilde özetlenebilir:

Öncelikle şunu vurgulamak gerekir ki Üzeyir Bey Hacıbeyli bir aydın olarak üç döneme damgasını vurmuştur: 1) Rusya İmparatorluk dönemi 2) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi 3) Sovyet dönemi.

Bu dönemler kuşkusuz, onun fikrî, kültürel ve içtimai faaliyet alanının sınırları ve niteliğinin çizilmesinde belirleyici olmuştur. İmparatorluk döneminde Üzeyir Bey Hacıbeyli yeniliği savunan, onun için mücadele eden bir aydındır. Gazetecilik mesleği onun elinde etkin bir silahtır. Kaleme aldığı yazılar sadece Azerbaycan Müslüman/Türk toplumunun sorunlarıyla sınırlı değildir; Üzeyir Bey Hacıbeyli, imparatorluk genelinde ve dünya çapında Müslümanlara karşı yapılan haksızlıklara da tahammül etmez. O içinde bulunduğu toplumun uğradığı hukuksuzluğu gündeme taşıyan, eleştiren, sitem eden, yapıcı önerilerde bulunan bir aydın olmuştur. Üzeyir Bey Hacıbeyli Çarlık idaresinin bir projesi olan yapay “Ermeni meselesine” sağduyu ile yaklaşmış,

Kafkasya’da huzur, istikrar ve refahın sağlanması için toplumlar arasında barış tesis etmenin elzem olduğu düşüncesini savunmuş, Ermeni-Müslüman kavgasını emperyalizmin “bul-yönet” taktığının sadece bu yolla bozguna uğrayacağına inanmıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde de Rusya İmparatorluğundan “miras kalan” sorunların çözümü için çare arayan, yeni cumhuriyetin ayakta kalması, önündeki engelleri aşması için elzem olan içtimaî desteği toplumu aydınlatacak yazılar yazarak temin etmeye çalışmıştır. Öncü bir aydın, aynı zamanda devletine ve milletine sadık bir vatandaş profili çizen Üzeyir Bey Hacıbeyli, cumhuriyetin son gününe kadar, hatta Rus işgalinin bir realite olduğunu anladığı günlerde bir ilkeli duruşundan vazgeçmemiştir.

Azerbaycan’da “Sovyet devrimi”nin gerçekleşmesi başlaması, Üzeyir Bey Hacıbeyli açısından sadece milli değil, ailevi bir trajedi olmuş, kardeşi Ceyhun Hacıbeyli bir daha dönmek üzere Avrupa’ya sığınarak hayatı gözlerini gurbette yummuştur. Üzeyir Bey Hacıbeyli, Sovyet yönetimine karşı bir sessiz protesto yaptığını sezmemek imkansızdır. Bu yüzden, Sovyet döneminde Üzeyir Bey Hacıbeyli gazetecilik faaliyetlerine devam etmemiş, kültür alanındaki pedagojik, bilimsel ve kurumsal faaliyetlerde bulunmuştur. O böyle bir sistemde halkına verebilecek en büyük hizmetin sadece bu yolla mümkün olabileceğini düşünmüştür; bu düşüncesinde son derece haklı olduğunu söyleyebiliriz. Rusya İmparatorluğu döneminde açmış olduğu çığır, Sovyet döneminde yeni sistemin baskıcı ortamında başarılı bir şekilde sürdürmüştür. 1930’larda Sovyetler Birliği’ni kasıp kavuran baskı, şiddet ve tasfiyesinin Üzeyir Bey Hacıbeyli’den yan geçmesi gerçekten üzerinde durulmaya değer bir meseledir. Hele hele Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemindeki faaliyetleri ve bulunduğu makam, kardeşinin geri dönmemesi ve bir Sovyet karşıtı olmasına rağmen Üzeyir Bey Hacıbeyli’nin 1937 tasfiyesinden “nasibini almaması” onun son derece büyük sanatkâr olmasından kaynaklanmıştır. Stalin’in, şahsına karşı olumlu tutumu da onu, yerel Sovyet yöneticileri karşısında korumuştur, diyebiliriz.

Sovyet döneminden önce, Üzeyir Bey Hacıbeyli, fikrî yapısı itibariyle bir Türk milliyetçisidir. Fakat onun benimsediği milliyetçilik, o dönemin söylemsel anlamda retorik, eylemsel anlamda mücadelesi milliyetçilikten farklı olarak daha sağduyulu, istikrarlı ve sükûnetlidir. Sovyet döneminde rejimin kurallarına karşı gelemeyen, zımnen bu rejimi kabullenmeyen, bu yüzden kendisini kültürel ve sanatsal faaliyetlere veren bir aydın profili çizmiştir.

Belirtildiği üzere, Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin sanat ve gazetecilik alanında en verimli dönemi Azerbaycan'ın Rusya İmparatorluğu'nun sömürgesinde bulunduğu dönemdi. Bir gazeteci olarak faaliyetleri fikrî hayata önemli kartı sağlamış, toplumsal şuuru etkilemiştir. Fakat onun hizmetleri içtimaî şuura sağladığı katkıyla sınırlı olmayıp, müzik ve sanat alanında yeni bir çağın başlamasıyla doğrudan ilgilidir. Dahası, kültür alanında verdiği hizmetler, toplumun aydınlanmasına, içtimaî şuurun zenginleşmesine, gericilikten kurtulmaya, kadın hukuksuzluğunun ortadan kaldırılmasına yöneliktir. Bu anlamda Üzeyir Bey Hacıbeyli, Azerbaycan kültür hayatında bir fenomendir.

Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin milletine zengin kültür ve sanat mirası bırakmış bir aydın profiline sahiptir. Onun senaryo ve besteleri üzerine yapılan filmler sürekli olarak seyredilmekte, halkın gerekse manevi kültürel yönden zenginleşmesine gerekse yeni kuşakların bu ruhta eğitilmesine önemli katkı sağlamaktadır. Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin opera ve operetleri bugün de Azerbaycan sahnelerinde oynanmaktadır; özellikle Leyla ve Mecnun eserinde rol alarak Üzeyir Beyin tedrisatından geçmek her bir sanatçı için bir onurdur.

KAYNAKÇA

- Abasov Abdulla, “Sənətkar omru”, İçinde: *Üzeyir Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri*, İki cildə, I cild, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005 (ss. 5-15).
- Abasov Abdulla, “Sənətkar ömrü”, İçinde: *Üzeyir Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri*, İki cildə. 1 cild. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005, (ss. 5-15).
- Acar Kezban, “1905 Rus Devrimin Genel Bir Değerlendirmesi”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt 13 Sayı: 24 (2008/1), (ss. 79-98).
- Akpınar Yavuz, “Azerbaycan Düşünce Tarihinde Mirza Fethali Ahundzade (Ahundov). (1812-1878)”, *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar...* (ss. 1-28).
- Alemdaroğlu Selma, Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn Mesnevîsi'nin Roman Tekniği Bakımından İncelenmesi, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ 2008.
- Ali Asker, “Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları- 20. Yüzyılın Başları)”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, (Editör: Ali Asker), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 1-42).
- Asker Ali, “Ermeni Sorunu”, Kafkasya Aydınları ve Değişmeyen Gerçekler”, *Ermeni Sorunu: Sanallık ve Gerçeklik Uluslararası Konferansı*, 22-23 Mayıs 2015, YTSAM Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2017 (ss. 293-308).
- Asker Ali, Asker Mahire, “Üç Dönem Kesitinde Azerbaycan Tiyatrosu: Aydınlanma, Bağımsızlık ve Sosyalizm Evrelerine Bir Bakış”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar...* (ss. 315-349).
- Asker Ali, Güner Şeyma, Güner Merve, “Azerbaycan kapitalist gelişim sürecinin politik ekonomisi (19.yüzyılın ortaları – 20.yüzyılın başları)”, *Pearson journal of social sciences and humanity*, Vol.5, Issue: 9, 2020 (pp. 167-174).
- Asker Ali, Özdaşlı Esme, “Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve ‘Kanlı Seneler’in Bitmeyen Öyküsü”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 59, Ankara, 2018 (ss. 37-64).
- Askeri Ali, Şeyban Sedanur, “Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, 7(1), (ss. 34-50).
- Aslanov Mirabbas, *Üzeyir Hacıbəyov (Gənclik illəri)*, M. Aslanov, *Üzeyir Hacıbəyov (Gənclik illəri)*, Gənclik nəşr., Bakı, 1977.
- Aşırılı Akif, *Azərbaycan mətbuatı tarixi 1875-1920*, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı 2009.

- Atnur İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.
- Axundov Nazim, *Azərbaycan mətbuatının ilki: Əkinçi qəzetinin 100 illiyi münasibətilə*, Azərb. SSR "Bilik" Cəmiyyəti, Bakı, 1976.
- Axundov Nazim, *Azərbaycan milli dövri mətbuatının yaranması və Əkinçi qəzeti: sənədlərin dili ilə*, Bakı, 1980.
- Axundzadə Mirzə Fətəli, *Əsərləri*, Üç cilddə, "Şərq-Qərb", Bakı 2005.
- Azərbaycan Demokratik Respublikası. (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1988.
- Azərbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde dil politikası konusunda bkz: Ali Asker, Kâmil Veli Nerimanoğlu, Milli Kimlik İnşasında Dil Unsuru ve Dil Politikası, İçinde: *Azərbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 161-186).
- Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər)*, (Redaktor Süleyman Əliyərli), Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1996, s. 618-624.
- Azərbaycan tarixi XIX. əsr*, Yeddi cilddə, IV. cild, Bakı, 2007.
- Azərbaycan tarixi*, Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər), "Elm", Bakı 2001, s. 273-278.
- Azərbaycan*, 05. 12. 1918, No: 56.
- Azərbaycan*, 09. 12. 1918, No: 60.
- Azərbaycan*, 21.09.1919, No: 278.
- Babaşov Məmmədəli, "XIX əsrdə Cəsar Rusiyasının Azərbaycanda yeritdiyi milli və dini ayrı-seçkilik siyasətinin mahiyyəti", *Journal of Qafqaz University*, 2002, Number 10, (ss. 39-51).
- Bağirova İradə, "20. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'da Siyasi Partilər, İçinde: *Azərbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 111-142).
- Balayev Aydın, "Azərbaycanda etnolinqvistik proseslər", *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası*. 25 cildə. "Azərbaycan" cildi. Bakı, 2007, (ss.147-150) s. 148.
- Baykara Hüseyn, *Azərbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, [yy.y], 1975.
- Beşikçioğlu Bahar Melis, İrşad Gazetesinin 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi. II, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008.
- Cabbarov Ferhad, "Azərbaycan Türklerinin Milli Uyanış Hareketinde Hacı Zeynelabidin Takîyev", *Azərbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 123-151).

- Çağla Cengiz, *Azərbaycan'da Milliyətçilik və Politika*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2002.
- Çingizoğlu Ənvər, Fazil Baxşəliyev, *Qarabağın el və obaları*, Şuşa nəşriyyatı, Bakı, 2007.
- Develi Təvfik Orkun, *Azərbaycan'ın Psikososyal Yaxın Tarihi: Milliyətçilik, Modernite və Hınç*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2021.
- Dilimizi daha da zənginləşdirib inkişaf etdirmək müqəddəs borcumuzdur (AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev ilə sözləşi, *Şərq qapısı*, 07.08.2018
- Dirilik* jurnalı, No: 2, [http://www.resulzade.org/milli%20dirlik%20\(II\).html](http://www.resulzade.org/milli%20dirlik%20(II).html) [Erişim tarixi: 26.05.2021].
- Ekinci Olcay, “Üzeyir Hacıbəyli”, *Musiki Mecmuası*, Nu:205, İstanbul, Mart 1965, (ss. 25-28)
- Elm*, 11.05. 1991
- Erendor Metin, *Azərbaycan Türkləri*, Kamer Yayınları, İstanbul, 2019.
- Əzizov Eldar, *Difai: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri*, CBS matbaası, Bakı 2009.
- Firengiz Alizade ile Azərbaycan Müziği Üzerine, *Musiki Dergisi*, <http://www.musikidergisi.net/?p=1887> [Erişim Tarixi: 25.12.2022].
- Gömeç Saadettin Yağmur, Yılmaz Salih, Yılmaz Victoria Bilge, *Çağdaş Türk Dünyası Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara 2022.
- Göyüşov Rəşid, *Qarabağın keçmişinə səyahət*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993, s. 7; Tofiq Mustafazadə, *Qarabağ xanlığı*, Sabah Nəşriyyatı, Bakı, 2010.
- Hacıbəyli Üzeyir Bəy (1885-1948), <https://aranqazeti.az/2021/05/31/uzeyir-b%C9%99y-hacib%C9%99yli-1885-1948/>, 31.05.2021, [Erişim Tarixi: 25.03.2022].
- Hacıbəyli Üzeyir Qori Seminaryasında: Dahi bəstəkarın şəxsi işi, doğma dilə görə alınan töhmət <https://oxu.az/society/530103> [Erişim Tarixi: 25.03.2022].
- Hacıbəyli Üzeyir, *Bədii və publisistik əsərləri*. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2008.
- Hacıbəyli Üzeyir, *Leyli və Məcnun*, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2008.
- Hacıbəyli Üzeyir, *Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912)*, I hissə, “Elm”, Bakı, 2009.
- Hacıbəyli Üzeyir, *Nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və “redaktə” edilmiş əsərləri*, II hissə, “Elm”, Bakı, 2010.
- Hacıbəyli Üzeyir. *Bədii və publisistik əsərləri*, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2008.

- Hacıbəyli Zülfüqar Bəy, “Bakı qaçqınlarının İrandan qayıtması”, *Azərbaycan*, 11.10.1918.
- Hacıbəyov Üzeyir, *Secilmiş əsərləri*, İki cildə, I cild, (Tərtib edəni və on sozun müəllifi: Abdulla Abasov), “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005.
- Hacıbəyov Üzeyir, *Secilmiş əsərləri*, İki cildə, II cild, (Tərtib edəni və on sozun müəllifi: Abdulla Abasov), “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005.
- Hacıyev Qasım, “Kürəkçay müqaviləsi və Qarabağın sonrakı tarixi taleyi”, http://www.anl.az/el/q/qarabag_4/q-25.htm [Erişim tarixi: 26.10.2022].
- Hasanlı Cemil, “Rusya Müslümanları və Azərbaycan Türklerinin Varoluş Mücadelesinde Alimerdan Bey Topçubaşov (1863-1934)”, İçinde: *Azərbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 183-211).
- Hasanlı Cemil, *Alimerdan Bey Topçubaşı. Dönemi ve Mücadelesi* (Çeviren: Ali Asker), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2022.
- Hasanlı Cemil, *Alimerdan Bey Topçubaşı. Dönemi ve Mücadelesi* (Çeviren: Ali Asker), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022.
- Həsənli Cəmil, *Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan bəy Topçubaşov*, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Bakı 2013.
- Həsənov Hacı, *XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində bir Şimali Azərbaycan kəndinin tarixindən*, “Təhsil”, Bakı, 2007.
- Həsənova L.L., Əliyeva F.M., “XIX əsrin 50-60-cı illərində Şimali Azərbaycanda iqtisadi irəliləyiş”, <https://kayzen.az/blog/Azərbaycan-tarixi/5494/xix-əsrin-ə1-illərində-Şimali-azərbaycanda-iqtisadi-irəliləyiş%20C5%9F.html> Azərbaycan tarixi, 23 iyun 2011, [Erişim tarixi: 12.12.2021].
- Hüseynov Heydər, *Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən*, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007.
- Hüseynov Şirməmməd, “Mətbuatımızın ilk addımları”, *Azərbaycan Dövlət Universiteti elmi əsərləri, jurnalistika seriyası*, Sayı: 1, 1974, (ss. 41-48).
- İbrahimov Elçin, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə həyata keçirilən dil siyasəti”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(4), (ss. 1411-1424).
- İbrahimov Elçin, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: dil məsələləri*. “XAN” nəşriyyatı, Bakı, 2018.
- İhsan İlqar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1990.
- İrşad*, 02.12.1907.
- İsmailov Mahmud, *İlk Çağlardan XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Azərbaycan Tarihi* (Türkçeye aktaran: Vefa Kurban), IQ Yayınları, Ankara, 2014.

- İsmayılov M., Hüseynova D., vd. “Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti (1901-1914-cü illər)”, *Azərbaycan tarixi*, Beşinci cild (1900-27 aprel 1920), “Elm”, Bakı 2000 (ss. 18-97).
- Kərimov İncilab, *Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri*, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 2002.
- Keskin Fatih, Üzeyir Hacıbəyli'nin “Er ve Arvad”, “O Olmasın Bu Olsun” ve “Arşın Mal Alan” İsimli Piyeslerin İncelenmesi, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı), Ankara, 2011.
- Kırmızı Esmə Gizem, Üzeyir Hacıbəyli'nin Bestelediği Leyla ile Mecnun Operasının Tematik ve Müzikal Açından İncelenmesi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat ve Tasarım Ana Sanat Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu, 2022.
- Mahmudov Yaqub M., Şükürov Kərim K., *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi, dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları 1639-1828*, Dörd cildə Birinci cild, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı, 2009.
- Mahmudov Yaqub, Şükürov Kərim, *Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2005.
- Məhərrəmli Baba, “Xalq Cümhuriyyəti dönməində ədəbi dil məsələsi”, *525-ci qəzet*. 25.05. 2018, № 94, s. 7., https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2018_2834.htm, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].
- Məhərrəmov Amil, Aslanov Həbil, *Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi*, Zərdabi LTD MMC, Bakı, 2008.
- Mehmetov İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azərbaycan Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2009.
- Mehmetov İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azərbaycan Tarihi*, Ötüken, İstanbul, 2009.
- Mehmetzadə Mirza Bala, *Milli Azərbaycan Hərəketi*, (Yayıma hazırlayan: Ahmet Karaca), Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.
- Məmmədli Qulam, *Hacıbəyov. 1885-1948. Həyat və yaradıcılığının salnaməsi: “Yazıçı”*, Bakı, 1984.
- Məmmədli Qulam, *Üzeyir Hacıbəyov, 1895-1948 – Həyatı və yaradıcılıq salnaməsi*, Yazıçı, Bakı, 1984.
- Məmmədov Aqşin, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyasəti”, <https://stm.az/en/news/194/azerbaycan-xalq-cumhuriyyetinin-dil-siyaseti>, 19.05.2020, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].
- Məmmədov Xeyrulla , *Əkincidən Molla Nəsrəddinə qədər*, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1978.
- Mirbabayev Miryusif, *Azərbaycan neftinin qısa tarixi*, cild: 1, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.

- Mirəhmədov Əziz, *Azərbaycan Molla Nəsrəddini*, “Yazıcı” nəşriyyatı, Bakı, 1980.
- Mizrab. “Arşın mal alan”, *Azərbaycan*, 12.01.1919.
- Mövsümlü Cavid, “Karabağ Tarihi”, *İçinde: Azərbaycan'ın Karabağ Bölgesi: Tarihî, Hukuki, Kültürel, Edebi Boyutlarıyla* (Hazırlayan Mehdi Genceli), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021 (ss. 13-55)
- Muradov Nazim, “Ömer Faik Numanzade ve Azərbaycan Düşünce Tarihindeki Yeri”, *İçinde: Azərbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 197-230).
- Mühüm məsələlər. *Azərbaycan*, 01.12.1918.
- Nəbiyev Bəkir, *Üzeyir Hacıbəylinin ömürnaməsi (fragmentlər)*, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2012.
- Necefov Elhan, “Celil Memmedguluzade'nin (1869-1932) Yaşamı, Faaliyyətləri və Düşünce Dünyası”, *İçinde: Azərbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 223-250).
- Nerimanoğlu Kâmil Veli, Ali Asker, “Milli Kimlik İnşasında Dil Unsuru ve Dil Politikası”, *İçinde: Azərbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 161-186).
- Nevvab Mir Möhsün, *Ermeni-Müslüman Çatışması. 1905-1906*, (Yayına hazırlayanlar: Ali Asker-Serap Bozpolat Ayan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.
- Nuriyeva İradə, *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI. əsrin əvvəllərinədək)*, “Mütərcim”, Bakı, 2015.
- Paşayev H.M., “XIX əsrin ortaları - XX əsrin əvvəlində Rusiyanın Şimali Azərbaycanda ipək emalı sənayesinin inkişafında rolu”, Bakı Dövlət Universiteti, *Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, №2, 2009, <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Humanitar%20%202009%20%202/94-100.pdf>, [Erişim Tarihi: 10.04.2021].
- Qarabağlı Səadət, “Ana dilimizə Üzeyir Hacıbəyli sevgisi”, *Xalq qəzeti*, 08.02.2014, <http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2014/fevral/351501.htm>, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].
- Qarabağlı Səadət, “Milli mətbuatımızın qururu - Üzeyir Bəy Hacıbəyli”, *Azərbaycan*, 22.07.2015 (No:154).
- Qarabağlı Səadət, “Milli mətbuatımızın güclü qələm sahibi Üzeyir bəy Hacıbəyli”, *Azərbaycan*, 15. 09. 2010.
- Qarabağlı Səadət, *Üzeyir bəy Hacıbəylinin publisistikasında musiqi məsələləri* (III nəşr), “Apostrof-A”, Bakı, 2018.
- Qarabağnamələr*, Şərq-Qərb Nəşriyyatı Bakı, 2006, s. 43-44 (Elektronik kitab) <http://www.anl.az/el/q/qarabaqnmeler1.pdf> [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

- Qaraca Bəxtiyar, “Türkmənçay və Ermənilər”, *Azərbaycan qəzeti*, 23.01.2020, <https://1905.az/turkm%C9%99ncay-v%C9%99-erm%C9%99nil%C9%99r/>, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].
- Rəhimli İlham, *Azərbaycan teatr tarixi*, “Caşoğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2005.
- Resulzade Mehmet Emin, *Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azərbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul 1990.
- Rustamlı Rufat, Rusya'nın Azərbaycan'da Sömürge Siyaseti ve Petrol (19-20. Yüzyıl), Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2021.
- Rzayev Azad, “Azərbaycan Tarixi XIX-XX əsirlərin əvvəli”, Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2010.
- Sadıgov Ramin, “Azərbaycan Cumhuriyeti”, İçinde: *Çağdaş Türk Dünyası* (Editör: Muhammed Bilal Çelik), Nobel Yayınları, Ankara 2020, (ss. 1-42).
- Samancı Metin, Fuzûlî'nin Anlam Dünyası: Anahtar Kelimeler ve Kavramlar Sözlüğü (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2019.
- Sarabski Hüseyinqulu, *Köhnə Bakı*, “Yazıçı”, Bakı, 1982.
- Sarabski Hüseyinqulu, *Köhnə Bakı*, “Yazıçı”, Bakı, 1982.
- Saraclı Əflatun, *Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönmində*, “Elm”, Bakı, 2007, s. 268-269.
- Sarıahmetoğlu Karagür Nesrin, “Azərbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918), *OAKA*, Cilt:5, Sayı: 9 (ss. 82-100).
- Sarıahmetoğlu Nesrin, “Ermeni Milliyetçiliğinin Güney Kafkasya'da Etkileri”, İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge yayınları, İstanbul, 2021, (ss. 36-57).
- Sarıahmetoğlu Nesrin, “Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Basınının Oluşum ve Gelişimi”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler...*, (ss. 71-109).
- Sarıyeva İradə, “Mədəniyyətimizin, mətbuatımızın Üzeyir Hacıbəyov zirvəsi...”, 25.09.2014, <https://www.baki-xeber.com/layihe/8647.html>, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].
- Seferova Zemfira, “Üzeyir Hacıbeyli”, *Kardaş Edebiyatlar*, Sayı:17 (Üzeyir Hacıbeyli sayısı), Erzurum, 1987, (ss.4-23).
- Semedli (Samadova)Elza, “Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Köşe Yazılarında ‘Karabağ Meselesi’ veya ‘Ermeni-Müslüman Davası’”, İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü...*, (ss. 491-507).

- Sumbatzadə Ə.C., İsmayılov M.Ə. vd., “XIX əsrin birinci yarısında – Azərbaycan iqtisadiyyatı və sosial münasibətlər”, *İçində: Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı, 2000, (ss. 54-126).
- Süleymanlı Ebülfez, *Milletləşmə Sürecində Azərbaycan Türkleri*, ‘Ötüken’, İstanbul, 2006, s. 84-85.
- Süleymanov Mehman, *Gülüstan müqaviləsi*, II hissə, Bakı 2014.
- Şahverdiyev A. B., *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2006, s. 5; Nəriman Zeynalov, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, ADU nəşriyyatı Bakı, 1973.
- Şenel Süleyman, “Hacıbəyli, Üzeyir (1885-1948), Azərbaycanlı besteci və müzikolog”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIV. Cilt (ss. 500-502), <https://islamansiklopedisi.org.tr/hacibeyli-uzeyir> [Erişim Tarihi: 25.03.2022].
- Şükürov Kərim, “Gülüstan müqaviləsi və onun ətrafında diplomatik çəkişmələr”, *Respublika* qəzeti, 10 fevral, 2012, № 32.
- Tahirli Abid “Ceyhun Hacıbəyli - istiqlal aşığı və istedadlı qələm sahibi”, *moder.az*, 06.03.2014.
- Tahirzadə Ədalət, *Nadir Şah Afşar. (Tərcümeyi-hal oçerki)*, “Kür” nəşriyyatı. Bakı, 2002.
- Tekinsoy Yunus Emre, “Mir Yakub Mehdiyev’e Göre Uluslararası Siyasette Petrol ve Azerbaycan Petrolleri”, I. Milletlerarası Türkiye- Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu, Kastamonu Üniversitesi Yayınları, Kastamonu 2016, (ss. 233-245).
- Toprak Zafer, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum 1908-1950. Milli İktisat Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, Ankara, 1995.
- Türkekul Mustafa Hakkı, “Azerbaycan Bestekârı Üzeyir Hacıbəyli ve Eserleri”, *Dergi*, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, Yıl: 1, Nu.3, Münih, 1955 (ss. 90-97), s. 91.
- Türkyılmaz Selçuk, *Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.
- Uygur Erdoğan, “Füyûzât ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı 4, Aralık 2007 (ss. 53-64).
- Üngör Ethem, *Türk Marşları*, TKAE Yay., Ankara, 1965.
- Üzeyir Hacıbəyli - dilimizi qoruyan dahi sənətka, 27.09.2016, <https://bao.az/categories /subcategories /product 9475034922> [Erişim Tarihi: 25.03.2022].
- Üzeyir Hacıbəyli Ensiklopediyası*, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2004, s. 218.
- Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında müasirlik, <https://modern.az/az/news/85148/uzeyir-hacibeyli-publisistikasında-muasirlik>, 19.09.2015, [Erişim Tarihi: 25.03.2022].

- Üzeyir Hacıbəyli: Bibliografiya* (Tərtib edənlər: R. Orucəliyeva, H. Haşımova və başq.)
Elmi redaktor və ön söz müəllifi: Z. Səfərova, ixt. Red. Və burax. Məsul: K. Tahirov, Red.: G. Səfərəliyeva), M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, 2008.
- Valiyev Orkhan, “Sekülerləşmə və Milliyetçilik Teorileri Işığında I. ve II. Azərbaycan Cumhuriyeti’nin Karşılaştırmalı Tahlili”, *Türk Dünyasında Ulus İnşası* (Editörler: Musa Yavuz Alptekin, Zeki Çevik), Nobel Yayınları, Ankara 2022, (ss.55-70).
- Yakar Hüseyin, Fuzuli'nin “Leyla ile Mecnun” Mesnevisinde Tabiat Tasvirlerinin Edebiyat Estetik Olarak Kullanımı (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007.
- Yapıcı Hasan, Sarıkoyuncu Değerli Esra, “Türkiye’de Ulusal Ekonomi İnşası ve Milli Burjuvazi Faktörü (1923-1929)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 65, 2020, (ss.299-319).
- Yaqublu Nəsiman, “Üzeyir Hacıbəyli və Azərbaycan Cümhuriyyəti”, *525-ci qəzet*, <https://525.az/news/97047-uzeyir-hacibeyli-ve-azerbaycan-cumhuriyyeti>, 03.04.2018. [Erişim Tarihi: 25.03.2022].
- Yavuz Kemal, “Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Aralık 2005 (ss. 57-69).
- Yeşilot Okan, “Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri”, *OAKA*, Cilt: 4, Sayı: 7, 2009 (ss. 97-121).
- Yeşilot Okan, “Türkmençay Anlaşması ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:36, 2008 (ss. 187-199).
- Yıldırım İrfan Murat, “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:2 2013 (ss. 147-152).
- Yüksel Şedit, “Sohbetü'l-Esmâr Fuzûlî'nin Değildir”, *Türkoğlu Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, Yıl: 1972 (ss. 115-136).
- Zeynalzadə Ağarəfi, *Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası 1850-1905*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2006, s. 152-170.
- Zülfüqarlı Məhərrəm, *Azərbaycan tarixinə yeni baxış*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2007.
- Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (Сборник документов)*, Издательство “Азербайджан”, Баку, 1998.
- Ализаде Захида, “Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе”, *Кавказ & глобализация, Журнал социально-политических и экономических исследований*, Том 1 (5), 2007 г., http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml [Erişim tarihi: 12.11.2021].

- Ахмедов А., *Азербайджанские тюрки в революции 1905 г.*, “Елм”, Баку, 2004.
- Баберовски Йорг, *Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе*, РОССПЭН, Москва 2010.
- Багирова И.С., *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века*, Издательство “Элм”, Баку 1997.
- Гаджибейли Дж., “Как мы создавали ‘Лейли и Меджнун’”, *Избранное*. Баку, 1993.
- Дегоев Владимир, *Большая игра на Кавказе: история и современность*, “Русская Панорама”, Москва, 2001.
- Закавказия*, 20.05.1912.
- Исмаилов Эльдар, *Очерки по истории Азербайджана*, Издательство “Флинтто”, Москва 2010.
- История Азербайджана*, Preslib.az,
<https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl3.pdf> [Erişim Tarihi:
25.03.2021].
- Каспий*, 2.12.1906.
- Самедов В.Ю., *Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане*, т. I, Баку 1962.
- Сборник архивных документов*, Русская Книга, Москва, 1992.
- Сеидзаде Д.Б., *Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России*, “Азернешр”, Баку, 1991.
- Терегулов Али, “В Горийской учительской семинарии”, В кн.: *Слово об Узейре Гаджибекова* (Составитель и автор комментариев: Ахмед Исазаде), “Элм”, Баку 1985, (с.с. 171-180).
- У.Г. “Письма о Персии”, *Азербайджан*, 1, 4,6 noyabr, 1918.
- Шавров Николай, *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам*. Санкт-Петербург, 1911.
- Эзов Г., *Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы*. СПб., 1898.

EKLER

EK 1: ÜZEYİR HACİBEYLİ’NİN HAYAT VE FAALİYETLERİNİN KISA KRONOLOJİSİ

(Kaynak: http://uzeyirbook.musigi-dunya.az/az/hayat_yarad.html)

Tarih	Olay
5 (18) Eylül 1885	Ebdül Hüseyin Bey ve Şirin Beyim Hanımın evladı olarak dünyaya gelmiştir.
1897	Şuşa’da A. Hakverdiyev’in yönetiminde M. Fuzuli’nin “Leyla ve Mecnun” eserinden uyarlanan “Mecnun Leyla’nın Mezarı Başında” adlı müzik sahnesinde koroda yer almıştır.
1899	Şuşa’da Haşım Bey Vezirov’un müdür olduğu Rus-Tatar okulunu bitirmiştir.
Ağustos 1899	Gori Öğretmenler Okulunda eğitime başlamıştır.
Haziran 1904	Gori Öğretmenler Okulunu bitirerek ilköğretim öğretmeni diplomasını almıştır.
1904-1905	Hadrut Köy okulunda öğretmen çalışmış, burada Rus dili, hesap, tarih ve musiki dersleri vermiştir.
1905	Bakü’ye taşınmış, yazarlık faaliyetlerine başlamış “Hayat” gazetesinde tercüman olarak görev yapmıştır.
17 Aralık 1905	“İrşad” gazetesinde çalışmaya başlamıştır
1905-1907	Bakı civarında Bibi-Heybet Köy okulunda ana dili, Rus dili, matematik, coğrafya ve müzik dersleri vermiştir.
1907	“Leyla ve Mecnun” eseri üzerinde çalışmalara başlamıştır. Hacıbeyli tarafından “Matbuatta İstifade Esilen Siyasi, Hukukî ve Askeri Sözlere Türkçe-Rusça ve Rusça-Türkçe Lügati” Orucov Kardeşleri matbaasında neşredilmiştir.
12 Ocak 1907	Profesyonel Azerbaycan musikisinin temelini atmış, “Leyla ve mecnun” operası sahneye konulmuştur.
1907	“İrşad” gazetesinde yazarlık faaliyetine devam etmiş, aynı zamanda “Saadet” Müslüman Hayır Cemiyetinde Rus dili, hesap ve tabiat derslerini vermiştir.
3 Temmuz 1907	“Terakki” gazetesine iş birliği yapmıştır. 28 Haziran 1909’da Ahmet Bey Ağaoğlu yurt dışına gidince aynı yılın Ekim ayına kadar (gazete Çar hükümeti tarafından kapatılana dek) gazetenin redaktörü olmuştur.
30 Kasım 1909	Bakü’de “Şey Sinan” oyunu sahneye konmuştur.
20 Aralık 1909	Meleyke Hanım Teregulova ile evlenmiştir.

25 Aralık 1909	Bakü’de yayınlanan “Hakikat” gazetesinin naşiri ve genel yayın yönetmeni olmuş, 121 sayıya dek gazeteyi yönetmiştir.
24 Mayıs 1910	Bakü’de “Er ve Arvad” müzikal komedisi ilk kez gösterime girmiştir.
30 Mayıs 1910	“Hakikat” gazetesinin redaktörü görevinden geri çekilmiştir.
12 Kasım 1910	Bakü’de “Rüstem ve Söhrap” operası ilk kez sahnelenmiştir.
25 Nisan 1911	Bakü’de “O Olmasın Bu Olsun” komedisi ilk kez sahnelenmiştir.
10 Mart 1912	Bakü’de “Şah Abbas ve Hürşit Banu” operası ilk kez sahnelenmiştir.
18 Mayıs 1912	Bakü’de “Aslı Kerem” operası ilk kez sahnelenmiştir.
Eylül 1912	Müzik eğitimi almak için Moskova Filarmoni Cemiyeti’ne bağlı İlyinski’nin Özel Müzik Kursu’nda eğitim almıştır. Moskova’dan gönderdiği satirik hikâye ve felyetonları “İkbal” yayımlamıştır. Maddi sorunlar yüzünden eğitimini yarıda bırakarak geri dönmüştür.
Ağustos 1912	Petersburg’a gelerek konservatuvara girmek için hazırlıklara başlamıştır.
1912	“Arşın Mal Alan” müzikal komedisi üzerinde çalışmaya başlamıştır
25 Ekim 1912	Bakü’de “Arşın Mal Alan” müzikal komedisi ilk kez sahnelenmiştir.
4 Ocak 1914	Petersburg Konservatuvarında eğitime başlamıştır.
Haziran 1914	Eğitimini yarıda bırakıp Bakü’ye dönmüş, “Harun ve Leyla” operası üzerinde çalışmalara başlamıştır.
1915	“Harun ve Leyla” operasının librettosu neşredilmiştir.
18 Eylül 1915	“Yeni İkbal” gazetesinin redaktörü görevine başlamıştır.
11 Ekim 1915	“Yeni İkbal” gazetesinin sahibi ve genel yayın yönetmeni olarak görev yapmıştır.
19 Şubat 1916	“Yeni İkbal” gazetesinden ayrılmıştır.
Haziran-Eylül 1918	Hacıbeyli’nin başkanlığında Azerbaycan oyuncularını İran’ın Enzeli ve Reşt şehirlerine sefer etmiştir.
Ekim 1918	Bakü’de “Azerbaycan” gazetesiyile iş birliği yapmıştır
16 Ocak 1919	“Azerbaycan” gazetesinin redaktörü görevine atanmış ve 28 Nisan 1920 yılına dek bu görevde kalmıştır.
1920	Müzik Akademisi ve bir Halk Konservatuvarı açılması ve onlara eski müzik okullarının binalarının verilmesi gerektiğine dair Halk Eğitim Komiserine bir rapor sunmuştur. Kadın kulübü (daha sonra A. Bayramov kulübü) altında Halk Enstrümanları Orkestrasını organize etmiştir.
20 Ekim 1920	Azerbaycan Devlet Konservatuvarında Şark Musikisi Şubesi açma konusunda Halk Eğitimi Komiserliğine rapor sunmuştur.
1921	Halk Eğitim Komiserliği Güzel Sanatlar Şubesinde Müzik Bölümü Müdür olarak atanmıştır.

25 Mayıs 1921	Azerbaycan Devlet Konservatuarının yeniden kurulması konusunda Halk Eğitim Bakanına rapor sunmuştur. Söz konusu rapor konservatuarın kurulmasında program belgesi olarak kabul edilmiştir.
12 Aralık 1921	Azerbaycan Devlet Konservatuarında Vurmalı Müzik Aletleri sınıfı açılmasının konusunda öneride bulunmuştur
1922-1924	Kendi inisiyatifiyle kurulan Azerbaycan Devlet Türk Musiki Mektebi'ni yönetmiştir. Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosunu Repertuar Komisyonuna dahil edilmiştir.
1925	Bakü Emekçi Vekiller Sovyetine vekil olarak seçilmiştir. Hacıbeyli'nin yönetiminde Azerbaycan Devlet Türk Musiki Teknikumu talebeleri tarafından "Arşın mal Alan" komedisi sahnelenmiştir.
1926	Azerbaycan Devlet Türk Musiki Teknikumu Azerbaycan Devlet Konservatuarına katılmıştır. Konservatuara rektör yardımcısı olarak atanmıştır. Konservatuara bağlı olarak çok sesli talebe korosunun kurulması girişiminde bulunmuştur.
1927	Hacıbeyli'nin redaktörlüğü ve M. Magomayev'in baş redaktörlüğünde "Azerbaycan Türk Halk Nağmeleri" mecmuası neşredilmiştir: Mecmuayı düzenleyenler Ü.Hacıbeyli, M. Magomayev ve Z. Hacıbeyli olmuştur.
6 Mayıs 1928	Azerbaycan Aşıklarının Birinci Kurultayı'nda "Aşık Sanatı" başlıklı konuşma yapmıştır.
1928	Azerbaycan Devlet Konservatuarı Rektörü görevine atanmış ve 1929'a dek bu görevde çalışmıştır
1930-1938	Azerbaycan Devlet Konservatuarında Azerbaycan Halk Musikisi Şubesinde öğretim üyesi ve müdür olarak görev yapmıştır.
1931	Birinci notalı Azerbaycan Halk Çalgı Aletleri Orkestrasını oluşturmuştur.
1932-1936	"Köroğlu" operası üzerinde çalışmalarını sürdürmüştür.
1934	Azerbaycan Bestekarlar İttifakı üyeliğine seçilmiştir. Azerbaycan Devlet Konservatuarında "Yüksek Okulda Tar ve Kemane Perspektifleri" başlıklı konuşma yapmıştır.
1935	"Azerbaycan SSC Emektar İncesanat Hâdimi" onursal unvanına layık görülmüştür.
1936	Azerbaycan Devlet Korosunu oluşturmuştur.
30 Nisan 1937	Bakü'de "Köroğlu" Operası ilk kez sahnelenmiştir. Üzeyir Bey "Azerbaycan SSC Halk Artisti" adına layık görülmüştür.
Aralık 1937	Birinci Dönem SSCB Yüksek Sovyeti'ne vekil seçilmiştir.
1938	Moskova'da Azerbaycan Güzel Sanatları On Günlü (tanıtım günleri) etkinliğine katılmıştır. SSCB Halk Artisti onursal unvanına layık görülmüştür, Lenin Madalyasıyla ödüllendirilmiştir. Azerbaycan SSC Bestekarlar Birliği'nin Başkanı görevine seçilmiştir.

1939	Azerbaycan Devlet Konservatuarı Rektörü görevine atanmıştır. SSCB Bestekarlar Birliği'nin Birinci Kongresinin organizasyon komitesi üyeliğine seçilmiştir.
1940	P. İ. Çaykovski Moskova Konservatuarında "Azerbaycan Halk Musikisinin Esasları" başlıklı konuşma yapmıştır. Profesör unvanı almıştır.
1941	"Köroğlu" operası dolayısıyla Stalin ödülüne layık görülmüştür. İkinci Dönem SSCB Yüksek Sovyeti'ne vekil seçilmiştir.
Haziran 1941	Orduya sanatsal hizmetleri alanında Azerbaycan'da yürütülen organizasyon heyetinin başına atanmıştır.
1942	Muğam ve türkü ifası konusuna dair toplantıda konuşma yapmıştır. "Köroğlu" operası Azerbaycan Opera ve Bale Tiyatrosunda Rusça oynanmıştır.
1944	SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi Güzel Sanatlar Bölümünün başkanı görevine atanmıştır. Azerbaycan Genç Sanatçılar Yarışmasında Jüri Başkanı olarak seçilmiştir.
Aralık 1944	Tiflis'te Transkafkasya Cumhuriyetleri Musiki On Günlüğü (tanıtım günleri) organizatörlerinden birisi olarak görev yapmış, Azerbaycan delegasyonunun sanat meselelerinden sorumlu başkanı seçmiştir.
1944	Azerbaycan Devlet Senfoni Orkestrasına Üzeyir Hacıbeyli'nin adı verilmiştir.
1945	"Azerbaycan Halk Musikisinin Esaslar" monografisi neşredilmiştir. Azerbaycan SSC İlimler Akademisi asıl üyesi seçilmiştir. "Kızıl Bayrak" madalyasıyla ödüllendirilmiştir. Üzeyir Hacıbeyli'nin 60. Jübilesi düzenlenmiştir.
Eylül 1945	Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Güzel Sanatlar Enstitüsü Direktörü görevine atanmıştır.
Aralık 1945	Musiki İcracıları Tüm-Birlik Yarışması Jüri üyeliğine seçilmiştir.
1946	"Arşın Mal Alan" filminin müzik müellifi olarak Stalin ödülüne layık görülmüştür.
1948	Vefat etmiştir.

EK 2: ÜZEYİR BEY HACİBEYLİ'NİN BESTELEDİĞİ BAZI ESERLERİN GÜFTELERİ

Azərbaycan Milli Marşı

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

***

Mınlərlə can qurban oldu,
Sınən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

***

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sınəmdə tutmuş məkan!

***

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!
Azərbaycan! Azərbaycan!

Canto
Piano

A - zər - bəy - cəm!

A - zər - bəy - cəm! Ey qəh - rə - man! Ö - vlad şan - lı Vətən!

Sən - dən ö - trü can ver - məyə cümlə - lə - ruz! Sən - dən ö - trü qan tö - kmə - yə

cümlə - lə - ruz! Üç - rəng - li bay - ra - ğın - la mə - sud yaş!

Üç - rəng - li bay - ra - ğın - la mə - sud yaş! Mə - har - lı can qur - ban ol - du!

Sən - dən bə - məy - dan ol - du! Sən - dən ö - trü qan tö - kmə - yə cümlə - lə - ruz!

Sən - dən ö - trü qan tö - kmə - yə cümlə - lə - ruz! Sən - dən ö - trü qan tö - kmə - yə cümlə - lə - ruz!

Sən - dən ö - trü qan tö - kmə - yə cümlə - lə - ruz! Sən - dən ö - trü qan tö - kmə - yə cümlə - lə - ruz!

Bay - ra - ğın - la mə - sud yaş! Nə - mən - su - nu bə - rə - dər - məy.

Cüm - lə gənclər müştəqdir! Şan - lı Vətən!

Şan - lı Vətən! A - zər - bəy - cəm! A - zər - bəy - cəm!

A - zər - bəy - cəm! A - zər - bəy - cəm!

Sensiz

Hər gecəm oldu kədər, qüسسə, fəlakət sənsiz,
Hər nəfəs çəkdim, hədəər getdi o saət sənsiz!
Sənin ol cəlb eləyən vəslinə and içdim, inan,
Hicrinə yandı canım, yox daha taqət sənsiz!
Başqa bir yarı necə axtarım, ey nazlı mələk,
Bilirəm, sən də dedin: “Yox yarə hacət sənsiz!”
Sən mənim qəlbimə hâkim, sənə qul oldu könül,
Sən əzizsən, mən ucuz, bir heçəm, afət, sənsiz!
Nə gözüm var – arayım mən səni, bəxtim də ki yox,
Nə də bir qaçmağa var məndə cəsərət, sənsiz!
Sən Nizamidən əgər arxayın olsan da gülüm,
Gecə-gündüz arayıb, olmadı rahət sənsiz!

Sevgili Canan

Hüsnün gözəl ayətləri,
Ey sevgili canan!
Olmuş bütün aləmdə
Sənin şəninə şayan.

Gəl eylə nəvaziş,
Mənə ver busə ləbindən
Çünki gözəlin busəsidir
Aşiqə ehsan.

Sordum ki könül
Hardadı, aldım bu cavabı
Gəl sorma, tapılmaz,
Onu axtarsa da insan...

Rəhm eylə deyib, sel kimi
Göz yaşımı tökdüm
Gəl qanım ilə oynama
Ey afəti - dövran.

İnsafın əgər var isə,
Söylə bu Nizami
Sənlə necə rəftar eləsin,
Ey mahi-taban?!

Çırpınırdı Karadeniz

Çırpınırdın Karadeniz
Bakıp Türk'ün bayrağına
Ah ölmeden bir görseydim
Düşebilsem toprağına

Sırmalar sarsam koluna
İnciler dizsem yoluna
Fırtınalar dursun yana
Yol ver Türk'ün bayrağına

Kafkaslardan aşacağız
Türklüğe şan katacağız
Türk'ün şanlı bayrağını
Turan ele asacağız

Son dönemlerdeki seslendirmelerde iki mısra eklenmektedir
Azerbaycan bayrağını
Karabağ'da asacağız ()

“Aşıksayağı” Eseri

AŞIĞ SAJAQ
Violon, violoncell və piyano üçün
АШУГСКОЕ
Для скрипки, виолончели и ф-пiano
Musiqisi Üz. Hacıbəyliindir
Muz. U. Hacıbəyov

Moderato assai.

Violono
V-cello
Piano

Moderato assai.

Courtesy Photo

Üzerindeki yazı: “Koroğlu operasının müqtədir rejissoru və sovet səhnəsinin qəlbi yaradıcılıq atəşi ilə dolu olan qızğın xadimi İ.Hidayətzadəyə bir yadigar. Ü.Hacıbəyli 8.XII-37”. Açıklama: İsmayıl Hidayetzade 28 Nisan 1937’de Üzeyir Hacıbeyli’nin “Koroğlu” operasını operasının sahne rejisörü olmuştur.

Kaynak: Üzeyir bəyin daha bir yadigarı bərpa edildi,
<https://www.azadliq.org/a/27106378.html>

EK 3: FOTOĞRAFLAR

Üzeyir Hacıbeyli

Üzeyir Hacıbeyli

Üzeyir Hacıbeyli (ayakta, sağdan birinci). Gori Seminaryası. 9 Mart 1903.

Üzeyir ve Ceyhun Hacıbeyli kardeşler

Üzeyir Hacıbeyli ve Tiyatro Kumpanyası

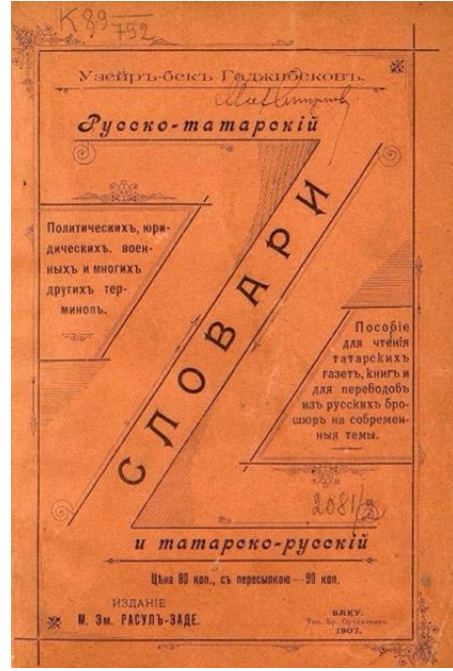
Hacıbeyli ve talebeleri

Üzeyir Hacıbeyli. Eser üzerinde çalışırken.

Üzeyir Bey Hacıbeyov. Aritmetik. Çalışma Kitabı. Naşirler: G. Şerifzade ve A. Kazımzade. Kıymeti: 60 gepik. "Orucov Kardeşler" tipografisi, Nikolayevski caddesi, Baku 1908.

Üzeyir Bey Hacıbeyov. Rusça-Tatarca ve Tatarca-Rusça Sözlükler. (şiyasi, hukuk, askeri ve pek çok terimler). Tatarca gazete, kitap okumak ve Rusçadan çağdaş konular içeren broşürleri tercüme etmek için yardımcı kaynak. Kıymeti: 60 gepik, gönderişli 90 gepik. Naşir: M. E. Rezulzade, "Orucov Kardeşler" Tipografisi, Bakü 1907.

Not: "Tatarca" sözcüğü"- "Azerbaycan Türkçesi" anlamına gelmektedir.

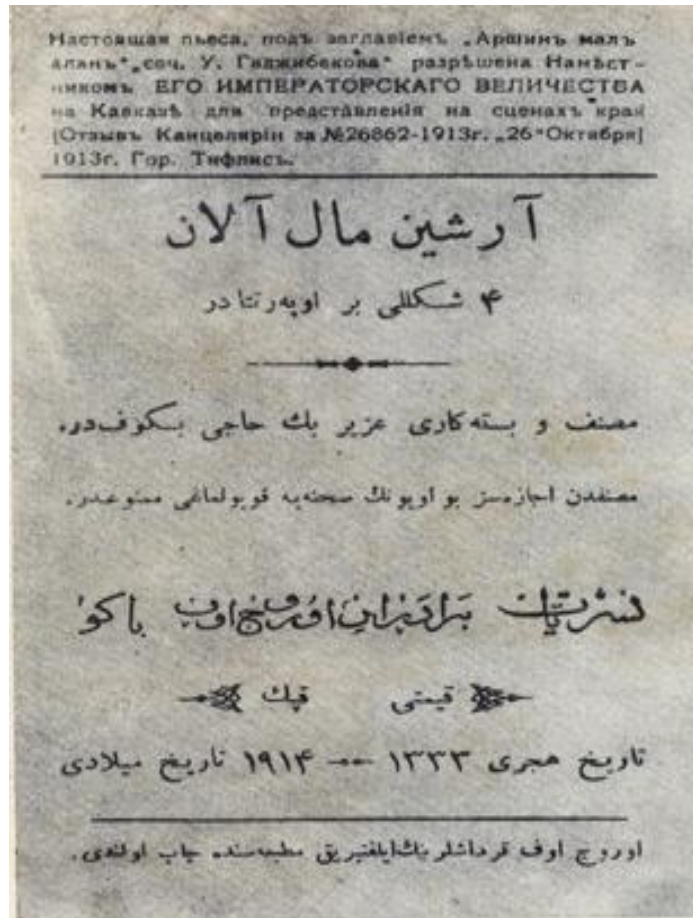
Molla Nasreddin: Üçüncü Yıl, Kıymeti 12 gepik, no. 13 Altyazı: "Tiflis Müslümanları Tarafından Hükûmete Ariza: Biz arizaya kol ceken Müslümanlar fahişhanenin mahallemize gelmesine razıyız ve bin defa razıyız."

Molla Nasreddin. Üçüncü Yıl, Kıymeti 12 gepik, no. 17 İsmail Bey Gasprinski. Usul-i Cedide Hilaf-ı Şeriat, Tekfir sloganlarıyla "Tercuman"ın naşiri İsmail Bey Gaspralı'nı linc etmek isteyen Müslümanlar.

EK 4: AFİŞLER VE TİYATRO SAHNELERİNDEN ÖRNEKLER

(Kaynak: <http://www.musicacademy.edu.az/tarikh/virtual-muzeyi/uzeyir-fotoqalereya/123-operalar.html>)

“Arşın Mal Alan” eserinin ilk metni. 1913. Tiflis

ОПЕРА НА МУСУЛЬМАНСКОМЪ ЯЗЫКЪ.

ТЕАТРЪ Г. З. А. ТАГІЕВА.

Въ субботу, 12-го января 1908 года

Оперными артистами театральной секціи О-ва „Н И Д Ж А Т Ъ“ подъ наблюдениемъ авторомъ и при участіи любителей представлено будетъ первый разъ на мусульманской оцѣнѣ О П Е Р А

ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУНЪ

въ 5 дѣйств. и 6 картинъ, переделанная изъ поэмъ Физули и переложенная на музыку братьями У. и Дж. Гаджибековыми.

Восточный оркестръ подъ управленіемъ Курбана. При помилы обстановкѣ и новыхъ костюмахъ, смѣнѣтъ специально для этой оцѣны.

Для дамъ-мусульманокъ нѣтъ открытыя ложи. Цѣны мѣстамъ бенефиса.

Начало ровно въ 8^{1/2} часовъ вечера.

Билеты заблаговременно продаются въ читальнѣ О-ва „Иджатъ“, а въ день спектакля отъ 10 до 2 и отъ 5 час. до окончанія спектакля.

АНОНСЪ: Въ понедѣльникъ, 14 января пред. будетъ „Г Я В Д“.

Общій расп. А. Вели. Режиссеръ Арабикскія.

Въ субботу, 12 января 1908 г.,
въ залахъ Бакинскаго Общественнаго Собранія
состоится

Leyla ve Mecnun eserinin afişi. 12 Ocak 1908

Leyli ve Mecnun operasından

“Er ve Arvad” Operatinin afişi. 24 Mayıs (6 Haziran) 1910

“Arşın Mal Alan”. Asker rolünde Bülül, Gülçehre rolünde Sona Mustafayeva

“O Olmasın Bu Olsun” filminden

“O Olmasın Bu Olsun” filminin çekilişı

EK 5: ÜZEYİR HACİBEYLİ’NİN EV MÜZESİ

Kaynak: <http://www.musicacademy.edu.az/tarikh/virtual-muzeyi/ev-muzeyi.html>

Üzeyir Hacıbeyli'nin Şuşa'daki Ev Müzesi 1959'da kurulmuş ve Şuşa'nın Ermeniler tarafından işgaline dek faaliyet göstermiştir. 1985'te Üzeyir Hacıbeyli'nin doğumunun yüzüncü yolu UNESCO etkinlikleri çerçevesinde kutlanmış ve müzeye çok sayıda üst düzey ziyaretler gerçekleştirilmiştir. 8 Mayıs 1992'de Şuşa şehrinin Ermeniler tarafından işgal edilmeden önce müzenin müdürü Nasiba Alikızı ve Şuşa Şehri Kültür İdaresi Başkanı Zahid Abbasov'un çabalarıyla müzede sergilenen ve Üzeyir Bey'e ait olan eşyalar Bakü'ye getirilmiştir. Getirilen eşyalar arasında Üzeyir Bey'in şahsi eşyaları, çocukluk şapkası, takım elbise, gözlük, palto, seminaryada çaldığı keman, yazı gereçleri, hokka, kalem, şahsi albüm, resimler, annesi Şirin Beyim'in gelinliği, Ü. Hacıbeyov'un hayatı ve sanatına ithaf edilen ve müzeye bağışlanan kitaplar vardır. Bakü'ye getirilen eşyalardan en değerlisi, müze avlusundaki Üzeyir Bey'in çok sevdiği armut ağacının dibinden alınan bir avuç Şuşa toprağıdır.

ÖZGEÇMİŞ

Murad HAJIBAYOV, 2003-2014 yılları arasında Bakü şehrinin 54 numaralı okulunda eğitim görmüştür. 2005-2012 yılları arasında Bakü'de 21 numaralı müzik okulunda keman eğitimi görmüştür. 2018 yılında "Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesinin" Ticaret bölümünden mezun olmuştur. 2019 yılında Karabük Üniversitesi Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında yüksek lisansa başlamış ve 2022 yılında mezun olmuştur.